

BERNARD LEWIS

MODERN ORTADOĞU NASIL KURULDU?

ÇEVİRİ
DOĞAN TERZİ

Kronik

MODERN ORTADOĞU NASIL KURULDU?

BERNARD LEWIS

KRONİK KİTAP: 336
Ortadoğu Tarihi Dizisi: 9

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
M. Murtaza Özeren

ÇEVİRİ
Doğan Terzi

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

KAPAK GÖRSELİ
General Allenby Davud Kulesinin
Merdivenlerinde Bildiri Okuyor

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı, Ekim 2022, İstanbul

ISBN
978-625-8431-76-6

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. N°8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 49639

www.kronikkitap.com
   kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

B E R N A R D L E W I S

**MODERN
ORTADOĞU
NASIL KURULDU?**

ÇEVİRİ
DOĞAN TERZİ

Kronik

BERNARD LEWIS

Londra Üniversitesi'nde eğitim gören Lewis, yüksek lisansını tarih alanında yoğun olarak Ortadoğu tarihi üzerine çalışarak yaptıktan sonra doktorasını da İslam Tarihi üzerine verdi. Türkçeyi Paris Üniversitesi'ndeki araştırmaları sonucunda öğrendi. 1938 yılında üniversitelerde ders vermeye başladı; Londra Üniversitesi'nde 1974'e kadar, bu tarihten 1986'ya kadar da Princeton Üniversitesi'nde dersler verdi. 1998 yılında Atatürk Barış Ödülü'nü aldı. Araştırma alanları Ortaçağ İslam Dünyası, günümüz Ortadoğusu ve Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Bu konular hakkında yirmi beş kadar kitap yazmıştır. En önemlileri arasında şunlar zikredilebilir: *Tarihte Araplar*, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, *İslam'ın Siyasal Söylemi*, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi ve Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*. *Hata Neredeydi?* ondan fazla dile tercüme edilmiştir. Lewis 2018'de hayatını kaybetmiştir.

DOĞAN TERZİ

1986'da İstanbul'da doğdu. Kadıköy Anadolu Lisesi'nin ardından lisans eğitimini University of Debrecen'de, İngiliz Dili ve Edebiyatı alanında tamamladı. Bir süre editörlük ve serbest çevirmenlik yaptıktan sonra dört yıla yakın edebiyat ajanı olarak çalıştı. Nisan 2021'den beri bir medya şirketinde içerik yöneticisi olarak çalışmaktadır. Beşiktaşlıdır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
TEŞEKKÜRLER	11
1 TARİHİ BİR PORTRENİN ANA HATLARI	13
2 BATI ETKİSİ	37
3 ÖZGÜRLÜK ARAYIŞI	61
4 MİLLİYETÇİLİK VE VATANPERVERLİK	95
5 İSLAM'IN BAŞKALDIRISI	129
6 ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE ORTADOĞU	159
BİBLİYOGRAFİK NOT	205
İNDEKS	207

ÖNSÖZ

Bu kitabın çekirdeğini, 1963 yılında, 19 Mart ile 23 Nisan arasında birbirini takip eden halka açık altı tane konferans oluşturuyor. Bu konferansların teması, Ortadoğu ve Batı arasındaki ilişkilerdir: hem Batı medeniyetinin hem de Batı'nın gerçekleştirdiği eylemlerin Ortadoğu'daki Müslüman halk ve toplumlar üzerinde yarattığı etki ve Ortadoğu'nun buna verdiği peşi sıra tepkilerdir. İlk bölümde Ortadoğu'yu tarihi, coğrafi ve kültürel bir varlık olarak tanımlamaya çalıştım. İkinci bölümde ise Batı'nın Ortadoğu halkı için geçmişte ve günümüzde ne anlama geldiğini göstermeye, Batı'nın müdahalesinin, etkisinin, egemenliğinin ve kısmi geri çekilme süreçlerinin izini sürmeye çalıştım. Sonraki üç bölüm, Ortadoğu'daki yakın tarihli siyasi ve entelektüel hareketleri üç ana grupta ele alıyor; liberal ve sosyalist, vatanperver ve milliyetçi, son olarak da İslamcı. Son bölüm, Ortadoğu ülkelerinin uluslararası ilişkilerdeki yeri ve rolünü inceliyor ve bu ilişkilere yönelik Batı'nın izlediği siyaseti etkileyen bazı faktörlerin ele alınmasıyla sonuçlanıyor.

Bu konferansların verilmesinden ve yayınlanmasından sonraki yaklaşık otuz yıl boyunca hem dünyada hem de bölgede büyük değişiklikler meydana geldi. Soğuk Savaş kızışarak doruk noktasına ulaştı, Ortadoğu'yu yaktı ve sona erdi. Sovyetler Birliği dağıldı ve bir zamanlar çarlar tarafından ele geçirilip Rus İmparatorluğu'na katılan geniş Müslüman toprakları bağımsızlıklarını yeniden elde etti ve bir zamanlar parçası oldukları tarihi Ortadoğu'ya geri dönmüş görünüyordular. Araplar ve İsrailliler birkaç savaşa daha tutuştu.

Arap devletlerinin fiili yardımından ümidi kesen Filistinliler, kendi örgütlerini kurdular. Mısırlı bir devlet adamı, İsrail ile bir Arap devleti arasında ilk barış anlaşmasına önyak oldu ve bunu gerçekleştirdi ve zamanla bölgede daha genel bir barışa yol açabilecek bir dönem başlamış oldu. Irak'taki bir diktatör, komşusu olan bir Arap devletini işgal ve ilhak etti. Böylece hem Araplar-arası hem de uluslararası birlikte yaşama kuralını delmiş oldu ve ABD'yi büyük çapta bir müdahale için kışkırttı. İran'daki bir devrim, tüm Ortadoğu'da ve hatta İslam dünyasının her yerinde belli tepkiler uyandırdı. Hem gayeleri hem de yöntemleri radikal olan yeni bir bölgesel güç ve yeni bir İslami ideoloji, Ortadoğu'yu dönüştürdü.

Konferanslarda ele alınan üç esas temanın (din, millet olma ve özgürlük arayışı) üçünde de; başarılar ve başarısızlıklar, eski geleneğe dönüş ya da yeni fikirlerin peşinde olmak gibi geniş kapsamlı ve mühim değişiklikler meydana geldi. Bu yeni baskıda ortaya çıkan önemli değişimleri sunmaya ve bunları yorumlamaya çalıştım: hem ulusal hem de bireysel anlamdaki yeni özgürlük algısı ve ona ulaşmak için atılan adımlar, ulusal ve vatanperver bağlılıkların değişen içeriği ve önemi ve son olarak da dinsel-toplumsal kimliklerin ve bağlılıkların yeniden canlanması. Bu süreçleri tartışırken, onları hem küresel hem de bölgesel bağlama oturtmaya çalıştım. Bir yanda bölgesel ve küresel güçlerin değişen karşılıklı etkileşimi vardı, diğer yanda Ortadoğu ekonomileri ve toplumlarındaki geniş kapsamlı değişimler.

Yakın ve çağdaş tarih araştırmaları, bir tarihçiye müstesna sorunlar takdim eder. Dokümantasyonun bölük pörçük ve genellikle ikincil kalitede olmasında bariz bir meşakkat vardır. Fakat bunu telafi edecek olan, kendi zamanının olaylarını dolaysız tecrübe etmiş olmasıdır. Bu da başka bir tehlikeyi peşinde getiriyor; o tarihçinin şahsi iştirakleri ve bağlılıkları. Hepimiz, tarihçiler de dahil olmak üzere, kendi zamanımızın ve kendi mekanımızın çocuklarıyız. Ülkenin, ırkın, cinsiyetin, dinin, ideolojinin, sosyo-ekonomik ve kültürel geçmişin belirlediği belli bağlılıklarımız ya da en azından eğilimlerimiz var. Bazıları, mutlak tarafsızlık mümkün olmadığı için tarihçinin yanlıs ve iki yüzlü bir biçimde çaba sarf etmekten vazgeçmesi gerektiğini ve kendini açıkça bir davanın partizanı olarak

sunması gerektiğini savundu. Bu görüşe göre, eğer davası haklı ise anlattıkları da o derece otantik olacaktır. Eğer davası haksız ise, anlattıkları noksan olacaktır ve bu yüzden reddedilmelidir.

Bu kitapta ben başka bir görüşe bağlı kaldım. O da tarihinin, hem kendisine hem de okuyucularına -kabiliyeti yettiği ölçüde- nesnel ya da an azından doğru olmayı denemekle yükümlü olduğudur. Kendi bağlılıklarının ve kendi meselesinin farkında olup gerektiğinde bunları hesaba katarak onları düzeltmekle yükümlüdür. Okuyucunun bağımsız bir yargıya varmasını sağlamak için bir sorunun farklı yönlerini ve bir çıkmazın farklı taraflarını sunmakla yükümlüdür. Her şeyden önce, keyfi kanıtlar seçerek ve duygu yüklü ya da taraflı bir dil kullanarak meseleler hakkında peşin hüküm vermemeli ve sonuçlara dair önceden karara varmamalıdır. Meşhur bir iktisatçının zamanında belirttiği gibi; “Mikropları tamamen yok etmek imkansızdır ama bu yüzden lağım da ameliyat yapılacak diye bir şey yok.”

Enfeksiyondan korunmak için aldığım antiseptik önlemlerde ne denli başarılı olduğumun kararını okuyucu verecektir. Bu kitabın ilk baskısının, başka dillerin yanı sıra hem İbranice hem de Arapça olarak çevrilip yayınlanmış olması kuşkularımı ve çekincelerimi ortadan kaldırdı. İbranice edisyona, İsrail Savunma Bakanlığı'nın yayınevi sponsor oldu, Arapça edisyona ise Müslüman Kardeşler. Arapça tercümesinin iki farklı edisyonu var. Biri kitabın kendisinin tamamı diğer ise camilerin etrafında bulunan seyyarların sattığı kısaltılmış, kitapçık halinde bir edisyon. Umarım, eserimin hem İsrail Savunma Bakanlığı hem Müslüman Kardeşler tarafından yayınlanmaya değer görülmesi olmasından sonra belli bir düzeyde nesnellığe ulaşmış olabileceği hissiyatım nedeniyle bağışlanabilirim. Arapça edisyonun çevirmeni yazdığı önsözde, kitabın yazarının şu ikisinden biri olduğunu ileri sürüyor: samimi bir arkadaş ya da şerefli bir düşman, her iki ihtimalde de gerçeği çarpıtmayan ve ondan kaçmayan biri. Bu değerlendirmeyi kabul etmeye razıyım.

Princeton, New York
Nisan 1993
B. L.

TEŞEKKÜRLER

Bu kitabın önceki edisyonu aşağıdaki teşekkür notunu içeriyordu:

Konuyla ilgili görüşlerimi sunma fırsatı verdiği için Indiana Üniversitesi'ne ve kaldığım altı hafta boyunca nazik ve samimi misafirperverlikleri için Bloomington'daki meslektaşlarıma ve öğrencilerime teşekkür etmek istiyorum. Aynı zamanda meslektaşlarım Dr. S. A. A. Rizvi ve Dr. M. E. Yapp'ın birtakım faydalı önerileri; Profesör A. T. Hatto ve Sn. E. Kedourie'ye metnin ham halini okuyup değerlendirdikleri için teşekkürü borç bilirim. Elbette hâlâ giderilememiş kusurlardan hiçbir şekilde sorumlu değilim. Son olarak da Profesör W. Cantwell Smith'e ve 168. sayfadaki pasajı kullanmamıza izin verdiği için New American Library of World Literature Inc.'e ve James G. McDonald'ın *My Mission to Israel* kitabından altını yapmamıza izin verdiği için Simon & Schuster'e teşekkür etmek istiyorum.

Şimdi ise, bu yeni baskının hazırlanmasında ve birçok yönden geliştirilmesinde paha biçilmez emekleri için asistanım Jane Baun'a teşekkür etmek benim için çok zevkli bir görev. Ayrıca, bu kitabın ortaya çıkmasında yardım ve tavsiyeleri için Oxford University Press'ten Nancy Lane ve Irene Pavitt'e olan minnettarlığımı belirtmek istiyorum. Bir kez daha, kabul ettiğim birçok öneri için herkese teşekkür ediyor ve direndiklerim içinse özür diliyorum. Bundan da anlaşılacağı üzere kalan kusurların tamamı bana aittir.

TARİHİ BİR PORTRENİN ANA HATLARI

“Ortadoğu” tabiri 1902 yılında, deniz tarihçisi Alfred Thayer Mahan tarafından Arabistan ve Hindistan arasındaki bölgeyi tanımlamak için türetilti. Bir deniz tarihçisinin bakış açısıyla bu bölgenin merkezinde Basra Körfezi vardı. Bu yeni coğrafi ifade, ilk Londra merkezli *The Times* gazetesi, sonra da Britanya Hükümeti tarafından -nispeten daha eski “Yakın Doğu” tabiri ile birlikte- kabul gördü ve kısa sürede herkesin kullandığı bir ifadeye dönüştü. Her iki tabir de yakın tarihli olsa da modern döneme ait değildir; ikisi de Batı Dünyası’nın merkezde bulunduğu ve diğer bölgelerin onun etrafında yerleşmiş olduğu dünyaya ait birer kalıntıdır. Yine de köhne kökenine ve dar görüşlü görünümüne rağmen her iki tabir de, bilhassa “Ortadoğu” tabiri, evrensel ölçekte kabul gördü ve günümüzde bu bölgeyi tanımlamak için kimisi kuzeyde, kimisi güneyde hatta kimisi batıda kalıyor olsa bile Ruslar, Afrikalılar, Hintler tarafından kullanılır oldu. En ilginç ise Ortadoğu halklarının kendilerince kullanıyor olması. Bu tabir hem işaret ettiği bölge hem de kullanıldığı bölge için o denli kullanışlı bulundu ki, asıl yeri Basra Körfezi kıyıları olmasına rağmen Karadeniz’den ekvatorial Afrika’ya, Hindistan’ın kuzeybatı sınırından Atlantik Okyanusu’na kadar olan engin coğrafyayı kapsayacak şekilde genişletildi.¹

1 A. T. Mahan, “The Persian Gulf and International Relations,” *National Review* (Eylül, 1902), s. 26-45, özellikle s. 39; “Daha önce rastlamadığım Ortadoğu tabirini kullanırsam...,” tekrar baskı *Retrospect and Prospect* (Londra, 1903). V. Chirol,

Dünyada bilinen en eski medeniyet de dahil olmak üzere birçok antik medeniyetin coğrafyası olan bu bölgenin, bu kadar yeni ve silik bir isimle -kendi insanı tarafından bile- anılıyor olması gerçekten şaşırtıcı. Gelgelelim bu isimlerin yerini tutacak tabirler bulmaya çalışırsak, müthiş bir zorluk yaşarız. Hindistan'da batıyı merkez alan "Ortadoğu" tabirinin başka bir ifadeyle değiştirilmesi denendi ve bölge "Batı Asya" olarak adlandırıldı. Bu yeni coğrafi ifade "Ortadoğu"dan daha renkli ve daha düzgün gözüktüyor fakat çok da iyisi sayılmaz. Bölgeyi Asya denilen coğrafyanın batısı olarak görmek, tanımlanmamış bir coğrafyanın Ortadoğusu olarak görmekten daha az yanıltıcı değil. Hatta Batı Asya olarak tanımlamak -şeklen bile-Mısır'ı dışarıda tutmak olduğu için yanıltıcı.

"Yakın Doğu" ve "Ortadoğu" kavramlarının kabul görmesi ve hızla yayılmasının sebebi, binyıl boyunca Avrupalılar için bu bölgenin, "Doğu" olması; klasik, arketipik ve kadim Şark olması, yüce Pers kralına ait orduların Helen topraklarını ele geçirdiği günlerden Osmanlı sultanlarının son artçı birliklerinin geri çekilmesine kadar, Greko-Roman ve Hristiyan Avrupa'nın komşusu ve hasmı olmasıydı. On dokuzuncu yüzyıla girildiğinde, hala tüm Güneybatı Asya ve Kuzeydoğu Afrika ülkeleri Avrupalılar için sadece "Doğu" idi, daha isabetli bir tarife gerek duymadan, ve bu tanzimin sorunu; Şark Meselesi'ydi. Ne zaman ki Avrupa daha geniş ve daha uzak Şark'ın problemlerine dahil oldu, o zaman daha isabetli tanımlamalara ihtiyaç duyuldu. Uzak Doğu, Avrupa'nın defterdarlarını kaygılandırmaya başladı, daha yakın doğu için bazı ayrı tanımlamalar gerekti. "Yakın Doğu" ifadesi on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Türklerin hüküm sürdüğü güneydoğu Avrupa için kullanıyordu. "Yakın" idi çünkü, nihayetinde Hristiyan ve Avrupalıydı, "Doğu" idi çünkü hâlâ Müslüman ve doğulu Osmanlı İmparatorluğu'nun toprağıydı. "Yakın Doğu" ifadesi kısa bir süreliğine, özellikle Amerikalıların kullanımında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya ve Afrika'daki

The Middle Eastern Question (Londra, 1903), özellikle sayfa 1-6. Ayrıca bakınız: R. H. Davison, "Where Is the Middle East?" *Foreign Affairs* (Temmuz 1960), s. 665-75 ve bu konuların bazılarının tartışıldığı; B. Lewis ve P. M. Holt, haz., *Historians of the Middle East* (Londra, 1962), s. 1-3.

topraklarını aynı zamanda Avrupa'dakileri de kapsayacak şekilde, tabiri caizse doğuya doğru genişledi. Britanyalıların kullanımında -tahminen tanışıklıktan, Yakın Doğu'nun düşünüldüğü kadar yakın olmadığından ötürü- "Yakın Doğu" kavramı neredeyse kayboldu ve Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika'yı kapsayan genişletilmiş devasa Ortadoğu, onun yerini aldı. Ortadoğu ifadesinin hâlâ hatırı sayılır çeşitlilikte kullanımı vardır.

Yakın zamanda ortaya çıkmış olmasına ve kesin konumunun devam eden belirsizliğine rağmen, "Ortadoğu" kavramı yine de mutlak bir karakter ve kimlik, güçlü coğrafi özellikler ve uzun, şanlı bir geçmiş ile şekillenmiş kendine özgü -ve tanıdık- bir kişilik tanımlıyor.

Ortadoğu'nun en göz alıcı coğrafi karakteristiği muhakkak ki kuraklığıdır, hemen her yöresindeki geniş ve engin çöller. Yağış seyrek, bazı şanslı bölgeler hariç ormanları azdır, tarım ancak insanın ve doğanın sebep olduğu erozyona karşı sürekli bir koruma ve devamlı sulama ile mümkündür, Arap yarımadasının neredeyse tamamı, güneydoğu ve güneybatı köşeleri hariç, çölden oluşur. Kuzey sınırları etrafındaki Bereketli Hilal sulanabilir ve işlenebilir bir bölgedir. Mısır da, neredeyse tamamen çöldür, Nil Nehri hattı boyunca devam eden ve Akdeniz'e ulaştığı delta dışında yeşil alan yoktur. Türkiye ve İran'ın ise orta bölgeleri bozkır ve çölden oluşur ve bu iki ülkenin kuzeyinde Avrasya'nın dik ve sarp arazileri başlar.

Bazı çöller, Rubülhali Çölü'nde ve Batı Sahra Çölü'nde olduğu gibi tamamen çoraktır, diğerleri ise az ama tarihi açıdan önemli, hayvancılık ile uğraşan konargöçer bir nüfus barındırır. Bu grup, çölden geçen ticaret yollarında satacağı et, süt ve nakliye hizmeti için hayvan besler. Günümüzde develer ve atlar ekonomik anlamda varlık sebeplerinin önemli bir bölümünü kaybediyorlar çünkü onların yerini arabalar ve kamyonlar -doğurmayan binekler- alıyor. Bu araçlar doğurmuyor ama beslenebiliyor. Bu grup ve onların komşuları, bu araçların tüketeceği büyük miktarlardaki yem ihtiyacını karşılıyor. Bu kaynağın -petrol- sömürüsü hem sosyal hem de ekonomik açıdan hesaplanamayacak bir ölçek ve kapsamda değişikliği beraberinde getiriyor.

Ortadoğu'da petrolün keşfi ve kullanılması dramatikti çünkü bu bölge daha önce yakıt ve enerji bakımından yetersizdi. Kömür yoktu hatta Orta Çağ'da o kadar az odun vardı ki, deri ve yün -konargöçerlerin ürünleri- hem mobilya hem de giyim için kullanılıyordu. Petrolün varlığından haberdarlardı fakat bu denli bir potansiyeli olduğunu henüz fark edememişlerdi. Petrol, İslamiyet öncesi İran'da Zerdüşť tapınaklarındaki kutsal alev için kullanılıyordu, İslam döneminde ise patlayıcı silahların üretiminde katkı maddesi olarak kullanıldı. Su ve yel değirmenleri dışında -ki bunların sayısı Orta Çağ Avrupası'ndakilere kıyasla oldukça azdı- hayvan ve insan gücüne dayanmayan bir enerji kaynağı yoktu. Tüm bunlar, Ortadoğu'da ilkçağdaki şaşırtıcı bir ilerleme olmasına rağmen sonrasında teknolojik ilerlemeden neden yoksun kaldıklarını açıklamamıza yardımcı oluyor.

Hayvancılık ile uğraşanlar ile toprağı süren çiftçiler arasında kadim bir kan davası vardır. Aralarındaki düşmanlığa dair en eski kayıt, Tevrat'ın Tekvin kitabının dördüncü bölümündeki bazı ayetlerde geçer: besi hayvanı yetiştiren Habil ile çiftçi Kabil arasındaki husumet. Kitab-ı Mukaddes'te Habil'i öldüren Kabil'dir ama Ortadoğu tarihinde çiftçileri, rençperleri öldüren yahut onlara hükmeden genelde çobanlardır. İster yerel ister emperyal, yerleşik ülkeleri kontrol eden her yönetim için çöldeki ticaret yollarının ve çölün sınırlarının korunması problem olmuştur. Çöl ile dolaylı yollarla uğraşmışlardır: daha çok konargöçer yahut vahadaki beyliklere destek vererek ve onları tanıyarak karşılığında ise ticari işlerini gördürerek ve gerektiğinde siyasi ve askeri yardım alarak. Birçokları arasından sadece bir örnek vermek gerekirse; altıncı ve yedinci yüzyılda Ortadoğu'da karşı karşıya gelen iki dünya gücü olan Bizans ve Pers İmparatorluklarının ikisi de Arap tampon devletlerini altın ve silahla beslemişler, şatafatlı unvanlar takıp imparatorluğun başkentinde ağırlamışlardır. Bu yöntem her iki imparatorluk için, çölü doğrudan yönetmekten daha ucuz, daha kolay ve daha etkilidir. Her ikisinin de yedinci yüzyılda çölden çıkıp gelen Arapların bozgununa uğraması, bu yöntemin özünden bir şey götürmez.

Çölden gelen fetih, Ortadoğu tarihinde tekerrür eden bir temadır. Birçok yerleşim, istila ve göç dalgası bayındır topraklara doğru olmuştur. İlkçağdaki Akadlar, Kenanlar, Aramiler ve İbraniler, Arap yabanından çıkıp gelen Sami halklardır; diğerleri ise Asya'nın kuzeyi, güneyi ve ortasındaki sarp arazilerden gelen topluluklardır. En son ve büyük Sami istilasını yedinci yüzyıldaki Müslüman Araplarınkidir, bozkırdan gelen en büyük istila ise on üçüncü yüzyılda, bazı tarihçilere göre artık istilalara bir son veren Moğollarınkidir.

Moğol işgalinin baştaki darbesi pek tabii ki büyüktü fakat müteakip etkileri her zaman abartılagelmiştir. Eskiden, İslam medeniyetinin gerilemesinin ve elbette on üç ila on dokuzuncu yüzyıllar arasında Ortadoğu'nun ve buradaki halkların başarısızlıkların tamamından Moğol gaddarlığı sorumlu tutuluyordu. Bu görüş, romantik ve hayıflanılan çevreler dışında büyük oranda terk edilmiştir. Hem İslam tarihi hem de Moğolların gaddarlığı ve yıkımına dair yakın deneyimlere dair bilginin artmasıyla Moğolların vurdukları darbenin aslında bizim şimdi sahip olduğumuzdan daha masum bir çağda yaşamış tarihçilerin söyledikleri kadar büyük ve uzun süreli olmadığı ortaya çıkmıştır. Moğollar, ne zaten gelmelerinden çok önce altın günlerini geride bırakmış olan Arap medeniyetini yok etti ne de İslam medeniyetini; hatta İslam medeniyeti büyük oranda Farşılılaşmış bir halde, hükümdarlıkları altında yeniden serpilebildi.

İslam medeniyeti yok olmadı fakat bozkır halklarının gelişiyle muhakkak ki dönüştü. Bu halkların Ortadoğu'ya büyük göçü, Moğol istilasından öncelere dayanır. Türk boyları Orta Asya'dan, Seyhun ırmağını geçerek batıya doğru fetih yürüyüşlerine başlamışlardı. Bozkır muzafferlerinin sonuncusu Timur'un 1405'teki ölümünden sonra durdular. Dört yüzyıl süren bu işgal ve egemenlik Ortadoğu'daki tüm hayat ve yönetim yapısını değiştirdi.

Sonrasında bozkırdan yahut çölden gelen herhangi bir işgal olmadı. On sekizinci yüzyıl Arabistan'ında Vehhabiler yeni bir dini şevk ve yayılmacı dürtü ile atalarının kahramanlıklarına özenerek Suriye ve Irak'ı işgal ettiyse de, çöl sınırında durduruldular ve geri püskürtüldüler. Osmanlı İmparatorluğu, o zamanlar çöküşünün

son evresindeyken, kudretli Roma ve Pers imparatorluklarının muvaffakiyet gösteremediği yerde kolayca başarıya ulaştı. Aradaki fark, muhakkak ki güçlünün zayıfın karşısında teknolojik üstünlüğüydü. Bu fark ilk tüfeğin icadıyla başlayıp giderek açılmıştı. Pers ve Bizans ordusu, çöl işgalcilerini nispeten biraz daha güçlü silahlarla karşılaşmışlardı, Osmanlılar ise onları tüfeklerle durdurdu.

Çölde yer yer, sulama için kullanılabilen nehirler vardır. Nehir vadisine ev sahipliği yapan iki önemli ülke Mısır ve Irak'tır. İkisi de müthiş bir kadim geçmişe sahip topluluklardır. Buraların bölgenin, hatta dünyanın en kadim yerleri olduğu kesindir. İki ülke de, çok sayıda işçi ve yetiştirilmiş tekniker gerektiren ve merkezi idare tarafından kontrol edilen nehir sularını kullanıldığı yapay sulamaya dayanan tarım ekonomisine sahiptir. Bu ihtiyaç, icar sisteminin evrilmesindeki belirleyici etmen olmuştur. Aynı zamanda güçlü, merkezileşmiş ve hem bürokratik hem otokratik hükümetlerin gelişmesine sebep olmuştur. Siyasi düşünce ve tutumlar da bu çizgide bir geleneğe dayanır.

Sulama yoluyla zenginleşmiş nehir vadileri ihtiyaçtan fazlasını üretir duruma geldi ve daha önce bilinmeyen uzmanlıkların çıkmasını, yeni vasıfların ve girişimlerin gelişmesini mümkün kıldı. MÖ 4. binyılda, Irak ve Mısır şehir sakinleri ihtiyaç duydukları kereste ve madenleri getirmek için kara ve deniz yolu ticaretini oturtmuşlardı. Yazının icadı da daha az mühim değildi. Şehirlerin, tapınakların ve saray depolarının gelişmesi, beraberinde büyüyen yönetim biçimine de hesap ve kayıt gerektirdi. Bu ihtiyacı karşılamak için uzmanlaşmış yazı "gizemi" vücut buldu ve bununla birlikte katiplerden, memurlardan oluşan yeni bir sosyal sınıf doğdu ve bilginin kaydedilmesi, birikmesi ve aktarılması gibi devrimci bir imkan ortaya çıktı.

En eski şehir merkezleri ve insana dair bilinen en eski yazılı kayıtlar Ortadoğu'dandır. Sonrasında hem bölgeden hem de dışarıdan halkların katkılarıyla hem yazı hem de şehirlilik farklılaştı. Daha resimsel ve hece ölçüsüne dayalı antik Mısır ve Babil alfabelerinin yerine geçen Fenike alfabesi yazının gelişmesini son derece

kolaylaştırarak hızlandırdı. Helen *polis*i vatandaşları ve meraklı düşünür ve bilim insanları ile şehirlerin kültür ve yönetiminde yeni yollar açtı. İslamiyet'in MS yedinci yüzyılda ortaya çıkmaya başladığı zamanlarda Kuzey Afrika, Mısır, Levant ve Anadolu yüzyıllardır Greko-Romen yönetimi yahut etkisi altındaydı ve büyük şehirlerden İskenderiye, Kayserya, Antakya ve Konstantinopolis, Helen medeniyetinin merkezleriydi.

Helen etkisine maruz kalan iç bölgelerdeki eski şehirler -Teb, Kudüs ve Şam- daha eski bir Ortadoğu geleneğini muhafaza etmişlerdi. Bu gelenek, o zamanlar büyük ölçüde Hristiyan olmasına rağmen Greko-Romen dünyasına dahil olmayıp Pers İmparatorluğu'nun metropol vilayetinin bir parçasını oluşturan Irak'ta hala kuvvetliydi. Büyük İskender'den beri ilk defa ve çok daha uzun süreliğine, Ortadoğu bölgesinin hem doğu hem de batı bölümleri -nehir vadileri ve Mısır ve Irak'ın antik merkezleri de dahil olmak üzere- İslam dünyasını kuran Arap fatihler tarafından birleştirildi.

Mısır ve Irak, binyıl boyunca birbirlerine rakip güç merkezleri oldular; örgütlenme ve düşünce biçimleri komşu ülkeleri derinden etkiledi. Medeniyet, uzak antikitede, ilk olarak bu merkezlerde doğdu ve Ortadoğu'da yayıldı. Yine bu merkezlerde Kiro'stan Hz. Muhammed'e değin süren bir fetretten sonra, yeni emperyal İslam medeniyeti doğdu ve yüceldi. Mısır, Orta Çağlardan beri ekonomik kaynaklar ve rakamlar açısından Irak'ı kesin suretle geride bırakmıştı; son zamanlarda petrol yüzünden bu üstünlük gözüküyor gibi görünse de aralarındaki fark ortadan kalkmadı.

Mısır ve Irak her zaman Ortadoğu'nun birbirine rakip sahipleri değildi. Bölgede başka güç merkezleri de vardı, antik topraklara egemen olan başka imparatorluklar da gelip geçti. Bereketli Hilal'i oluşturan ovalar ve vadilerin kuzey ve doğusunda bulunan, İran ve Anadolu'daki büyük ve yüksek platolar coğrafi durumu, nüfusu, kültürel geleneği ve siyasi tecrübeyi net bir şekilde ayıran sınırlardır. Bu topraklar hem antik dönemde hem İslam döneminde büyük oranda Bereketli Hilal'in Sami medeniyetlerinden etkilenmişlerdir. Fakat birçok etnik ve dilsel değişiklik geçirmelerine ve birkaç Sami

alfabe benimsemiş olmalarına rağmen hiçbir zaman konuşma dilinde bir Sami dil tercih etmemişlerdir. Doğu'daki Persler ve kuzeydeki Hititler, Grekler ve Türkler aynı etnik sınırlarda durmuşlardır. On altıncı yüzyılda Osmanlılar ve Safeviler altıncı yüzyıldaki Bizans ve Sasani İmparatorluğu'nun rollerini ve kavgalarını devam ettirmişler ve daha antik anıları hatırlattırmışlardır. Günümüzde, İran ve Türkiye'nin yukarıda bahsedilen ovalarında yaşayan halklar, Müslüman olmalarına rağmen ne Arapların dilini benimsemişlerdir ne de boyunduruk altındaki dönemin ve özgürleşme döneminin uzun süreli travmasını paylaşırlar. Arap olan ve Arap olmayan arasındaki çizgi oldukça eskidir ve bu çizginin dağlar ve yamaçlar boyunca çizdiği sınır ise daha da eskidir.

Toroslar ve Sina arasında, çöl ve deniz arasında günümüzün dört ülkesi bulunur: Suriye, Lübnan, İsrail ve Ürdün. Buraya Helen ve Romalılar "Suriye" der, Araplar "Şam toprakları", Avrupalı tüccarlar ise "Levant". Bu bölgedeki bozuk arazi ise, komşu imparatorlukları besleyen nehir yatakları ve platolardan çok farklıdır, genellikle kültürel ve siyasi parçalanmada kendisini gösterir. Sadece nadir durumlarda başka güçlerin kısa süreli zayıflaması Suriye'de güçlü bir iktidarın zuhuruna imkan tanır. Daha sıklıkla, Suriye toprakları küçük beyliklerin bir mozaik oluşturduğu ve daha güçlü komşularının mücadelelerinde nesne ve sahne olduğu bir yerdir. Mısır'ın hükümdarları güçlüyken, nüfuzlarını mümkün olduğunca Suriye'nin içlerine kadar genişletmeye çalışmışlardır; tıpkı, Thutmosis ve Batlamyus, Pompeius ve Ahmet bin Tolun, Fatimiler ve Memlükler, Napolyon, Mehmed Ali, Britanyalılar ve Cemal Abdünnasır gibi. Mısır'ın en zayıf sınırı kuzeydoğu sınırıdır, birçok işgalci buradan girmiştir ve Mısır hükümdarları genelde Sina Yarımadası'nın uzak kısmında en azından bir tane avantajlı konumu ellerinde tutmaya çabalamışlardır. Diğer zamanlarda Levant doğudan -örneğin Asurlular, Persler ve Abbasiler- kuzeyden -Hititler, Bizanslılar ve Osmanlılar- veya denizden gelenlerce hakimiyet altına alınmıştır.

Bu bölgenin en belirgin coğrafi özelliği, kuzey ve güneye olan uzantıları ile birlikte dağların -Lübnan ve Anti-Lübnan- merkeze

doğru sıralanışıdır. Bu dağlar Suriye'yi ikiye böler: Akdeniz ve Avrupa'ya bakan batı yamacı ile çöle ve Asya'ya bakan doğu yamacı. Bu bölümlerin arasındaki ayrım eski bir ayrımdır ve zaman zaman her iki taraftan gelen işgal dalgaları yüzünden yenilenmiştir. Antik Filistinliler ve Fenikelilerin ikisi de deniz halklarıydı. Filistinliler Batı'dan gelmişti; Fenikelilerin yüzü Batı'ya dönüktü. Antik Filistinli işgalcileri tutan ve nihayetinde yenen Antik İsraililer, çöl ve bayır halkıydı. Helen ve Roma kültürü sahil şeritleri boyunca gelişti ve iç kısımlarda ise canlılığını yitirdi. Antakya büyük bir Helen metropolüydü ve deniz kenti Berytus (günümüz Beyrut'u) önemli bir Roma hukuku okuluna ev sahipliği yapıyordu. Romalıların kurduğu üniversite de Beyrut'taydı. Makkabilerin kontrol ettiği Yahudiye de olduğu gibi, iç bölgelerin eski kültürü, yayılımcı Helen etkisinin karşısında nadiren durur ve arada sırada karşı çıkardı. Arap işgalleri Doğu'nun hegemonyasını tazeledi ve kısa süreliğine Şam'ı emperyal bir gücün başkenti haline bile getirdi. Haçlı ordusu, Antakya'dan Gazze'ye güneye doğru yürümeye başladığında, Levant sahil şeridini Avrupa'ya geri kazandırdı fakat iç bölgelere nüfuz edemedi. Halep ve Şam'a hiçbir zaman girmediler ve esas hedefleri olan Kudüs'ü sadece kısa bir süreliğine tutabildiler. Günümüzde, ikisi arasındaki fark açık ve nettir; Beyrut ve Şam arasında olduğu gibi ya da çok daha vahim bir biçimde, Tel Aviv ile Amman arasındaki fark gibi.

İki yüz yıl önce, Avrupa'da Mısırbilim (*Egyptology*) yeni başladığında, Büyük İskender'in fetihlerinden önceki Ortadoğu'ya dair bilinen her şey, Kitab-ı Mukaddes ve Antik Yunan yazarlar tarafından anlatılabilenlerdi. Hala Mısır'da Mısırlılar, İran'da Persler, bunlara komşu topraklarda eski halkların soyundan gelenler vardı. Fakat eski devletler, dinler ve medeniyetler ölüydü ve kelimenin tam anlamıyla toprağa gömülüydü. Eski diller ise çoktan unutulmuştu, sırları kimsenin çözemeyeceği eski alfabelere hapsedilmişti. Sadece, Mısır'daki Kıpti Hristiyanlar ve İran ve Hindistan'daki Zerdüşter gibi birkaç azınlık eski dinlerine bağlı kaldı. Dillerinin ve kültürlerinin son dönemleri hakkında bazı bilgileri muhafaza ettiler. Bunlar, kendi toplumlarının haricinde tanınmıyorlardı. Antik Ortadoğu'da

etkin iki halk, süregelen bir kimlik ve hafızayla varlığını sürdürdü ve dünya üzerinde büyük bir etki bıraktı. Grekler ve Yahudiler hala Grek ve Yahudi'ydi ve hala Grekçe ve İbranice konuşuyorlardı; bu antik lakin yaşayan dillerle, insanlığın ortak mirası haline gelen ölümsüz din ve edebiyat eserlerini muhafaza ettiler. Bu eserlerde antik Ortadoğu'ya ait, insan belleğinin unutmadığı her şey vardı. Müslümanlar arasında bu kadar çok şey bilen yoktu. Ne Kitab-ı Mukaddes'i ne de Grek tarihçileri okumuşlardı. Menşei belirsiz birkaç muğlak efsane ile birlikte aynı kaynaklardan beslenen, kısıtlı, kulaktan dolma bilgiye sahiplerdi. Antik Ortadoğu'nun yeniden keşfi, büyük ölçüde Avrupa biliminin bir ürünüydü; bilgi kaynaklarını bulan arkeologlar, bunları Kıpti ve Zerdüş bulguları ile deşifre eden ve yorumlayan filologlar ve çıktıkları değerlendiren ve sonunda bunlardan faydalanan tarihçiler. Yaptıkları çalışmalar en nihayetinde Ortadoğu'da taraftar buldu ve Ortadoğu halklarının tarih bilincine yeni bir boyut ekledi, öyle ki bu bilinç, o güne kadar İslamiyet ile başlayan bir dönemle sınırlıydı.

Ortadoğu, üç büyük dinin yurdudur: Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam. Üçü de hala orada var olabildiği halde biri üstün gelmiştir. Son on dört yüzyıl boyunca, Ortadoğu, en başta İslam'ın vatanı ve İslami dünyanın coğrafi ve ruhani merkezi olmuştur. İslam inancının doğduğu ve İslam medeniyetinin ilk, klasik ifadesini aldığı bölgedir. Muhakkak ki İslam, sadece Ortadoğu ile sınırlı değildir. Bazıları Ortadoğu'daki toplam Müslüman nüfustan çok daha kalabalık olan, Asya ve Afrika'da yaşayan Müslüman topluluklar vardır. Fakat hepsi, Avrupa'nın denizaşırı coğrafyalardaki yerleşim yerleri gibi ikincil, klasik dönem sonrası, bir anlamda koloni olan ve İslam anavatanı ile bir şekilde ilişkili olan yerlerdir. Nerede yaşarsa yaşasın, Müslümanların ortak tarihsel hafızasını oluşturan büyük olayların gerçekleştiği ve klasik İslami kimliğin geliştiği yer Ortadoğu'dur. İslam'ın Orta Çağ'daki muhteşem ve alemşümul imparatorluklarının halife ve sultanlarının egemenliğinde temel İslami yaklaşım ve geleneklerinin şekillendiği yer -bazı istisnalar hariç- Arapça, Farsça ve Türkçe konuşulan bu topraklardır.

Yedinci yüzyılda İslam'ın yükselişinden bu yana, bu üç dil Ortadoğu'ya hakim oldu. Daha öncesinde kullanılan Grek, Kıpti ve Süryani iletişim ve kültür ortamlarını devre dışı bıraktı ve onları ya yok olmaya ya sadece ibadetlerde kullanılmaya ya da fosilleşmiş bir dil olmaya mecbur bıraktı. Farklı ve alakasız dil ailelerine mensup bu üç dil birbirine benzemez. Arapça Sami bir dildir, İbranice ve Süryaniceyle akrabadır. Farsça, bir tarafta Sanskritçe, diğer tarafta Avrupa dillerinin çoğuyla ilişkili bir Hint-Avrupa dilidir. Türkçe ise yine başka bir gruba, Orta Asya'dan Uzak Doğu'ya ve hatta Kuzey Kutbu'na uzanan Türk-Tatar dil ailesine mensuptur. Bu üç dil yapı olarak birbirinden oldukça farklı olsa da kültürel olarak yakından ilişkilidir. Farsçanın söz dağarcığında sayısız Arapça kelime vardır. Türkçede ise Farsça ve Arapçadan geçen kelime sayısı oldukça fazladır. Avrupalıların, Latince ve Yunancadan kaynak olarak faydalanması gibi Farslar ve Türkler de eski mefhumlar için Arapçadaki mevcut terimleri aldılar, yeni kavramlar içinse yeni terimler ürettirler. İngilizcede kullanılan "metaphysics" (metafizik) ve "telegraphy" (telegraf) kelimeleri Yunanca kökenlidir. Türkçedeki Arapça kökenli kelimeler de, her ikisine örnek teşkil edecek kullanımlardır.

Bu üç dili konuşan halklar, peşi sıra Ortadoğu sahnesinin ortasına çıktı. Birincisi Araplardı. Araplar, yedinci yüzyılın başında sadece Arap Yarımadası'nda ve yarımada'nın sınırlarında görülebiliyordu. Günümüzde Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika'da Arap olarak adlandırılan birçok ülke daha önceleri, dinleri çoğunlukla Hıristiyan ve hepsi olmasa da bazıları Sami dil konuşan farklı uluslardan insanların yaşadığı yerlerdi. Çok sayıda dil konuşuyorlardı: Bereketli Hilal'de Aramice, Mısır'da Kıptice, Kuzey Afrika'da Berberice ve Pönçe. Buna ek olarak idare, ticaret ve kültür ortamlarında doğuda Grekçe, batıda ise Latince kullanılıyorlardı.

Bu ülkeler, Arabistan'da İslam'ın yükselişini takip eden peşi sıra fetih ve sömürgeleştirme dalgasının sonucu olarak, batıda Atlantik ve Pireneler'e, doğuda ise Çin ve Hindistan sınırlarına uzanan yeni bir imparatorluğa dahil oldular. Bu yeni imparatorluk birkaç yüzyıl boyunca, bir tür "konkistador" aristokrasisi teşekkül eden bir yapı

içerisinde, Arap fatihler tarafından yönetildi. Beraberlerinde getirdikleri inanç ve mukaddes metnin yazıldığı dil, zengin bir yeni medeniyetin ihtiyacı olan temeli ve ortamı sağlıyordu. Bu medeniyet birçok inanç ve millet tarafından oluşturulmuştu fakat Arapça ifade ediliyor ve İslami dindarlık ve estetik ölçülerine uygundu. Araplar zamanla siyasi üstünlüklerini paylaşmaya ve hatta bundan vazgeçmeye zorlandılar. Yerlerini yabancı kökenli, yeni bürokratik ve askeri seçkinlere bıraktılar. Fakat Arapça, onu konuşanların iktidarı kaybetmesinden çok sonra dahi kültürel üstünlüğünü korudu. İran ve Irak sınırından Bereketli Hilal'i geçerek Kuzey Afrika'ya kadar, Arapça kendisinden önceki tüm resmi dillerin yerine geçti ve bugün hala, yazı dilinde ortak dil olmayı sürdürüyor.

Arap fatihler İran-İrak sınırının doğusunda dillerini ve ulusal kimliklerini olmasa da dinlerini, yazılarını ve kısa bir süre de olsa edebi ve bilimsel dillerini empoze etmeyi başardılar. Farslar Müslümanlaşmıştı; Arapça yazıyorlardı ve hiç şüphesiz Arapça yazılmış uluslararası İslam edebiyatına büyük katkı sağladılar. Ancak, konuşma ve duyarlılık bakımından Araplardan farklı olarak Fars kalmayı sürdürdüler. Arap İmparatorluğu'ndaki fethedilen diğer halklar gibi kendilerine ait antik dilleri ve edebiyatları vardı. Ama diğerlerinden farklı olarak, yakın tarihli bağımsızlık ve emperyal görkeme ait yakın tarihli hatıraları hala yaşıyorlardı. Devlet idaresi ve inşasında ki bu pratik tecrübeleri onlara Arap devletinde kısa süre içerisinde önemli roller kazandırdı. Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda, Farslar siyaset sahnesinde yeniden ortaya çıktı. Öncesinde Arap İmparatorluğu'na bağlı olan eyaletlerde bağımsız Fars hanedanları ortaya çıktı. Farsça konuşulan saraylarda Farsça konuşan hamilerin zevklerine hitap eden yeni bir İslami Fars edebiyatı şekillendi. Bu zengin ve görkemli edebiyat, Farsların İslamiyet içerisinde ayrı -birçok açıdan en ileri- bir kültürel topluluk olduğu vurgusunu taşıyan yeni bir farkındalık yansıtıyordu.

Onuncu yüzyıldan itibaren, İslamileşmiş Farsça, Arapça konuşmayan ülkelerde Arapçanın yerine geçerek hakim edebi araç olmaya başladı. Latincenin Orta Çağ Avrupa'sında başına gelenler gibi,

Arapça artık İslam'ın evrensel idari ve kültürel dili değildi. Hatta yüzyıllar sonra Arap olarak anılacak ülkelerde, dini yahut hukuki amaçlar dışında Arapçanın kullanımı sınırlandırılmıştı. Sadece doğuda İran'da değil Türkiye, Orta Asya ve Hindistan gibi Fars kültürünün etkisi altındaki bölgelerde Farsça baskın edebi dil halini aldı ve taklit edilecek model olarak Arap klasiklerinin yerine geçti. Arap topraklarının zayıflaması, Fars Rönesansına denk geldi ve İslam medeniyetinin kültürel merkezi olan Kahire, Şam ve Bağdat, yerini Fars ve Türk şehirlerine bıraktı. Bu şehirler şimdi ikinci ve Farisî bir başarı evresine giriyorlardı.

Tam bu sıralarda ya da az sonrasında İslam topraklarının kalbindeki üç büyük millettten üçüncüsü olan Türkler ortaya çıktılar. Orta Asya'da Seyhun (Siriderya) nehrinin ötesindeki ana vatanlarından, Ortadoğu'ya geldiler. Türklerin çoğu pagandı, ancak aralarında bazıları Hıristiyanlık, Maniheizm, Yahudilik ve Budizm'i ikrar etmişti. Fakat zamanla, neredeyse istisnasız tamamı İslam'a geçti ve İslam dünyasında çok uzun bir süre önemli ve baskın bir rol oynamaya başladılar.

Türkler ilk başta Ortadoğu'ya asker ve fert olarak geldi ve kısa süre içerisinde İslam ordularına hakim oldular. On birinci yüzyılda, fatih ve sömürgeci olarak geldiler ve İslam can evinde, merkezi İran'da olan yeni bir imparatorluk kurdular. İlk Arap Müslüman fatihler, Toros Dağlarında Bizanslılar tarafından durdurulmuştu. Bu dağlar yedinci yüzyıldan on birinci yüzyıla kadar İslam alemi ile Hıristiyan dünya arasındaki sınırı oluşturmuştu. Türkler, önceki istilacıların başarısız olduğu yerde başarılı oldu ve Avrupa sınırını daha da öteye götürerek Anadolu'yu İslam alemine kattılar. Fetihden sonra Anadolu'ya çok sayıda asker yerleştiler; bu yüzden Batılı ziyaretçiler -bu toprakların sakinleri olamasalar da- baskın etnik ve dilsel unsur Türkler olduğu için bu bölgeyi Türkiye olarak anmaya başladılar.

Anadolu'nun fethi ve Türklerin buraya yerleşmesi ile birlikte, Trans-Kafkasya ve eski Türk toprağı olan Orta ve Doğu Asya'da kesintisiz bir Türk kuşağı oluştu. Ortadoğu'nun hemen hemen her yerinde, Türkler, azınlık olsalar da, iktidar unsuru oluşturdular.

İran, Suriye ve Mısır'da -hatta uzak Müslüman Hindistan'da- bile nüfusun çoğunluğu olmasa da iktidardaki hanedanlar Türk'tü; ordular Türk'tü. Bin yıllık Türk egemenliği boyunca, Türklerin komuta ettiği, diğerlerinin ise itaat ettiği genel kabul haline geldi. Türk olmayan bir yönetim tuhaf görüldü. Bu dönemde, Türkçe nihayet bölgenin üçüncü büyük dili olarak ortaya çıktı. Daha önce Farsça'nın başına geldiği gibi, Türkçe de İslamileşti. Arap alfabesiyle yazılmaya başlandı. Ve söz dağarcığında İslam medeniyetinin -özellikle Fars-İslam medeniyetinin- büyük mirasını temsil eden Arapça ve Farsça kelimeler önemli bir yer tuttu. Bu dil, Ortadoğu'daki İslam medeniyetinin üçüncü büyük evresinin yani Türklerin zamanının aracı oldu. Ana merkezi ilk önce doğuda, zengin bir kültürün geliştiği Herat, Semerkant ve Buhara'daydı. Devamında Türk imparatorluklarının en büyüğü ve sonuncusu olan Osmanlı İmparatorluğu döneminde gelişti. On altıncı yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı egemenliği, hükümdarlığı veya etkisi Arapça konuşulan hemen hemen tüm topraklara yayıldı. Sadece uzak ve ulaşılması zor bazı yerlerde -uzak Fa'sta, Lübnan dağlarındaki vadilerde ve Arabistan'ın çöllerinde- Arapça konuşan insanlar kendilerini yönetti. Neredeyse bin yıllık bir süreden sonra bu halkların siyasi bağımsızlıklarını geri kazanmaları yirminci yüzyılın en tartışmalı olaylarından biridir.

O zamanlar İslam egemen inançtı ve Arapça, Farsça ve Türkçe baskın dillerdi. Bölgenin eski dinleri ve dilleri hiçbir şekilde tamamen ortadan kalkmadı ve Ortadoğu'yu din ve dil tarihi müzesi yapacak şekilde bir azınlıklar mozaigi olarak varlıklarını sürdürdüler. Arap fetihleri sırasında, Fars ülkesi Zerdüş'tü, Mısır ve Bereketli Hilal'deki ülkeler çeşitli Hıristiyan mezheplerine mensuptu. Bütün bu ülkelerde önemli Yahudi topluluklar vardı. Bu dinlerden arasında en büyük sıkıntıyı Zerdüşçülük çekti. Fars devleti, Hıristiyan imparatorluğunun aksine, tamamen alt edildi ve yok oldu. Zerdüştler, ne Hıristiyanlar gibi sınır ötesinde güçlü dostlarının uyarılarına sahiplerdi ne de Yahudilerin canhıraş hayatta kalma yeteneğine. Bu yüzden umutsuzluğa ve cesaretsizliğe kapıldılar. Orta Çağlar'da İran'ın kültürel ve politik canlanmasında neredeyse hiç yer almadılar

ve bugün İran'da sadece birkaç bin takipçi ve Hint alt kıtasındaki küçük bir topluluk tarafından temsil ediliyorlar.

Hristiyanlık yenilmişti, ancak Ortadoğu'da İslam'ın yükselişiy-le yok edilmemişti. Yerleşim, din değiştirme ve asimilasyon süreçleri yavaş yavaş Hristiyan nüfusu çoğunluk olmaktan çıkarıp azınlığa düşürdü. Yine de canlı bir toplumsal ve dini yaşam sürdürdüler. Müslüman devletlerin hoşgörüsünün verdiği güvenle, klasik İslam medeniyetinin yaratılmasında küçük ama önemli bir rol oynayabildiler. Haçlı Seferleri, ardında çatışma ve şüpheyi miras bıraktı. Bu da Hristiyanların Müslüman komşularıyla ilişkilerinde kalıcı bir kötüleşmeye yol açtı. İslam hukukunun güvence altına aldığı temel haklardan yararlanabiliyor olmalarına rağmen, artık Müslümanlardan sosyal olarak izole edildiler ve geçmişte sahiplendikleri aktif kültürel ve politik rolden neredeyse tamamen vazgeçirildiler. Batılılaşmanın ve ulus bilincinin ortaya çıkışının ilk aşamasında, Hristiyan azınlık kısa bir süre olsa da Ortadoğu'daki hayat ve olaylarda yeni ve önemli bir işlev edindi. Liberal vatanseverlikten toplumsal milliyetçiliğe geçiş ve Hristiyan Batı'ya düşmanlığın artması bu işlevi yine yok etti.

Hristiyanlar, sadece bir yerde hayati ve belirleyici bir rol oynamaya devam etti. Fransız mandası altında kurulan Lübnan cumhuriyeti, yeni sınırlara sahip yeni bir devlettir, ancak varlığı derin bir realiteyi gözler önüne seriyordu. Orta Çağ'dan beri, Büyük Lübnan'ın özünü oluşturan dağ, dini ve politik çatışmanın bir sığınağı ve kalesi olmuştur. Buranın halkı eski bir teşebbüs ve bağımsızlık geleneğine sahiptir. Biat ettikleri dönemde, Lübnan emirleri hem Memlûkler hem de Osmanlılar altında özerkliklerini önemli ölçüde korumayı başardılar. Lübnan'daki Hristiyan halk, hem Arapça konuşuyordu hem de Batı ile arasında geçmişi Haçlı seferlerine dayanan bir bağ vardı. Hem Ortadoğu'da Batı kültürünün yayılmasına hem de buna karşılık yeni bir Arap bilincinin ortaya çıkmasına büyük katkı sağlayabildi. 1958'de Lübnan'da alevlenen ve 1975'ten 1991'e kadar şiddetini artıran iç savaş, Lübnanlıların Arap meselelerindeki rolünü ve daha da önemlisi Lübnan'daki Hristiyanların rolünü büyük ölçüde

azalttı. Bir zamanlar Arap dünyasının en önemli ticari, finansal ve düşünsel merkezlerinden biri olan Beyrut şehri bile, önemini yitirdi.

Orta Çağ'da Yahudilerin başından geçenler genel olarak Hristiyanlarınkine benziyordu, ancak modern zamanlarda bu benzerlik keskin bir şekilde farklılaştı. Fars İmparatorluğu, Yahudilere iyi davranmıştı. Romalılar ise daha kötü davrandı, özellikle anavatanları Yahudiye'de. Bağımsızlıklarını geri kazanmak için burada defaatle girdikleri çabalar, onları boyunduruk altında tutan emperyal güçlere sayısız sorun çıkardı. MS 135'te Roma yönetimine karşı son büyük Yahudi ayaklanmasının bastırılmasından sonra, Romalılar bir daha Yahudi bağımsızlığının adını ve anısını duymamak için caydırıcı adımlar attılar. Kudüs'ün adı Aelia olarak değiştirildi ve yıkılan Yahudi mabedi yerine Jüpiter'e bir tapınak inşa edildi. Yahudiye ismi bile kaldırıldı ve yerini Palestina/Filistin aldı. Bu isim bir süre güney kıyıları işgal eden ve buraya yerleşen Filistinlilerden geliyordu. Roma'nın Hristiyanlığa geçmesinden sonra, Yahudilerin durumu önemli ölçüde kötüleşti ve Bizans döneminde ezilen bir azınlık haline geldi. Ortadoğu'nun hemen her yerinde önemli Yahudi cemaatlerine ulaşan Arap fetihleri, Yahudilerin statü ve güvenliğini genel anlamda iyileştirdi. Yahudi ilim ve kültürünün ana merkezleri Fars Irak'ında ve Bizans Filistin'inde bulunuyordu. Irak toplumu Müslümanların egemenliğinde büyüdü ve gelişti. Artık küçük ve karışık bir sınır şehri olan Filistin ise düşüşe geçti. Filistin Yahudileri, özellikle Haçlı Seferleri döneminde büyük zorluklar çekti. Haçlılar 1099'da Kudüs'ü ele geçirdiğinde Müslümanlarla birlikte Yahudiler de katledildi. Ne zaman ki Müslümanlar 1291'de Akka'yı yeniden ele geçirdi, bu sefer de Yahudiler Hristiyanlarla birlikte katledildi. Bu iki aşırı uç arasında, yine de Filistin'de bir Yahudi yaşam biçimi kurmayı başardılar. Hatta on üçüncü yüzyılda hem Müslüman Kuzey Afrika'dan hem de Hristiyan Avrupadan Yahudi göçü aldılar. Örneğin Fransız ve İngiliz olmak üzere tam üç yüz haham 1211 yılında Kudüs'e vardı. Fakat yine de bu, on altıncı yüzyıldaki Osmanlı fetihlerinden sonraki büyüme ile kıyaslanamaz. Osmanlıların gelişinden sonra Akdeniz'in farklı bölgelerinden gelen

göçler, Kudüs'te ve Safed'de yeni ve canlı bir Yahudi entellektüel hareketliliğine yol açtı. Bu hareket Hristiyan Avrupa da dahil diğer uzak ülkelerde yaşayan Yahudileri etkiledi.

Yahudiler de klasik İslam medeniyetine, Hristiyanlar kadar olmasa da, küçük ama önemli bir katkı sağladı. Onlar da, Haçlı seferlerinin ardından acı çektiler. Osmanlı fetihleri ve nispeten gelişkin İspanyol ve Portekizli Yahudiler, göçleriyle birlikte yeni fırsatlar da getirdi. On beşinci ve on altıncı yüzyıllarda, Osmanlı topraklarında etkili bir konum elde edebildiler. On yedinci yüzyılda bunu kaybettiler, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda ise yükselen canlı Doğu Hristiyan toplulukları Yahudileri gölgede bıraktı.

Dağılma dönemi boyunca, başka topraklardan gelen Yahudiler zaman zaman Kutsal Topraklar'a yerleşmişti. Ancak sayıları azdı ve çoğunlukla dini amaçlar için buradaydılar. On dokuzuncu yüzyılda, Doğu ve Orta Avrupa'dan gelen, tamamen başka ve yeni bir göç dalgası başladı. Milliyetçi ideolojiler, Centil (Yahudi olmayan) zulmünü doğurdu ve Yahudiler hayatta kalmak için göç etti. Kadın erkek yeni göçmenlerin inancında din değil ulusal duygular ağır basıyordu. Amaçları ise Kutsal Topraklar'da ibadet etmek ve ölmek değil çalışmak ve yaşamaktı. Avrupa'da büyüyen militan Anti-Semitizm, Yahudi milliyetçiliğine yeni bir bakış açısı ve itici güç sağladı. En geniş Yahudi nüfusa sahip iki Avrupa ülkesi -Çarlık Rusyası ve Avusturya-Macaristan- farklı biçimlerde etkilendi. Avusturya-Macaristan'da anti-Semitizm düşünsel ve bir raddeye kadar toplumsaldı. Yahudi nüfus kitlesi üzerindeki etkileri nispeten azdı fakat Yahudi münevverlerinin üzerindeki etkisi derinden yaralayıcıydı. Siyonizm yani Yahudi ulusunun restorasyonu ve bir Yahudi devletin kurulması yoluyla Yahudi sorununa siyasi bir çözüm gerektiği fikri, işte bu geniş, heterojen ve farklı ulusları içinde barındıran Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda doğdu.

Rusya İmparatorluğu'ndaki Yahudi topluluklarının konumu ise kıyaslanamayacak derecede kötüydü. Yahudilere karşı ayrımcılık hem kapsamlıydı hem de yasa ve adetler bunu uygun görüyordu. Zulüm kapsamlı ve genellikle acımasızcaydı. Dayanılmaz bir

durum içersinde kalan Yahudiler, kaçmanın farklı yollarını aradılar. Sorunlarının üstesinden bireysel yollarla gelenler, hemen Amerika'ya göç edenlerdi. Küçük bir azınlık, Çarlık rejimini devirmeyi amaçlayan devrimci hareketlere katılarak siyasi bir çözüm aradı. Başka bir küçük grup, Siyonist çözümü seçti ve Batı'daki fırsatlar ülkesine göç etmek yerine, Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı yoksul ve ihmal edilmiş bölgelerine, buraların dede yadigarı olduğunu iddia ederek göç etti.

1914 yılına gelindiğinde, çeşitli tahminlere göre, bu bölgelerde 60.000 ila 85.000 Yahudi vardı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Milletler Cemiyeti bu bölgeyi Britanya İmparatorluğu himayesine verdi ve burayı Filistin olarak yeniden adlandırdı. İngiliz hükümeti 1917'de, tek taraflı bir deklarasyonla Filistin'de bir "Yahudi Ulusal Yurdu" kurma fikrini onayladığını ilan etti. Bu esas, yönerge metnine dahil edildi. Mandacı hükümete mevcut nüfusun haklarını gasp etmeden bu düzenlemeyi hayata geçirmesi için gerekli yetkiler verildi. Tahmin edilebileceği gibi mandacı iktidar bu iki görevin beraber yürütülecek olmasını imkansız buldu; özellikle Almanya'da Nazizm yükselirken ve Nazilerin yönetimde olduğu her yerde Yahudi topluluklara karşı yapılan zulüm ve onu takip eden yıkım nedeniyle, binlerce Yahudi, kıta Avrupası'ndan hayatlarını kurtarmak için kaçarken.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sının zulmünden kaçan Yahudilerin önünde kapalı olmayan bir dünya vardı. Fakat 1930'lardaki Büyük Buhran ve 1940'lardaki Dünya Savaşı ve ayaklanmalar, Nazi Avrupa'sından kurtulup gelen mültecilere böyle bir fırsat sunmadı. Aksine, tüm kapılar onlara kapalıydı. Holokost'tan kurtulanların, Batı Avrupa'daki eski yurtlarına yeniden tam anlamıyla entegre olduğunu söyleyemeyiz. Doğu Avrupa'da böyle basit bir çözüm mevcut değildi. Holokost'tan kurtulanlar eski evlerine dönmeye çalışırken, yeni siyasi iktidarın daha da pekiştirdiği hem ezeli hem de yenilenmiş bir önyargı ile karşı karşıyaydılar. Çok sayıda Avrupalı Yahudi, Nazi döneminde ve hemen sonrasında Filistin'e gitti. Arap düşmanlığına

karşı hassas olan mandacı hükümetin onları dışarıda tutma çabalarına rağmen, genelde yasa dışı yollar kullanarak Filistin'e ulaştılar.

1948 yılına gelindiğinde, Yahudilerin sayısı yarım milyonu geçmişti. İngiliz hükümeti manda olmaktan feragat ettiğini açıkladı ve Birleşmiş Milletler, önceki manda bölgesinde Yahudi ve Arap ülkelerinin kurulması yönünde oy kullandı. Yahudiler kendi tercihlerini yaptı ve İsrail devletini ilan ettiler. Bu, Roma İmparatorluğu'nun yıktığı Yahudi yönetiminden sonra Kutsal Topraklar'daki ilk Yahudi devletiydi. Bu devletin kurulmasının tesadüfî bir sonucu ise Arap topraklarındaki eski antik Yahudi toplulukların fiili tasfiyesinin, kimi zaman gönüllü kimi zaman zoraki göç ile tamamlanmasıydı. Zaten yeni ve çoğu zaman hoşgörüsü olmayan milliyetçi hareketler yüzünden eski Yahudilerin konumu sarsılmıştı.

Yahudi milliyetçiliğinin yükselişi ve Yahudi devletinin ortaya çıkması, önceden sadece bir din, ilim ve edebiyat dili olarak varlığını sürdüren ve farklı uyruklardan eğitilmiş Yahudilerin iletişim aracı olarak kullandığı İbranice'nin de yeniden doğuşunu beraberinde getirdi. İbranice İsrail'de ulusal dil oldu, Arapça ise ikinci resmi dil. Suriye'de ve Urmiye gölü çevresindeki bölgede, Aramice konuşan Hristiyan köylüler hariç, Ortadoğu'nun diğer antik dilleri neredeyse tamamen ölmüştü. Genel olarak, Arap topraklarındaki Hristiyan ve Yahudi azınlıklar Arapça; İran Yahudileri ise Farsça konuşur. Grekçe ve Ermenice konuşan Hristiyanlar ve Türkiye'nin İspanyolca konuşan Yahudileri, genel dilsel asimilasyona istisnalar oluşturmaktadır.

Ortadoğu'nun merkezindeki bölgede, dilsel ve etnik azınlık olarak hayatta kalan tek önemli unsur, sayıları milyonları bulan Kürtlerdir. En büyük Kürt nüfusu Türkiye, Irak ve İran'dadır. Suriye ve Trans-Kafkasya'da daha küçük gruplar bulunur. Bu topraklardaki Kürt varlığı İslam dönemi boyunca oldukça bellidir ve uzak antik çağlardan beri burada olduklarına dair kanıtlar vardır. Kısa sürede Müslüman olmuş ve İslam'a derinden bağlanmış, hatta Kürt askerleri, devlet adamları ve bilim insanları İslam medeniyetine önemli katkılar sağlamış olsa bile, kendi dillerini ve kimliklerini

korumuşlardır. Dilsel bakımdan Kürtçe, Fars dili ile ilişkilidir. Kültürel olaraksa Arapçaya çok şey borçludur ancak her iki dilden de ayrı bir yerde durur. Orta Çağ'da Kürtler, bölgenin diğer halkları gibi, herhangi bir ulusal bölge tanımlamadılar ve herhangi bir ulus devleti kurmadılar. Diğer etnik kökenli hanedanlar gibi Kürt kökenli hanedanlar da vardı. Bunların en önemlisi Selahaddin Eyyubi'nin kurduğu. İslam devletinde, siyasi kimliği tanımlayan dil ya da etnik köken değil, dindir. Kürtler Müslüman bir devlette Müslüman olmaktan genelde memnundular. Fakat yakın dönemde, milliyetçi ideolojilerin ortaya çıkması ve ulus devlet kurma çabaları onları kendi yurtlarında azınlık -bazılarına göre ezilmiş azınlık- haline getirdi. Diğer halklar gibi Kürtlerin de kendi kaderini tayin, ulusal bağımsızlık yahut en azından özerklik hakkı olduğu savından hareketle, Kürt ulusal hareketi gittikçe büyüyen bir destek kazandı.

Ortadoğu bölgesinin uç bölgelerinde, bir dizi farklı dil hala kullanılmaktadır. Afganistan'ın Peştuca ve Farsça olmak üzere iki resmi dili vardır. Yerli Berberi dilleri, Kuzey Afrika'da Libya ve Tunus'taki küçük gruplar tarafından, Cezayir ve Fas'ta ise kısmen daha önemli azınlıklar tarafından hala konuşulmaktadır. Bütün bu bölgelerde Berberi dilleri Arapça karşısında gerilemeye devam ediyor. Kafkasya'da, hala şaşırtıcı bir dil çeşitliliği yaşıyor. Çeşitli Türk ve İran dillerinin yanı sıra Gürcüce, Ermenice, Çerkes dilleri, Çeçence ve Avarca da bulunmaktadır. Plinius'a göre Romalılar, Kafkas halklarıyla olan iş ilişkilerinde 130 tercümana ihtiyaç duyuyorlardı.²

Ortadoğu'nun üç ana dili, kullanımda bazı farklılıklar göstermektedir. Farsça, en az diyalekte sahip ve en az yaygın olandır. Ulusal sınırlar içinde nispeten lehçe farklılıkları gösteren İran'ın resmi, ulusal dilidir. Afganistan'ın bazı bölgelerinde de kullanılır. Tacikçeyle akrabadır ancak Tacikçe, Sovyet döneminde Kiril alfabesiyle yazılıyordu. Peştuca, Kürtçe ve diğer bazı minör diller Fars dil ailesine aittir, ancak Farsçadan belirgin farkları da vardır. Irak'tan Fas'a kadar geniş bir bölgede konuşulan Arapça, birbirini anlaması

2 Pliny, *Natural History*, vi.5.

imkansız olan farklı lehçelerde konuşulmaktadır. Ancak yazılı dil aynı kaldı ve bunun birleştirici gücü eğitimin, basının, yayıncılığın ve sinemanın yayılmasıyla artıyor. Türkçe, üçü arasında en çok lehçeye sahip olandır. Bir zamanlar, konuşulan lehçelerin bolluğuna rağmen Türklerin sadece iki ana edebi dili vardı: Türkiye'deki Osmanlı Türkçesi ve Orta Asya'da gelişen Çağatay Türkçesi. Her ikisi de, sesli harflerden yoksun Arap alfabesiyle yazılıyordu. Bu yazı lehçe farklılıklarını gizliyor ve daha geniş bir coğrafyada bu dilleri anlaşılabilir kılıyordu. On dokuzuncu yüzyılda, Azeri Türkçesi de edebi canlanmanın özgün bir aracı oldu. Ama yine de Osmanlı Türkçesi ile yakından ilişkiliydi ve Osmanlı edebiyatından etkilenmişti. Yirminci yüzyılda, Arap alfabesi kullanımı Türkçe konuşulan her yerde kaldırılmıştır. Türkiye'de bunun yerini Latin alfabesi almıştır. Sovyetler Birliği'nde ise ilk önce Latin alfabesiyle sonrasında Türkler ayak uydurmaya başlayınca Kiril alfabesi uyarlamalarıyla değiştirildi. Lehçesi az olan Çağatay edebi dili, Ortadoğu'daki Sovyet bölgesinde konuşma diline dayalı ve genelde birbirini anlayamayan bir dizi "ulusal" dile yol açtı.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Müslüman çoğunluğa sahip altı farklı cumhuriyetin bağımsızlığını kazanması hem çok büyük değişiklikler getirdi hem de bu bağımsızlıkların nasıl pratiğe geçirileceği konusunda belli fikir ayrılıkları oluşturdu. Alfabelere dair tartışmalar, insanların önündeki alternatifleri net bir şekilde temsil ediyordu. Bir kısmı, Rus Devrimi'nden önce kullandığı Arap alfabesine dönmeyi; yani İslam'a geri dönüşü ve tabii ki bölgedeki İslam devletleriyle, özellikle de yakın komşuları İran'la daha sıkı bir temas içerisinde olmayı seçti. Kimisi ise Kiril alfabesini sürdürmeyi ve eski Sovyet devletlerinin bulunduğu ama daha gevşek, daha açık bir birliğin bir parçası olmayı tercih etti. Fakat başta Azerbaycan olmak üzere bazıları, Türkiye Cumhuriyeti tarafından halihazırda kullanılan laik, modern ve demokratik yaşam tarzını temsil eden Latin alfabesini tercih etti. Bunun Kemalizm, Humeynizm ve post-Sovyetizm arasında bir tercih olduğu söylenebilir.

“Ortadoğu” tabirinin coğrafi ve tarihi, dinsel, dilsel ve kültürel tanımını yapmış olduk. Günümüz siyasi yapıları açısından daha yakın bir tanımlama yapmaya çalışmak yararlı olabilir. Elbette bir yörenin, bölgenin, kuşağın sınırlarını bir ülke veya şehir sınırı gibi çizemezsiniz. Deniz kıyıları dışında, Ortadoğu, kendisiyle birçok ortak noktası olan ama tamamen Ortadoğu’nun parçası olmayan ülkelerin belirsiz sınır bölgeleri içerisinde bir koni gibi uzanmaktadır. Ortadoğu, günümüzdeki kullanımında, Türkiye, İran, bir ihtimal Afganistan, Irak, Arap Yarımadası, Levant bölgesinin dört ülkesi Suriye, Lübnan, İsrail ve Ürdün, Mısır, güneye ve batıya doğru çeşitli uzantılar ile Arapça konuşulan Afrika’dan oluşmaktadır. Ortadoğu’nun güney sınırı, Asya’da İran ve Arap Yarımadası’nın kıyılarını yıkayan denizlerle belirlenir; Afrika’da ise, genellikle Sudan, Çad ve Moritanya gibi yerel çatışma bölgeleriyle. Burası Arap Afrika ve Sahra Altı Afrika’nın bulunduğu belirsiz ve tartışmalı sınır bölgesidir. Mevcut kullanımda Ortadoğu’nun en net tanımlanmış sınırı kuzey sınırıdır ve genelde Sovyet sınırı olarak anılmıştır. Fakat bu tanım tarihsel ve kültürel anlamda hiçbir zaman isabetli bir ifade değildi, gelişen ve değişen gerçeklere karşılık gelmiyordu. Trans-Kafkasya, Kafkasya ve Orta Asya’da, Sovyet-Türk, Sovyet-İran ve Sovyet-Afgan sınırının kuzeyinde yer alan ülkeler daha on dokuzuncu yüzyıla kadar Ortadoğu’nun ayrılmaz bir parçasıydılar. Geçmişte, büyük Arap, Fars ve Türk imparatorluklarının bir parçasıydılar. İstanbul, İsfahan, Kahire, Bağdat gibi Semerkant ve Buhara da önemli İslam şehirleriydi. Gürcistan ve Ermenistan, Ortadoğu’nun sınırındaki Hristiyan ülkeler olmalarına rağmen, zaman zaman Ortadoğu meselelerinin bir parçası haline geldi ve birçoğu İslam topraklarında çeşitli roller oynamıştır. Güney ve Orta Asya’daki devletlerden beşinde Türkçe, altısında Farsça konuşuluyor. Dinine bağlı Müslümanların yaşadığı bu topraklar kültürel ve siyasi anlamda, geleneksel olarak Ortadoğu diye tanımladığımız bölgeye aittir. Gerçekten de, 1971’de Basra Körfezi’ndeki son İngiliz üssü de ortadan kalkınca, Sovyetlere bağlı bu devletler, Ortadoğu’da olup da Ortadoğulu olmayan ve başkenti Avrupa’da olan bir siyasi sisteme dahildiler. Bu anomali de sona erdi.

1979'daki İran Devrimi'nden önce, Ortadoğu'yu tanımlarken İslam'a -dine- çok fazla vurgu yapılmış gibi görünebilir. Ki Ortadoğu terimi zaten yirminci yüzyıla ait bir terimdir ve ulus baz alınarak tanımlanmış milliyetçi duyguları savunan devletler grubunu içerir. Bu son dönem Ortadoğu'da İslam etiketinin gücünün giderek azaldığı bir zaman oldu. Ama hiçbir şekilde silinmedi ve şimdi her zamankinden daha çok görünür halde.

Din, farklı insanlar için farklı anlamlar içerir. Batı'da, esas olarak bir inanç ve ibadet sistemi anlamına gelir, ulusal ve politik bağlılıktan -ve modern dönemde bunlara tabi olmaktan- farklı bir anlam taşır. Ama Müslümanlar için din bundan çok daha fazla bir anlam taşıyor. İslam bir medeniyettir, Batı'daki Hıristiyanlığa ve Hıristiyan dünyasına denk bir kavramdır. Şüphesiz, birçok yerel, ulusal ve bölgesel gelenek ve karakteristik Müslüman halklar arasında hala yaşıyor ve bu modern dönemde oldukça büyük bir önem kazandı. İslamiyet'in ortak bir kimlik yaratan inancı ve yasası o denli kuvvetli ki, bu gelenek ve özellikleri kabul eden insanlar inançlarını yitirseler ve kuralları bir kenara bıraksalar bile bu etiket baki kalıyor.

Bu ortak kimlik, her şeyden önce, "Allah birdir ve Muhammed onun Peygamberidir" inancına, Kur'an ve sünnetlere ve bunlardan evrimleşen tüm ince ve karmaşık teoloji ve hukuk sistemine dayanır. Tarihsel İslam'ın öğretileri; ahlak ve ibadet emirlerinin ve teolojik akidelerin yanı sıra, Batı'da medeni, cezai ve anayasal hukuk olarak adlandırılan hukuku da içerir. Geleneksel bir Müslüman için, bu yasalar aynı kaynaktan gelir, davranış ve ibadet yasaları ile aynı otoriteye sahiptir. Müslüman halkların siyasi geleneğini, yüzyıllar içerisinde ulemanın çözümlemeleri ve Müslüman imparatorlukların mazisi şekillendirdi. Kökenleri farklı olsa da dilleri aynı Arap alfabesi ile yazıldı ve Arapçadan, biri din ve kültür, diğeri hukuk ve idare olmak üzere yakından ilişkili iki alanın terimleri ödünç alınarak bu dillerin söz dağarcığına dahil oldu.

İslami bir sanat eserini tanımak zor değildir Sınırlı bir sanat ve mimarlık bilgisine sahip olan biri bile, binaların ve nesnelerin fotoğraflarına bakarak İslami olanları seçebilir. Caminin minaresi,

külliyesi, arabesk ve geometrik dekorasyon desenleri, şiir ile yemek sanatlarının ardaşıklık ve bağdaşıklık kuralları; tüm bunlar, birçok varyasyona rağmen, İslami olan ve esasen Ortadoğu -Arap, Fars veya Türk- arketiplerinden doğan gelenek ve estetiğin temel birliğini göstermektedir. Müzikte, binalarda, halılarda ve mutfakta, İslam medeniyetinin çeşitliliğindeki bu birlik duyulabilir, dokunulabilir, görülebilir ve tadına bakılabilir. Tanımlanması ve anlaşılması zor olsa da hukuk, idare, kurum ve kuruluşlar gibi alanlarda, sosyal ve politik tutum ve fikirlerde de mevcuttur.

Orradoğu'daki İslam tarihi, yedinci ve sekizinci yüzyılların büyük Arap fetihleri ile başladı ve bu, İskender'den bu yana ilk kez Kuzey Afrika'dan, Hindistan ve Çin sınırına kadar birleşik bir imparatorluk sistemi yarattı. Arap İmparatorluğu'nun toprak ve idari birliği zamanla istila, çekişme ve siyasi parçalanma süreçleriyle aşıldı ve yok oldu. Bu da İslam toprakları üzerinde Arap ulusunun egemenliğini azalttı ve başka ulusların yükselmesine neden oldu. Fakat, Orradoğu İslam'ının dini ve kültürel birliği varlığını sürdürdü ve bu ideal birlik herkesin saygı duymayı kabul ettiği halifelik ile temsil edildi. İslam'ın hem doğudan hem de batıdan ciddi biçimde tehdit altına girdiği zamanlar oldu ancak bunlar aşıldı. Türkler gerçekten fatih olarak geldiler. Fakat İslamiyet'e geçip asimile oldular ve sendeleyeen bir toplum ve devlete yeni bir güç ve canlılık getirdiler. İslamiyet, bu güçle batıdan gelen başka bir istilayı, Haçlı seferlerini durdurmayı ve püskürtmeyi başardı.

Yine de hem batıdan hem doğudan yeni ve ölümcül darbeler birbirini peşi sıra takip edecekti. Müslüman Ortadoğu, silah gücüyle yabancılar tarafından iki kez mağlup edildi ve işgal edildi. Eğer eski medeniyeti yok etmeselerdi, onu devam ettirenler güvenlerini yitirmeyecek ve yeni yollar aramaya çıkmayacaklardı. Birincisi, Bağdat halifelliğini sona erdiren ve Hazreti Peygamber'den bu yana ilk kez İslam topraklarının bir bölümünün, gayrimüslim yönetime tabii tutulmasına neden olan Moğol istilasıydı. İkincisi, modern Batı'nın etkisiydi.

BATI'NIN ETKİSİ

Bir süredir, ait olduğumuz ülkeler grubundan “Batı” diye bahsetmeyi adet edindik. Bu, artık tamamen coğrafi bir ifade değil, aynı zamanda kültürel, sosyal ve yakın zamana kadar politik ve askeri bir varlığı anlatan bir terimdir. Batı denen bu varlığın coğrafi sınırları nerededir? Sadece bariz ve tanımı açık olan Batı İttifakı’nın sınırları değil sordum. Ondan daha geniş bir alanı kapsayan ve bahsettiğimiz bu ittifaka rağmen hayatta kalmaya çalışan bölgenin sınırları. Batı’nın en batı sınırı yeterince nettir: Kuzey Amerika’nın Pasifik kıyısı ve ona bağlı adacıklar. Doğu sınırı daha tartışmalıdır. Batı’ya dair geleneksel Amerikan bakış açısını bir kenara bırakalım. Hem kültürel hem de uygarlık anlamında Batı denen yer, Kuzey Atlantik’in her iki kıyısını da kapsar. Avrupa’nın içlerine giren sınırı ise farklı amaçlar için dönem dönem farklı yerlerden geçirilmiştir; Manş Denizi, Ren Nehri, Elbe Nehri, Oder Nehri, Vistül Nehri, İstanbul Boğazı, Avrupa ve Asya arasındaki geleneksel sınır olan Ural Dağları.

Batı kavramı, Doğu’ya kıyasla daha kolay tanımlanır ve elbette birden fazla Doğu vardır. Batı’da, Doğu-Batı karşıtlıkları ve çatışmaları hakkında konuştuğumuzda, genellikle Soğuk Savaş’ı ve sonuçlarını kastediyorduk. Bu anlamda Doğu; Sovyet ya da Komünist Blok’u (bu ikisi aynı şey değildi) anlatıyordu. Batı ise, Batı İttifakı’nı ve onun ortaklarını tanımlıyordu, daha geniş anlamıyla özgür dünyayı. İşte bu bağlamda -İsveç, İsviçre, İrlanda ve tabii ki Finlandiya’yı hariç tutarak- farklı kıtalardaki bir dizi diktatöryal rejimi de içine alan bir tanımdı.

Eski Sovyet Bloğu elbette ki tek referans noktamız değil. Bariz bir totoloji ile Oryantal Doğu da bir diğer referans noktamız. Kendi aralarında bir hayli farklı olsalar da Asya ve Afrika'daki toplumların, birçok farklı ülkedeki insanların ortak görüşü şudur: Hristiyan ve ya post-Hristiyan medeniyetin ve uzantılarının kendilerine yabancı olduğu ve bu medeniyetin boyunduruğu yahut etkisi altında uzun yıllar boyunca yaşadıkları ve artık bu boyun eğişe bir son verdikleri. Ortadoğu'daki ve azalan bir oranda Asya'nın diğer bölgelerindeki birçok insan için asıl Doğu-Batı çekişmesi bu olmuştur ve bu çekişmenin amacı Batı'nın emperyal tahakkümlerini son zerresine kadar ortadan kaldırmaktır. Batı-Sovyet çatışması bu düşünceye göre konunun dışındadır. Pek çok açıdan bu görüşe yarar sağlasa da, şüphesiz Doğu'daki insanları doğrudan ilgilendirmiyordu. Hatta Rusya'nın kendisinin Batı'nın ciddi bir parçası olduğu öne sürülebilir. Nüfusunun büyük bir bölümünü oluşturan Avrupa'daki yerleşimi, Yahudi-Hristiyan ve Greko-Romen geçmişi, bilimsel ve endüstriyel gelişimi ve eklemek gerekirse bazı yağmacı alışkanlıkları bu savı destekler niteliktedir. Eski Sovyetler Birliği'ndeki son gelişmeler, Rusların Batılı ya da daha kesin ifade etmek gerekirse Avrupalı köklerini geri kazanma arzusunu açıkça göstermektedir.

Ortadoğu'da, kültürel ve politik bir varlığı ifade eden "Batı" terimi nispeten, "Ortadoğu" terimi kadar yenidir. Yine "Ortadoğu" terimi gibi bu terim de Batılılar tarafından ortaya atılmıştır. Ve yine "Ortadoğu" terimi gibi, zamanında başka isimlerle anılan ve uzun zamandır bilinen çok eski bir gerçekliği ifade eder. Son yıllarda, ulusal imajlar ve klişeler epey ilgi topladı. Bazı yazarlar, Batı'nın, Ortadoğu'ya yönelik önyargılarını ve hafızasında bulunanları tanımlamaya ve sınıflandırmaya çalıştı. Bununla beraber bu önyargı ve tavrın Batı politikası üzerindeki etkisini de incelediler. Buna nazaran, Ortadoğu'nun Batı'ya yönelik tavrının köklerine ve gelişimine çok daha az dikkat edilmiştir. Batı-Ortadoğu ilişkisini tanımlarken her ikisi de, en azından, eşit değere sahiptir. Batı'da öz eleştiri ve kendi kendini analiz etme alışkanlığının olmamasından ötürü daha da büyük bir öneme sahip olabilir.

“Batı” kelimesi, orta çağlardan beri Müslüman yazarlar tarafından kullanılıyor fakat Hristiyan Avrupa’yı işaret etmek için değil. İslam dünyasının Kuzey Afrika ve İspanya’da bir “batısı” vardı. Bu, Atlantik Okyanusu’na kadar uzanıyordu. Akdeniz’in kuzeyindeki kâfir ve barbar toprakları tanımlamak için bu kavramı kullanmaya sebep yoktu. Orta Çağ Müslümanı için dünya iki büyük bölgeye ayrılmıştı: Darü’l İslam ve Darü’l-Harp. Darü’l-İslam’ın güney ve doğusunda yer alan Darü’l-Harp’te paganlar ve putperestler mukimdi, fethe ve İslam’a davete müsaitti. Kuzey ve kuzeybatıda, İslamiyetin en büyük rakibi, can düşmanı olan Hristiyan Alemi’nin imparatorlukları ve krallıkları vardı. Başlarda Bizans’ın Rum Hristiyanları, İslam ordularının hücumlarına karşı durmuştu. Ne zaman ki Bizans sarsıldı ve nihayetinde Türk fetihlerine boyun eğdiler, Batı Avrupa’daki Franklar Afrika ve Asya’da, İspanya’dan Filistin’e doğru karşı atağa geçtiler. Geç Orta Çağ’dan itibaren, Avrupalı Hristiyan imajı Müslümanların zihninde değişti. Artık Türk sultanının bir tebaası olan Ortodoks Rumlar yaman bir düşman olmaktan çıktı ve zararsız bir komşuya dönüştü. Düşman olarak yerini Franklara devretti. O dönem Arapça metinlerde Haçlılar için bu terim -Frenk- kullanılırdı. Batı ve Orta Avrupa’nın Katolik -sonradan Protestan- halklarını sonradan kapsasın diye genelleştirildi ve bir yanda Müslümanları bir yanda da Ortodoks Hristiyanları ayırt etmek için kullanıldı.

Orta Çağ Müslümanları için Frenler, İslam Ümmeti’nin ilgisini çekmeyen ve onları alakadar etmeyen barbar kafır bir millettir. Müslüman dünya görüşünde Hristiyanlık; Yahudilik gibi, köken olarak, Hz. Muhammed’e lütfedilen son ve mükemmel bir şekilde vahyolunan ilahi zincirde önceki halkaları temsil eden gerçek bir inançtı. İçindeki doğru olan kısımlar İslam’da korundu; geri kalanlar sonradan ilaveler ve çarpıtmalardı. Dolayısıyla Hristiyanlık ve onun üzerine kurulan Hristiyan uygarlığı eksik, geçerliliği olmayan ve yozlaşmış bir şey olarak reddedilebilirdi. Bu görüş, o dönemki Hristiyan Avrupa’ya kıyasla kesinlikle daha toleranslıydı ve rakip inancın takipçilerine bahşedilen büyük hoşgöründe kendini gösteriyordu. Hristiyan Avrupa’ya göre İslam, Tanrı’nın son

vahyine yapılmış bir ekti ve bütünyle hatalı ve şeytaniydi. Fakat bu daha büyük bir hürmet doğurmadı. Rumlar, beraber ve bir arada yaşayabilme formlarını yüzyıllar içerisinde evrimleştirebilen ve bir şeyler öğrenebilen eski bir uygarlığın koruyucularıydı. Karanlık Avrupa'nın vahşi, acımasız kabilelerinin kusurları örtebilecek bu tarz özelliklere sahip olmadığı düşünülüyordu. Birçok eser eski Yunanca, Süryanice, eski Farsça ve diğer dillerden Arapçaya çevrilirken, sadece bir kitap—Geç Roma tarihi—Latineden çevrilmişti; başka hiçbir kitap Orta Çağ boyunca başka bir Batı dilinden çevrilmedi.

Bu tutum, Frenk Avrupa'sının gerçekten geri ve aşağı olduğu Karanlık Çağ denilen dönemde yerinde ve doğru görülebilirdi ve sadece Haçlıların Ortadoğu ve diğer ülkelerdeki davranışlarıyla desteklenebilir. Ama zaten Orta Çağ'da tehlikeli bir şekilde güncelliğini kaybediyordu.

On beşinci yüzyılın sonundan yirminci yüzyıla kadar, Avrupalılar tüm dünyayı Avrupa medeniyetinin yörüngesine çeken büyük çaplı bir ticari, politik, kültürel ve demografik genişleme hareketi başlattı. Bu; yeni dünyalar keşfetmek ve eski dünyaları fethetmek için yapılan ve kıtanın her iki ucundan başlayan bir genişlemeydi; Portekizliler, İspanyollar, İngilizler, Hollandalılar ve Fransızlar batı Avrupa'dan okyanusa açıldılar, Ruslar ise bozkırları geçip güneye ve doğuya, Ortadoğu ve Asya'ya doğru ilerledi.

Avrupa'nın her iki ucundaki bu genişleme, benzer ve neredeyse eş zamanlı yeniden-fetihlerle başladı. Doğuda, uzun bir mücadeleden sonra Moskova yöneticileri, 1480'de nihai bir saldırıyla şehirlerini ve topraklarını Müslüman Tatarları mağlup edip onların egemenliğinden kurtardılar. Batıda, Portekizliler ve sonrasında İspanyollar, İber Yarımadası'nı sekiz yüzyıl önce işgal eden Araplar ve Mağribilerden aldılar ve 1492'de Batı Avrupadaki son Müslüman devlet olan Gırnata Emirliği'nin ele geçirilmesiyle nihai zaferlerini kazandılar. Avrupa'nın her iki ucunda, muzaffer Hristiyanlar eski efendilerini daha önce geldikleri yerlere kadar takip ettiler. Ruslar Tataristan ve Asya'ya, İberler ise Afrika ve ötesine. Elbette, saldırıyı devam ettirmenin belli askeri nedenleri vardı; düşmanın yok

edilmesini tamamlamak, yeniden toplanıp karşı saldırıya geçmesini engellemek için ona zaman tanımamak. Ancak çok geçmeden yeniden-fetih, aynı ivmeyle sürdürülen ve aynı dini ve maddi saiklerin karışımından beslenen, alışlagelen bir fetihe dönüştü.

Bu genişleme süreci çeşitli biçim ve aşamalardan geçti ve farklı isimlerle bilinmeye başlandı. Bunlardan biri sömürgeleşme, diğerleri; beyaz adamın yükü, aşık kaderdi; Rusların onları Moskova'dan Urallara, Urallardan Pasifik'e taşıyan süreç için kullandıkları Rusça hangi eşanlamlı kelime varsa o. Bazı bölgelerde, sömürgeleşme süreci o kadar başarılı ve eksiksizdi ki, önceki sakinler yerinden edildi ya da önemsiz hale getirildi ve sömürgeciler artık ana vatana yaslanmaya gerek kalmadan kendi ayakları üzerinde duracak kadar güçlüydü. Kuzey Afrika'daki Fransızlar bu noktaya tam olarak ulaşmadı, Kuzey Amerika'daki İngilizler ise ulaştı. Asya ve Afrika'nın çoğunda, oranın asıl kültürü ve halkları çok güçlüydü ve yerlerinden edilemeyecek kadar derin köklere sahipti. Sömürgecilerin rolü, derebeyi ve hükmeden olmak ile sınırlıydı. Sonuçta, on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın başlarında var olan klasik emperyal hükümet sistemi ortaya çıktı.

Ortadoğu'da, Avrupa emperyalizminin etkisi geç, kısa ve en önemlisi dolaylıydı. Fakat Avrupa'nın etkisi derin ve kapsamlıydı.

İlk başta, bu etki tamamen ekonomikti. Hem siyasi hem de askeri olarak Avrupa devletleri Ortadoğu'daki İslam devletlerinden çok daha zayıftı ve efendi, sahip, yönetici olarak da gelmediler; işgalciden çok, Müslüman hükümdarların lütfunu ve iyiliğini isteyen ve sadece limanlarda ve iç kısımdaki birkaç kasabada alım satım izni için müracaat eden alçakgönüllü ricacılar. Akdeniz'in Müslümanlara ait limanlardaki ilk üsse sahip olması, Haçlı Seferleri'ne denk gelir. Haçlıların yenilgisinden ve kovulmasında sonra bile orada kalmaya devam ettiler ve Osmanlı döneminde büyüdüler, genişlediler ve geliştiler.

Batı Avrupalı deniz devletleri ile Ortadoğu'nun Müslüman devletleri arasında yapılan ticarete Batılıların birçok pratik avantajı vardı. Atlantik fırtınasına karşı koyması için inşa edilen gemileri, Müslüman güçlerin gemilerinden daha yüksek bir manevra kabiliyetine sahip, daha kuvvetli, daha büyüktü. Daha çok silah ve daha

büyük kargolar taşıyabiliyorlardı ve nispeten daha ucuza daha uzak yerlere seyredebiliyorlardı. Doğu denizlerini keşfettikten sonra, Güney Asya ve Güneydoğu Asya'dan Ortadoğu'ya mal getirebildiler. Amerika ve Güneydoğu Asya'daki tropikal ve yarı-tropikal sömürge bölgelerini sağlamlaştırdıktan sonra orta çağlara kıyasla çok daha geniş bir yelpazedeki ürünleri tedarik edebiliyorlardı.

Belki de bundan daha önemli olan şey ise üretim ve ticarete yönelik farklı tutumlardı. Merkantilizmin yükselişi, üretici odaklı Batı'da, Avrupalı şirketlere ve onları koruyan, teşvik eden ülkelere, tüketici odaklı Müslüman Ortadoğu'da bilinmeyen ve benzeri olmayan bir ticari organizasyon ve ekonomik enerji yoğunluğuna ulaşmasında yardımcı oldu. Ortadoğu, "piyasa güçlerinin" -teoriden öte gerçekte- önemli bir sınırlandırmaya maruz kalmadan faaliyet gösterebildiği bir bölgeydi. Batılı şirketler, ticaret ve iş odaklı hükümetlerinin yardımıyla baştan sona yeni bir gücü temsil ettiler. Batı Avrupalılar, ne zaman ki Güney ve Güneydoğu Asya'ya sadece tüccar olarak değil aynı zamanda yönetici olarak yerleşti, o zaman bu şirketlerin de güçleri muazzam bir şekilde arttı ve bu sayede Asya ile Avrupa arasındaki hem baharat hem de diğer malların ticaretini her iki taraftan da kontrol edebildiler. Batılı tüccarlar, sonrasında üreticiler ve nihayetinde hükümetler, Ortadoğu pazarına ve hatta Ortadoğulu büyük üreticilere tam anlamıyla hakim olmayı başardılar.

Buna örnekler göstermek kolaydır. Bir zamanlar Batı'da çok beğenilen Ortadoğu kumaşları, önce dış, sonra da iç pazardan Batı malları tarafından kovuldu. Böylece kumaşlar, kesinlikle daha kaliteli olmasa da, daha verimli ve ucuz bir şekilde üretildi ve daha agresif bir şekilde pazarlandı. Zamanında Ortadoğu'nun Batı'ya ihracatı arasında öne çıkan ve Batı'da eskiden bilinmeyen iki ürün olan kahve ve şeker bile, Batılı güçler tarafından tropikal kolonilerde zamanla üretilmeye başlandı ve sonunda -yine daha ucuz üretim ve daha iyi pazarlama sayesinde- Ortadoğu için ihracat ürünü iken ithalat ürünü haline geldi. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde, bir Türk ya da Arap'ın keyfini sürdüğü bir fincan şekerli kahvenin kahvesi, Hollandalı tüccarlar aracılığı ile Cava Adası'ndan, şekeri ise Britanyalı

yahut Fransız tüccarlar aracılığı ile Doğu Hint Adaları'ndan gelirdi. Bir tek kahvenin sıcak suyu yereldi. On dokuzuncu yüzyıl boyunca, Ortadoğu şehirlerinde süratle büyüyen kamu hizmetlerine Batılı şirketler hakim olduğu için, bu bile şüpheli hale geldi.

Avrupa yayılcılığının ilk günlerinde, yani on beşinci yüzyılın sonlarında ve on altıncı yüzyılın başlarında, Ortadoğu'nun iki kısaç arasında sıkışacağı kolaylıkla öngörülebilirdi: Hindistandaki üslerinden çıkıp güneydoğu yönünde denizden gelen Batı Avrupalılar tarafından ve kuzey yönünden gelen Ruslar tarafından. Ancak bu tehlike hem askeri ve hem siyasi şekliyle önlendi. Ortadoğu'da yükselen yeni güç, kuzeyden ve güneyden gelen davetsiz misafirleri hem Karadeniz hem de Kızıldeniz'de tutmayı başardı. Avrupa yayımcılığının başlangıcı, iki yeni Ortadoğu İmparatorluğunun ortaya çıkışına denk geldi: İran'daki Safevi Devleti ve Türkiye'deki Osmanlı Devleti. On altıncı yüzyılın ilk yıllarında, üstün olmak için aralarında başlayan şiddetli mücadele, Osmanlıların zaferiyle sonuçlandı. Kaç zamandır Türk ve diğer yabancı askeri sınıfların egemenliğine alışık olan Arap toprakları, dört yüz yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası oldu.

Hem Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri gücü hem de geleneksel öğretinin gerçeklikten tamamıyla koparmasıyla korunan Ortadoğu halkları, antik insanların kendi kendine yetebilme söylencesini el üstünde tutmaya devam etti. Bunu, kendi hayat tarzlarının sonsuz ve kesin üstünlüğüne inandıkları için ve Batılı barbar kâfirlerin, askeri güçle pekiştirmeye çalıştığı ve doğru saydığı, burnu havada öğretileri hakir görebilmek için yaptılar.

On altıncı yüzyılda Hristiyan düşmanlara karşı art arda gelen Osmanlı zaferleri, bu tutumu ancak teşvik edebilirdi. On yedinci yüzyılın askeri çıkmazında bu tutumu değiştirmek için esaslı bir sebep yoktu. Gerçek değişim ancak Osmanlı İmparatorluğu kesin ve mutlak yenilgilere uğradığında başladı. Mağlubiyetleri, toprak kaybı ve savaş kazanan düşmanlar tarafından dikte edilmiş barış anlaşmaları izledi. Bu, yeni ve sancılı bir tecrübeydi. Zorlu, uzun, henüz tamamlanmamış bir "koşullarla uyma sürecini" başlatmış oldu.

Süreç, 1683'te Viyana'daki ikinci Türk Kuşatması ile başladı. Bu seferki Türk başarısızlığı belirleyici ve nihaiydi ve buna müteakip, Avusturyalılar ve müttefikleri Osmanlı topraklarının içlerinde hızla ilerlemeye başladı. 1696'da Ruslar Azak'ı ele geçirdiler böylece Karadeniz'deki ilk üssü kazanmış oldular. 1699'da Avusturyalılar, Karlofça Antlaşmasını dayattılar ve bu Osmanlı İmparatorluğu'nun mağlup olarak imzaladığı ilk antlaşma oldu. Ara sıra toparlanmış gözüксе de yenilgi, aşağılanma ve geri çekilme süreci on sekizinci yüzyılda da devam etti. En acı olanı ise kadim Türk ve Müslüman toprağı olan Kırım'ın 1783'te Çarlık Rusyası tarafından ilhakıydı.

Sorun ilk önce askeri bir sorun olarak ortaya çıktı ve sunulan çareler de askeriydi. Osmanlı orduları meydanda Avrupalı ordulara kaybetmişti ve bu nedenle Avrupalı silahlar, eğitimler ve tekniklerin benimsenmesi akıllıca olabilirdi. On sekizinci yüzyılda zaman zaman Avrupa'dan askeri eğitimler getirildi, teknik okullar kuruldu ve Türk subay ve öğrencilerine Avrupa savaş sanatları dersi verildi. Küçük bir başlangıçtı ama son derece önemliydi. Genç Müslümanlar ilk kez Batılıları hor görmek yerine onları rehber ve öğretmen olarak kabul edip dillerini öğrendiler ve onların kitaplarını okudular. On sekizinci yüzyılın sonunda, topçu el kitabını okumak için Fransızca öğrenen genç harp okulu öğrencisi, daha patlayıcı ve daha delici bilgiler içeren başka kitaplar bulabilirdi.

İlk ve uzun süre en önemlisi olmasına rağmen, askeri reformlar "kendi kendine yetme" ilkesindeki tek gedik değildi. 1727'de İstanbul'da ilk Türk matbaası kuruldu. 1742'de kapatıldığında on yedi kitap basılmıştı. Aralarında 1721'de Fransa'ya büyükelçi olarak giden bir Türk diplomatın Fransa'ya dair gözlemleri ve Avrupa ordularında uygulanan askeri sanatlar üzerine bir risale de vardı. Kültürel özgüven kaybı Osmanlı mimarisine ve hatta dini mimariye tesir eden Avrupa etkisinde görülebilir: 1755 yılında tamamlanan Nuruosmaniye Camii'nin İtalyan Barok süslemesinde olduğu gibi.

Askeri yenilginin neden olduğu zayıflık ve çöküş hissi, Avrupa'nın Ortadoğu'ya lüks ürünlerdence artık şeker ve kahve gibi temel ürünlerin ihracatındaki hızlı artış ile desteklenmiş olmalıydı.

Cesaretin kırıldığı bir dönemdi ve bu kırılış kendini artık Osmanlı üstünlüğüne razı olmamakta, el yordamıyla Avrupalı usulleri denemekte, artık yeni bir anlam ve etkiyle söylenen “Bu dünya inananların zindanı ve inanmayanların cennetidir” hadisinde gösteriyordu.¹

On sekizinci yüzyıl boyunca, Ortadoğu için başlıca bölgesel tehdit kuzeyden geldi. Çarlık Rusyası azimli bir şekilde Karadeniz ve Kafkasya boyunca ilerledi. Mısır, Levant ve İran pazarlarında yarışan başlıca ticari rakipler; artık hem Avrupa hem de Asyalı bir güç haline gelmiş olan; Fransa ve İngiltere'ydı.

1798'de General Napolyon Bonapart emrindeki Fransız seferi kuvvetinin Mısır'ı işgali, Batı etkisi tarihinde yeni bir sayfa açtı. Hem Batılı hem de Ortadoğulu tarihçiler bu hamleyi tarihte bir dönüm noktası olarak kabul ettiler: Modern Batı'nın Ortadoğu'ya ilk silahlı girişi, İslam dünyasının kendi kendine yeten rehabetinin yaşadığı ilk şok, Batılılaşma ve reform için ilk itici güç. Bütün bunlar, Türklerin kuzeydeki yenilgilerinden ve Türklerin bunlara verdiği karşılıktan sonra bir dereceye kadar bekleniyordu. Fakat önemi hâlâ hatırı sayılır derecededir. Bonapart, Müslümanlara Avrupalı bir ordunun ne kadar kolayca İslamiyet'in kalbine girebileceğini, orayı işgal edebileceğini ve hükmedebileceğini gösterdi; Britanyalıları ise düşman bir gücün Hindistan'a varan kara yolunu nasıl kolayca kesebileceğini. Her iki taraf da farklı şekillerde ders çıkardı, çıkarımlar yaptı ve harekete geçti. Fransızların bu askeri seferi, Arap topraklarına hem akut bir etki-tepki sorunu getirdi hem de bu topraklar üzerinde bir buçuk yüzyıl boyunca sürecekt, doğrudan Anglo-Fransız müdahalesinin başlangıcıydı.

Kuzeyden gelen tehdit hiçbir şekilde sona ermedi. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde, artık Müslümanların gölü olmaktan çıkan Karadeniz'in kuzey ve doğu kıyıları, Rusların kontrolüne geçmişti. 1800'de Gürcistan'ı ilhak ettiler, 1806'da Bakü'yü ele geçirdiler ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında, İran'dan ve bazı yerel hükümdarlıklardan

1 Örnek için bakınız: R. F. Kreutel ve O. Spies, *Leben and Abenteuer des Dolmetschers Osman Aga* (Bonn, 1954), s. 171; ve Trianon bahçeleri üzerine; Yirmisekiz Mehmet Çelebi Efendi, *Paris Sefaretnamesi* (İstanbul, 1302), s. 99.

eski Sovyet Azerbaycan'ı ve eski Sovyet Ermenistanı'nı oluşturan bazı şehirleri aldılar.

1850'ler ve 1860'lar Ortadoğu'da hızlı ve önemli bir gelişme dönemiydi. Kırım Savaşı, büyük savaşların bilindik katalitik etkisine sahipti. Hem hızlı ve ani değişiklikler getirdi hem de yeni bir duygu ve deneyim yoğunluğu. İngiltere ve Fransa'yla kurulan ittifak ve bu sayede İngiliz ve Fransız askerlerinin Türkiye'ye gelişi, Batı ile daha önce görülmemiş ölçekte bir temasın kurulmasına yol açtı.

Yakın Doğu'da Kırım Savaşı'yla ayağı rökezleyen Ruslar gözlerini Orta Asya'ya çevirmişti. 1860'lar ve 1870'lerde Hokand, Buhara ve Hive Hanlıklarına egemen oldular. 1880'lerde Hazar Denizi ile Amuderya (Ceyhun) arasındaki bölgeyi ilhak ederek, Orta Asya'daki ve İran'ın kuzeydoğu sınırındaki konumlarını pekiştirdiler. Milliyetçi hareketlerin yükselmesi, Osmanlı Avrupasında Türkleri hem toprak kaybı hem de tehlikeli fikirlerin zehirlenmesiyle tehdit eden yeni bir sorun ortaya çıkardı.

Arap topraklarında, Batı'nın müdahalesi ve etkisi birkaç aşamadan geçti. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, Batı ilgisi esas olarak ticaret ve ulaşımı. Gerçekten, Basra Körfezi'nde ve İngilizlerin 1839'da Aden'i ele geçirdiği güney Arabistan'da olduğu gibi, bazı yerlerde yabancı topraklara tecavüz söz konusuydu ancak bu hamleler uzak muhitler ile kısıtlıydı ve özellikle deniz yollarının güvenliğiyle alakalıydı. Şimdiye dek Ortadoğu'daki en faal Batılı güç olan Büyük Britanya'nın çıkarlarına hizmet eden meşhur politikanın adı, "Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumak" idi. Yayılmacı ve yıkıcı potansiyel bir düşmana karşı, bölgede egemen ve yerleşik güç olarak Türklerin, çıkarı sadece ekonomik ve stratejik olanlarla aynı çizgide olacağını varsaymak oldukça makuldü. Bu İngiliz politikası, sadece aşırı isteksizlikle ve birçok nostaljik özlemle vazgeçildi. Bir anlamda, son yıllarda Ortadoğu'da gördüğümüz önce İngiliz sonra Amerikan politikaları, bağımsızlığını ve bütünlüğünü sürdürebilen ama karşılığında İngiliz ve Amerikan çıkarlarını koruyan bir Ortadoğu gücü keşfetmeyi -bunda başarısız olunca- ya da yaratmayı hedefleyen sonuçsuz girişimleri temsil

ediyordu. Hem İngilizlerin hem de Osmanlıların bu hami-himaye edilen oyunundaki rollerinde, sonraki oyunculardan çok daha iyi olduğunun altını çizmek gerekir.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı önemli değişiklikler getirdi. Geçiş rotaların seri modernizasyonu, Batı'nın doğrudan ekonomik ve finansal ilgisinin artması ve 1880'lerden itibaren Türkiye'deki Alman etkisinin yaygınlaşması, İngiliz politikasının yeniden düzenlenmesine yol açtı. Belli amaçlarla, sınırlı bir süre için geçici tasarlanan 1882'deki Mısır işgali hem kalıcı hale geldi hem de bu işgal Sudan'a kadar genişletildi. 1918'de, dört yüzyıl boyunca Arap topraklarını elinde tutan Osmanlı İmparatorluğu mağlup edildi ve yok edildi. Bu enkazdan bir dizi yeni ve bilinmedik siyasi yapı bir araya getirildi.

1918 ve 1945 yılları arasında, İngiltere ve Fransa, ara ara ke-sintiye uğrasa da beraber ve bir rekabet içerisinde, Arap dünyası-nın doğusundaki baskın güçlerdi. Aden, Filistin ve Sudan doğru-dan sömürge tipi rejimlerle yönetiliyordu. Diğer yerlerdeki kontrol -eğer bu doğru bir tanımsa- dolaylıydı. Yerel yönetimler aracılığıyla sürdürülüyordu. Bazıları manda altında bazıları sadece görünüşte bağımsızdı; hem değişken hem de belirsiz bir seviyede kendi çıkar-larını kontrol edebiliyorlardı. İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıl-larda, Arap Ortadoğusu'ndaki ülkelerin tamamı siyasi anlamda tam bağımsızlık kazanıp, kendi pratiklerini uygulamak için kendilerine yeni liderler ve rehber seçtikleri zaman, bu düzenlemeler son erdi.

Anglo-Fransız üstünlüğü, Nelson ve Napoleon arasındaki mu-azzam çatışmayla başlayıp, Anthony Nelson ve Guy Moller'nin 1956'daki başarısız Süveyş seferi için yaptığı nafîle işbirliğine kadar bir buçuk yüzyıl devam etti. Bu Anglo-Fransız etkisi ve Türkiye'de nispeten daha uzun süren Batılılaşma sürecinin etkileri, toplumsal varoluşun her düzeyinde büyük ve geri döndürülemez değişiklikler getirdi. Değişikliklerin hepsi sadece Batılı hükümdarların ve yö-neticilerin işi değildi. Birçoğu izlediği siyasette oldukça muhafa-zakardı. Bazı hayati değişikliklerin sebebi, etkin ve insafsız Batılı-laşma yanlısı yöneticilerdi. Bunlar, Batı'nın güç enstrümanlarına sahip olmak ve onları ustaca kullanmak isteyen idarecilerdi, Batı

tekniklerini kullanarak bir servet toplamayı arzulayan tüccarlardı, Batı bilgisinin ve düşüncesinin kudretiyle büyülenen mürekkep yalamış eylem insanlarıydı. Değişim süreci, Batı tipi giyimde kendini sembolik bir biçimde yansıtır. Müslümanlar tarihte sadece bir kere kendi geleneklerinden ayrılmış ve yabancı bir giyim tarzı benimsemişlerdi. Bu, sultanın emriyle on üçüncü yüzyılın sonlarında Mısır'daki Memlük emirlerinin Moğol cüppesi ve teçhizatı giyip, saçlarını Moğol tarzında uzattıkları zamandı. Aynı buna benzer güdüler taşıyan yeni bir sempatik tılsım ise pantolonun, gömleğin ve redingotun benimsenmesine ilham vermiştir. Bu sırasıyla ilk önce orduda ve devlet dairelerinde emir ile olmuştur. Nihayetinde memuriyetle ilgisi olmayan kentli okur-yazar arasında toplumsal bir osmoz (geçişim) ile olmuştur. Moğol tarzı, muhtemelen Müslüman oldukları için, on dördüncü yüzyılın başında terk edildi. Ancak hala, Avrupa'nın ceketi ve pantolonu, okur-yazarlığın ve modernliğin dışavurumu ve sembolü olmaya devam ediyor. Günümüzde, Müslüman muhafazakarlığın son kalesi düşmekte, türban ve fes ortadan kalmakta ve Batı'nın kenarlı, sivri ve güneşlikli şapkaları onların yerini almaktadır. İran İslam devrimi askerleri hala Batı tarzı üniformalar giyiyor. İslam Cumhuriyeti'nin diplomatları bile -bazı Arap emirlerinin aksine- hala Batı tarzı kıyafetler giyorlar ve Batı tipi yöntemi ve kısıtlamayı reddettiklerini sembolize etsin diye kravat takmıyorlar.

İşin başlangıcı tamamen askeriydi: genişleyen ve ilerleyen Avrupa'nın hakim olduğu bir dünyada hayatta kalma dürtüsü. Bu, Avrupa tipi ordular gerektiriyordu. Basit bir eğitim ve teçhizat meselesi gibi gözüküyordu; birkaç eğitimci transfer edilerek ve uygun donanım sipariş edilerek sorun çözülebilirdi. Gel gör ki, yeni tarz ordulara sahip olmak ve onları yaşatabilmek için kaçınılmaz bir şekilde önemli ihtiyaçlar vardı: yeni eğitimci okulları, eğitimde reform, düzenin devamı için birimler oluşturulması ve idari reform, kamu hizmetlerinin oluşturulması ve onun yönetilmesi, gerekli malzemeleri tedarik edebilmek için fabrikalar kurulması ve son olarak yavaş yavaş, ekonomi reformu.

Ekonomik ve teknolojik gelişim uzun bir süre, büyük oranda Avrupalıların işiydi. Otoyolları, demiryollarını, köprüleri ve limanları inşa edenler onlardı. On dokuzuncu yüzyılda buhar makinesini, yirminci yüzyılda benzinli motoru, gazı ve elektriği, telgrafı ve radyoyu getiren onlardı. Tüm bunlar endüstriyel gelişimin ilk adımlarıydı. Bazen sadece kendi çıkarları için, ülkelerinin veya imtiyazlı şirketlerin hizmetçisi olarak geldiler, bazense Ortadoğu devletleri yahut diğer girişimciler tarafından istihdam edilen uzmanlar veya danışmanlar olarak. Başta sadece vasıfsız yerel işgücünü kullandılar ardından yarı vasıflı ustaları çalıştırdılar. Nihayetinde işi kendilerinden tamamen devralacak olan teknik ve profesyonel kaynakları kullanabildiler.

Muhakkak ki yirminci yüzyılın en önemli yabancı teşebbüsü, petrolün bulunması ve sömürülmesiydi. Petrol, Ortadoğu devletlerinin emrine amade devasa bir kazanç barındıran topraklarda bulunuyordu. Orta Çağ'da bile Müslüman ordular Avrupalı silahlara hayrandılar ve Avrupalı tüccarlar bu silahları belli bir ücret karşılığında onlara temin etmeye her zaman hazırды. Selahaddin Eyyubi, Bağdat'taki halifeye yazdığı bir mektupta, Avrupalı tüccarların ona en güncel silahları temin ederek kendi yenilgi ve yıkımlarına nasıl katkıda sağladığını anlatır. Birkaç yüzyıl sonra, Avrupalı tersaneler, tüfek döküm ustaları ve diğer savaş silahı üreticileri, Osmanlı'nın Avrupa'nın kalbine kadar ilerleyebilmesine katkı sağladı. Petrol satışından elde edilen muazzam servet, Ortadoğu devletlerine Batı silah endüstrisinin en modern ve en ölümcül ürünlerini elde etmesini sağladı ve Saddam Hüseyin örneğinde olduğu gibi onları dilediği gibi kullanabilmesine olanak verdi. Saddam Hüseyin Batı dünyası ile savaşmak için Batı silahları satın alırken asırları aşan bir geleneği takip ediyordu, o silahları ona satanlar da.

Avrupalı silahlar ve teknoloji ile birlikte başka önemli bir itihalat daha vardı, o da eski sosyal ve siyasi düzene aynı şiddette zarar verebileceği kanıtlanmış olan Avrupa menşeli fikirler. İslam dünyasının on sekizinci yüzyıla kadar Batı ile olan entelektüel ve kültürel teması neredeyse sıfırdı. Rönesans ve reform ve Hıristiyan Avrupa'daki bilimsel, teknolojik ve entellektüel hareketlerin hiçbir,

konuya tamamen yabancı ve ilgisiz Ortadoğu insanları arasında yankı bulamadı. Orta sınıf yerli Hıristiyanlar ve -daha az sıklıkla- Yahudiler, tüccar, ajan, aracı ve tercüman olarak Avrupa ticaretinin ve diplomasisinin, doğrudan Müslüman efendilerini zehirlemesini engellemişti. Osmanlı İmparatorluğu, o ihtişamlı günlerinde başka bir ülkede yerleşik elçilik bulundurmuyordu. İstanbul'daki yabancı elçiliklerle olan anlaşmalar bile genellikle Rum olan saray tercümanlarının (dragoman) elinden geçirdi. Batı dilini okuyabilen çok az Müslüman vardı. Birkaç önemsiz istisna dışında, Batı kitaplarının Arapça, Farsça veya Türkçe tercümeleri yoktu. Bir Osmanlı tarihçisinin ifadesiyle, "Müslüman halka, kafirler ve putperestlerle samimi bir birliktelik yasaklanmıştı ve biri karanlıksa diğeri ışık olan bu iki tarafın dostça ve yakın ilişkisi asla arzu edilen bir şey değildi."²

Askeri reform tüm bunları değiştirdi. O Frenk, artık cahil bir barbar yerine, en asil ve en hayati sanatın; savaş sanatının öğretmeni olmuştu. Konuştuğu dil, bir yazarın da anlattığı gibi artık "kaba bir jargon" değil, zaruri bilginin anahtarıydı.

Askeri reformcular, duvarda içinden geçeni kontrol edebilecekleri kısıtlı bir delik açmayı amaçlamışlardı. Bunun yerine, binlerce çatlaktan sızan ve taşan, yıkımla birlikte yeni bir hayatın tohumlarını da getiren, köpürmüş bir sele olanak tanıldılar. Avrupa'nın bitmek tükenmez icatçılığı her gelen yeni neslin uzmanlaşması için yeni fikirler ürettikçe, bu selin bir sonu olmadığı görünüyordu. On dokuzuncu yüzyılda, bazen uyum içinde ama genellikle birbirleriyle çatışan iki eğilim ağır basıyordu: Fransız Devrimi'nin radikal liberalizmi ve Aydınlanma çağıının otoriter reformculuğu.

Batılı fikirlerin, İslamiyet'in mühürlü dünyasına sızıp içine girebileceği bir çok kanal vardı. Örneğin; Avrupa başkentlerinde gidecek artan sayıda görünmeye başlayan Ortadoğulu Müslüman ziyaretçiler. Daha eski zamanlarda bile birkaç maceraperest bilinmeyen Avrupa'nın tehlikelerine meydan okumuştur ama Haçlı Seferleri'nden on yedinci yüzyıla kadar resmi -elçiler hariç- hiçbirinin yazılı

2 *Asım Efendi Tarihi*, cilt 1, s. 376, İngilizce çevirisi B. Lewis, "The Impact of the French Revolution on Turkey," *Journal of World History* 1 (1953):118.

bir kaydı yoktur. 1791'de Osmanlı padişahı III. Selim, Ebubekir Ratib Efendi'yi Viyana'ya gönderdi. Ebubekir Ratib Efendi burada, Osmanlı İmparatorluğu için reform önerileri ile beraber iş başındaki aydınlanmış despotizme dair detaylı bir rapor hazırladı. Sonraki yıllarda Padişah'ın emriyle Londra, Viyana, Berlin ve Paris'te ilk yerleşik büyükelçilikler kuruldu. Bunları, İran Büyükelçilikleri ve Mısır'da bağımsız yeni bir güç olarak yükselen Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın gayri resmi büyükelçilikleri takip etti. Yabancı dil bilmenin ve yabancı ülkeleri tanıyor olmanın nadir ve hayati nitelikler olduğu o zamanda bu büyükelçilikler eşsiz fırsatlar sağladı ve buralarda hizmet etmiş kişiler yeni siyasi elit içinde önemli bir unsur oluşturdu. Ne ulema ne de ordu, etki ve güce giden yol artık çeviri odaları ve elçiliklerden geçiyordu.

Avrupa'da diplomatlardan sonra görülen ikinci Ortadoğulu grup -ve uzun vadede daha önemli olan- öğrencilerdi. İlk Mısırlı öğrenci heyeti, Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından İtalya'ya 1809'da gönderildi ve 1818'e gelindiğinde Avrupa'da 23 Mısırlı öğrenci vardı. İngiltere'deki ilk Fars öğrenci heyeti de yakın zamanlarda görülmüştür. 1826'da, Mısır Valisi 44 öğrenciden oluşan ilk büyük öğrenci heyetini Paris'e yolladı. Paşanın yaptığını padişah daha iyi yapabiliirdi. 1827'de Sultan II. Mahmud, dini kesimlerin kuvvetli muhalefetine rağmen, çeşitli ülkelere yaklaşık 150 öğrencilik bir Osmanlı heyeti yolladı. Sonraki yıllarda, yüzlercesi onları takip etti, daha da sonra gelecek olanlar binlercesinin öncüsü olarak. Öğrencilerin, öğretmenlerinden çok birbirlerinden bir şeyler öğrendikleri bilinen bir gerçektir. 1820'ler, 1830'lar ve 1840'larda Avrupa üniversitelerinde öğrenecek çok şey vardı.

Hiç şüphe yok ki, kısmen bu talimat yüzünden 1860'larda üçüncü bir ziyaretçi dalgası ortaya çıktı: sürgünler. Genç Osmanlılar, Türkiye'den ayrılmayı en uygun çare gören, padişahın icraatlarını Avrupa'dan eleştiren, Londra, Paris ve Cenevre'de muhalif mecmualar yayınlayan ve bunları illegal yollarla Türkiye'ye sokan bir grup aşağı yukarı liberal sayılabilecek vatanseverdi. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında, başka liberal ve

vanansever gruplar onları takip etti. Tamamı genel olarak Jön Türkler olarak bilinir. Zaman zaman Ortadoğu'dan başka siyasi sürgünler geldi ancak genel olarak şaşırtıcı derecede az ve durgundular.

Batı'yı ziyaret eden Ortadoğuluların yanı sıra, Ortadoğu'yu ziyaret eden Batılı ziyaretçiler de vardı. Öğretmenler ve bilim adamları, uzmanlar ve danışmanlar, misyonerler ve propagandacılar, farklı kesimlerden birçok politik ve ticari girişimciler. Genç Müslümanlarla iletişime geçip onları etkileyen ilk Avrupalı grup Türkiye, Mısır ve İran'da konuşlandırılmış askeri eğitimcilerdi. Birçoğu Fransız'dı ve doğal olarak Fransızca konuşuyorlardı. Fransa'daki devrim bu bağ koparmadı ve Osmanlı Devleti 1796'da, Paris'teki Devrimci Hükümet'in ana siyasi organı olan Kamu Güvenliği Komitesi'ne bir dizi askeri uzman ve teknisyen tedarik etmesi için bir talepte bulundu. Bu askeri uzmanlar ve teknisyenler, New Orleans doğumlu, Amerika'da Lafayette için savaşmış, İstanbul'a yeni atanmış sıkı devrimci, Komutan Aubert Dubayer'nin emri altına girdi. Söylenene göre, İstanbul'daki askeri okulun, *La Grande Encyclopédie* seti de dahil olmak üzere çoğu Fransızca dört yüz kitaplık bir kütüphanesi vardı. Her üniversite hocası bilir ki akademik kütüphanede kitapların oluşu birilerinin onları okuduğunu göstermez hem de kitaplar başka bir dilde ve meçhul fikirler sunuyorsa. Söyleyebileceğimiz tek şey, bu kitapların erişilebilir olduğu ve onlardaki bazı fikirlerin sonraki nesillerde vücut bulduğudur. Mısır'daki Kavalalı Mehmed Paşa da çoğu 1815'ten sonra olmak üzere müsait olan Fransız subayları işe aldı. Kahire'de kurduğu matematik okulunda, Rousseau ve Voltaire'in eserleri ve Avrupa'daki kurum ve kuruluşlar üzerine kitaplar da dahil olmak üzere Fransızca eserler bulunan bir kütüphane vardı. Başka birçok heyet gitmeye devam etti. Gidenler arasındaki ilk gruplardan biri Amerikan İç Savaşı'ndan sonra Mısır'a ulaşan Amerikalı bir grup subaydı. Ortadoğu toplumundaki zümreler arasında, en uzun ve en yoğun şekilde Batı etkisine maruz kalıp, modernleşme ve reforma hayati derecede mesleki ilgisi olanlar askerlerdir. Bu -dünyanın diğer bölgelerinden farklı olarak- bir Ortadoğu fenomenini, değişimin asker bir önderi olması fenomenini açıklamamıza yardımcı olabilir.

Subay eğitimciler ilk Batılı öğretmenler olsalar da, her tip okulun her branşı için birçok farklı öğretmen vardı. Bazıları Ortadoğu devletlerinin kurduğu, sayıları hızla artan modern tip okullarda ve kolejlerde ders veriyordu. Diğerleri ise yabancı misyonerlerin ve devletlerin bir hizmet ve bir kültür politikası aracı olsun diye kurduğu okullarda. Her iki öğretmen grubuna da, Batı okullarında okumuş yahut Batı dili ve becerisine hakim, artan sayıda Batılılaşmış Ortadoğulu katıldı.

Savaş dersleri 1854 ile 1856 arasında yeni bir yoğunlukla yeni bir forma büründü. Kırım Savaşı, Türklerin ne Ruslarla olan ilk savaşı ne de Avrupalı Hristiyan müttefiklerinin desteğini aldığı ilk olaydı. Ancak geçmişte bu destek hem daha dolaylıydı hem de zar zor görülebilirdi. Müttefikten ziyade ortak düşmana karşı beraber dövüşen taraflardı. Britanya ve Fransa, bu sefer, Türk topraklarında ve Türk karasularında ortak bir savaş gayesi için Türk ordusu ve donanması ile müttefik silah arkadaşıydı. Bu müttefiklik Türkler ile Batı Avrupalıların birçok seviyede hızlı ve kapsamlı temasına yol açtı. Batılıların Türk şehirlerindeki varlığı -sivil ve resmi olduğu kadar askeri de- birçok önemli değişikliğin başlamasını sağladı. Bir kısmı, telgrafın İstanbul'a getirilmesi gibi olumlu değişikliklerdi. Günlük gazetelere çalışan muhabirlerin gelişi yeni Türk gazetelerinin çıkması için hem fırsat sağladı hem de onlara örnek teşkil etti. Yabancı varlığı sokak aydınlatmasının, ulaşımın ve diğer olanakların iyileştirilmesine de yeni bir ivme kazandırdı.

Bazı değişiklikler ise hem olumlu hem de olumsuz algılanabilecek belirsizlikteydi. İngiltere ve Fransa'nın müttefiki olan padişah, Batı finans çevrelerinden savaş kredisi alabilir hale geldi ve böylece israf ve iflas ile sonuçlanacak kaygan bir zemine adım attı.

Batı bilgisinin ve fikirlerinin yayılmasına farklı biçimlerde yardımcı olan en büyük etmen, Avrupa literatürüydü. Avrupa dilleri daha bilinir hale geldikçe, Avrupa literatürü de kendine okuyucu ve daha da önemlisi çevirmen buldu. On altıncı yüzyılda Batı kökenli iki kitabın Türkçeye çevrildiği biliniyor. İlki -hiç basılmamış olsa da- Reisü'l-küttâb'ın emriyle 1572'de tercüme edilen Fransa

tarihiydi. Diğerisi ise, 1580’de Avrupa kaynaklarından derlenen ve Yeni Dünya’nın keşfini ve harikalarını anlatan bir kitaptı. Bu listede on yedinci yüzyılda tarih ve coğrafya üzerine birkaç kitap daha eklendi. Ayrıca listede Türklerin ve Türklerden sonra diğer Ortadoğuluların “frengi” dediği, sifilisin tanısı ve tedavisine dair bir bilimsel bir risale de vardı. On sekizinci yüzyılda askeri ilimler üzerine Fransızcadan çevrilmiş, İstanbul’da basılmış birkaç kitap daha eklendi. On sekizinci yüzyılın sonuna doğru, Türkçe’ye çevrilmiş sadece bir avuç Batı kaynaklı eser vardı, bunların çoğu da kuru bulgulara dayanan sıkıcı derlemelerdi. Arapça yahut Farsçada ise hiç yoktu.

Yeni tercüme hareketinin arkasında Fransızların olduğu gözüküyor. Açıkça söylemek gerekirse bu hareket propaganda amacı güdüyordu. Bu nedenle, örneğin, Ulusal Meclis’in 9 Ekim 1794 tarihli Fransız halkına hitaben hazırladığı söylev Arapçaya çevrildi ve Fransızcası ve Arapçası birbirine bakan sayfalardan oluşan ufak broşürler halinde yayımlandı. Fransız dili ve başka şeylerle ilgilenen öğrenciler için gayet kullanışlı bir yardım eli uzatılmıştı. Diğer Fransızca siyasi yazılar ise, Arapça ve Türkçeye çevrildi ve Ortadoğu’da dağıtıldı. Fransızların Mısır seferinden sonra, Fransızca haberlerin ve görüşlerin Arapça yayımlanması için detaylı hazırlıklar yapıldı.

Tüm bunların doğrudan etkisi bildiğimiz kadarıyla kısıtlıydı. On dokuzuncu yüzyılda üç ana merkezi Türkiye, Mısır ve İran olan ve burada gelişen tercüme hareketi çok daha etkiliydi. İlk başta hepsi resmi kurumlar tarafından destekleniyor ve oldukça resmi bir görüş eğilimi ortaya koyuyorlardı. Ortadoğulu hükümdarlarının himayesinde basılan ilk çeviriler arasında Napolyon ve Çariçe Katerina üzerine kitaplar, Voltaire’in Rus İmparatoru *Büyük Petro’nun Tarihi* ve *XII. Charles’in Tarihi* isimli eserleri ve Büyük Friedrich’in generallerine talimatları vardı. Daha sonra tüm bu çalışmalar, editörler, yayıncılar, matbaalar ve çevirmenler tarafından ele alındı ve fazlasıyla geliştirildi.

Batı, on sekizinci yüzyılda matbaa, on dokuzuncu yüzyılda gazetecilik ve telgraf, yirminci yüzyılda radyo ve televizyon olmak üzere birçok yeni iletişim aracı sunmuştu. Hepsi Batılı fikirlerin yayılmasında çok önemli roller oynadı. İlk gazeteler çoğunlukla devlete bağlı

gazetelerdi. Örneğin; Osmanlıların 14 Mayıs 1832'de yayınlanan resmi gazetesinin ilk sayısındaki başyazıda, basının görevi; yaşanan olayların gerçek doğasını anlatmak ve devletin hükümlerini iletme olduğu şeklinde tanımlıyordu. Bu herhangi bir yanlış anlamayı önlemek ve bilgisizce yapılacak eleştirilerin önüne geçmek içindi. Bir diğer amaç ise ticaret, bilim ve sanat üzerine yararlı bilgiler sağlamaktı. İlk resmi olmayan haftalık gazeteyi (*Ceride-i Havadis*) 1840 yılında kuran William Churchill isimli bir İngiliz'di. Bunu Türkçe, Arapça ve Farsça ve diğer dillerde birçok başka gazete takip etti.

Basınla beraber Ortadoğu hayatına yeni ama kötülük habercisi bir figür olan gazeteci girdi. Önemi hiç de daha az olmayan, bir başka misafirin adı; avukattı. Eski günlerde yasa; itikatın bir kolu olan şeriattı ve dönemin tek hukukçuları ulemaydı. Hukuki ve anayasal reform, modern yasaları ve bu yasaları uygulayacak mahkemelerin oluşturulması seküler yapıyı savunan yeni bir sınıf meydana getirdi. Bu sınıf yeni siyasi yaşamın ve yeni siyasi fikir ve yöntemlerin uygulanmasında büyük rol oynadı.

Tıpkı yeni tarz subaylar ve memurlar gibi, gazeteciler ve avukatlar da, geçmişin geleneksel dini ve edebi öğretileri yerine, yeni tip eğitime ihtiyaç duydu. Besin kaynakları Batı dilleri ve edebiyatı, tarih, coğrafya ve hukuktu. Bunlara sonra ekonomi ve siyaset eklendi. Bu alanların çoğu yeni ve değişikti. Fakat hepsi edebi bir yazınsal formda, kitaplardan veya derslerden öğrenilebilecek ve akıldan tutulabilecek konulardı. Dolayısıyla bu alanlar, öncelikle hoca'nın otoritesine ve öğrencinin hafızasına güvenilen geleneksel eğitim yöntemlerinin içine yedirilebilirdi.

Fakat deneysel ve sayısal bilimlere başka bir meseleydi. Bir zamanların büyük İslami bilimsel sorgulama ve deney geleneği çoktandır körelmiş ve ölmüştü. Geriye bilimsel yaşam gücüne güçlü bir şekilde direnen bir toplum bırakmıştı. Bir Türk bilim tarihçisinin ifadesiyle; "Bilimsel akış, edebiyat ve içtihadın siperlerine çarpıp kırıldı."³ Bu engeller kadar ciddi bir engel daha vardı. O da,

3 A. Adnan Adıvar, *La Science chez les Turcs ottomans* (Paris, 1939), s. 57. Türkçesi; *Osmanlı Türklerinde İlim*.

bugüne bile, Ortadoğuluyu cesur ve becerikli bir şoför ama aynı zamanda isteksiz ve öngörülemeyen bir tamirci yapan iktidar, iş ve statüye yönelik köklü sosyal tutumuydu. Tıp, mühendislik ve diğer yararlı bilimler ilk önce askeri okullarda öğretildi. Türkçe ve Arapçaya çevrilen ilk eserler, bilimsel risalelerdi. Fakat birçok tıp mezunu, hasta görüp elini kirletmektense yönetici olmayı tercih ediyordu. Fen bilimi okulları hem yabancı hem de Batı'dan gelecek yardım ve takviyelere ihtiyaç duyan egzotik büyümeler olarak kaldılar. Hindistan, Çin ve Japonya'da olduğu gibi orijinal bilimsel çalışmalarda herhangi bir ciddi gelişme yoktu ve öğrenciler yine Batı'daki kaynaklardan faydalanmak durumundaydılar. Bu sırada Batı'nın kendisi ise dehşet bir ilerleme içerisindeydi. Sonuç olarak, tüm Batılılaşma sürecinin başladığı iki yüz yıl öncesine kıyasla, Ortadoğu ile Batı'nın ileri ülkeleri arasındaki bilim, teknolojik kapasite ve dolayısıyla askeri güç arasındaki fark, şimdi daha büyüktü. Batı tipi, modern devlet yapısını ayakta tutmak için gerekli olan sosyal ve kültürel değişikliklere karşı direnç ve becerisizlik, bu farkın korunmasına ve hatta açılmasına neden oldu. Bu farkın yarattığı askeri sonuçlar, 1991 Körfez Savaşı'nda çarpıcı bir şekilde gözler önüne serildi.

Ortadoğulu düşünürler zaman zaman şu soruyu sorarlar: Tüm bu Batılılaşmanın sonucu nedir? Bu, Batı olarak bizim de kendimize sormamız gereken bir sorudur. Batı dünyasında kendimizi erdem ve ilerleme modeli olarak görmek bizim kendini beğenmiş alışkanlığımızdır. Bizim gibi olmak iyi olmaktır; bizden farklı olmak ise kötü. Daha fazla bizim gibi olmak, gelişmektir. Daha az bizim gibi olmak, bozulmaktır. İlla böyle olacak değil. Medeniyetler çatıştığında bir galebe çalan, bir de paramparça olan vardır. İdealistler ve ideologlar “en iyi unsurların evliliği” hakkında üstünkörü bir dille konuşabilir. Fakat bu tarz birliktelikler “evlilik dışı ilişki” ile sonuçlanır.

Servet ve konforda, bilgi ve mühendislikte, daha önce kapalı olan yolların açılmasında Batı'nın Ortadoğu'daki etkisi birçok fayda sağladı ve elbette devamı gelecek. Bunlar iyi yollar ancak nereye gittiklerini kestirmek her zaman kolay değil.

Batılılaşma -Batılıların ve aslında daha çok Batılılaştıranların yaptığı iş- aynı zamanda belirsiz liyakat değişiklikleri de getirdi. Bunlardan biri bölgenin siyasal çözülümü ve dağılmasıdır. Modern döneme kadar, Ortadoğu'daki kurulu siyasi düzen, İran'da şahın ve geri kalan bölgede de padişahın hakimiyeti ile sağlanıyordu. Padişah her zaman halkı tarafından sevilmemiş olabilir ancak saygı duyuluyordu ve daha da önemlisi İslam imparatorluğunun son meşru hükümdarı olarak kabul görmüştü. Padişah tahttan indirildi ve imparatorluk yıkıldı. Onun yerine krallar, devlet başkanları ve diktatörler geldi ve kısa bir süreliğine olsa da halkın teveccühünü ve desteğini kazanmayı başardılar. Eski hükümdarlar sahip oldukları kabul görmüş sorgusuz sualsiz buyurma hakkıyla, demagojik bir siyaset ya da şiddet içeren baskı yöntemlerine gerek duymuyordu. Onun yerine gelenler asla buna sahip olamadı.

Eski meşruiyet ve sadakat kaybolunca, Ortadoğu halkları eski kolektif kimliğini de kaybetti. Kendinlerini, bin yıllık İslam imparatorluğunun üyesi olmak yerine, sonradan ulus-devlet olacak bir sürü farklı sömürge ülkesi vatandaşı olarak buldular. Bu ülkelerin birçoğu, genelde ya ödünç alınmış ya da hortlatılmış isimlerle anılan, tarih sayfasına yeni eklenmiş yapılarıdır. Halklarının bilincinde ve sadakatinde daha yeni kök salmaya başlamışlardır.

Eski siyasi düzenin altının kazılmasına ve çöküşüne, aynı paralellikteki siyasi ve kültürel parçalanma eşlik etti. Eski düzen çürümüş olabilir ama hala bir işlevi vardı. Karşılıklı anlayış temelinde ve toplumun farklı gruplarını ve sınıflarını birbirine bağlayan bir sadakat ve sorumluluk sistemi ile çalışmaya devam ediyordu. Eski kalıplar yıkıldı, eski değerler hor görüldü ve terk edildi. Onların yerine, Ortadoğulu Müslüman halkın ihtiyaçlarına, duygularına ve tutkularına yabancı ve onlarla alakasız bir dizi yeni teşekkül, kanun ve standart, Batı'dan ithal edildi. Bu değişiklikler, politikacılar ve tarihçilerin dediği gibi "gerekli" ve "kaçınılmaz" olabilir. Gerçek şu ki, bu değişiklikler Ortadoğu toplumunun ve idare biçiminin derinden zarar gördüğü bir düzensizlik ve sorumsuzluk dönemi getirdi.

Batılılaşmanın ekonomik sonuçları, anlatılıp geçilecek bir konudan çok daha ötesidir. Nüfustaki ani artış oranı ile, özellikle Mısır'da, talebi karşılaması gereken gıda tedarikinin artış oranı aynı değildi. Petrolün getirdiği, eşit dağılmayan muazzam -hatta öngörülemez düzensizlikteki- yeni zenginlik, hem ülkelerin arasını hem de ülkelerin içişlerini karıştırdı. Zengin ve fakir arasındaki uçurumu giderek açtı, yeni zevkler ve yeni hırslar yarattı, onları doyurabilecek şeyleri yarattığından daha hızlı bir şekilde. Teknolojik eşitsizlik devam etti. Peşi sıra çıkan Ortadoğu savaşları, ileri teknolojik silahların satın alınmasının daha fazla zarar verebileceğini gösterdi. Fakat aynı zamanda bu yöntemin gelişmiş bir ordu yaratmadığı ve aksine teknolojik açıdan daha az gelişmiş bir toplum yarattığını gösterdi. Bu gerilimler bir süredir artarak devam ediyor. Günümüzde kırılma noktasına geldiler.

Ortadoğu halklarının Batı'ya karşı tutumunun geçtiği birkaç evre var. Yüzyıllar boyunca, Avrupa başarıda daha da yüksek zirvelere doğru yürürken, Doğu, çözülmenin sünepe rehabetinde battıkça batıyordu. Muazzam değişikliklerin hayat bulduğunu anlamaktan ve kavramaktan uzak ve acizdi. On dokuzuncu yüzyılda, gördüler ki üstünlük ve kendi kendine yeterli illüzyonu artık paramparça oluyor; yurtlarının, kaynaklarının, medeniyetlerinin ve maneviyatlarının özü, inanılamayacak kadar güçlü ve zengin bir Avrupa tarafından tehdit edildiği gerçeğinin farkına vardılar. Bu tatsız gerçekte Avrupa, sınır tanımaz bir özgüven, saldırganlık ve açgözlülükle bütün dünyayı avucunun içine alıyor gözüküyordu.

Durum böyleyken Doğulu, cahil mutluluğunu bırakıp meraklı ve kaygılı bir öykünmeye doğru değişmeye başladı. Batı büyük ve güçlüydü. Büyüklüğünün gücünün ele geçmez sırrını, çalışarak ve taklit ederek keşfedebilir ve uygulayabilirlerdi. Nesiller boyu bir sürü hevesli öğrenci ve reformcu bu arayış içinde didinip durdu. Batı'yı sevmemiş olabilirler, hatta anlamamış, ama ona hayran kaldılar ve saygı duyular.

Ve bir zaman geldi ki, çoğu ne hayran kaldı ne de saygı duydu. Hayranlık ve taklit barındıran ruh hali, kıskançlık ve kine teslim oldu. Bu değişim, hiç şüphesiz Batı'nın içler acısı siyasi ve ahlaki

başarısızlıklarıyla desteklenmişti. Aynı zamanda yine Batı'nın öğrettiği özgürlük ve insan haysiyeti dersleriyle de desteklendi. Muhammed İkbal, İngiltere'ye hitaben yazdığı şiirin dizelerinde, Doğu'nun özgürlük arzusu üzerine şöyle der;

Bülbülü bahçeye çağıran gülün kokusuydu
Aksi hâlde bülbül bilemezdi bir bahçenin olduğunu⁴

Ama hepsinden öte bu düşmanlık silsilesinin sebebi, ona egemen olan, yerinden eden ve dönüştüren yabancı güçlerin yarattığı etkiye, nihayet tepki veren bir medeniyetin kriziydi. Şimdi bu etkinin sonuçlarını, verilen yanıtı ve tepkiyi ele alalım.

⁴ Muhammed İkbal, *Peyâm-ı Meşriq* (Lahore, tarihsiz), s. 255. Fransızca çevirisi: Eva Meyrovitch ve Mohammad Achena, *Message de L'Orient* (Paris, 1956), s. 189.

ÖZGÜRLÜK ARAYIŞI

1878'de Sadullah adında genç bir Türk diplomat, Paris Uluslararası Sergisi'ni görmek için Fransa'ya gitti. Gördüklerini mektubunda şöyle anlatıyordu;

Merkez kapının önünde bir Özgürlük Heykeli, elinde bir değnek var ve bir sandalyeye oturuyor. Tarzı ve görünümü şu mesajı veriyor; "Ey kıymetli ziyaretçiler! İnsanoğlunun gelişimini anlatan bu büyüleyici görüntüye baktığınızda, tüm bu başarıların özgürlüğün bir ürünü olduğunu unutmayın. Halklar ve uluslar, özgürlüğün koruması altında saadete kavuşurlar. Özgürlük olmadan asayiş olmaz, asayiş olmadan gayret, gayret olmadan refah, refah olmadan saadet olmaz."¹

Bir başka deyişle özgürlük, gösterildiği gibi ara aşamalardan geçerek mutluluğa ulaşmanın temel bir önkoşuludur.

Sadullah bu sözlerle, on dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sındaki Ortadoğulu kaşiflerin ortak görüşünü ifade ediyordu; Batı'daki güç ve

1 Sadullah Paşa, "1878 Paris Ekspozisyonu," yer aldığı antoloji: Ebüzziyâ Mehmed Tevfik, *Numûne-i Edebiyyât-ı Osmâniyye*, ilk baskı (İstanbul 1296); üçüncü baskı (İstanbul 1306), s. 288. Sadullah Paşa burada, 9. yüzyıl Arap yazarlarından İbn Kuteybe tarafından kaleme alınmış ve onu takip eden birçok Müslüman yazar tarafından tekrarlanan şu özdeyişi kopyalamaktadır: "Askersiz iktidar, parasız asker, refah olmadan para, adalet ve doğru yönetim olmadan refah olmaz." Metinde kayda değer değişiklikler vardır. Bakınız: İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, Almancası Carl Brockelmann (Berlin, 1900), cilt 1, s. 26, karşılaştırma için bakınız: A. K. S. Lambton, "Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship," *Studia Islamica* 17 (1962): 100.

başarının gizli kaynağının siyasi özgürlük olduğu görüşü, Alaaddin'in lambasındaki kalkınma cinini ortaya çıkartacak, muhteşem ve gizemli Garb'ın destansı hazinesini kazandıracak görüşü.

Bu noktada, bazı terimlerin tanımı zaruridir. “Özgürlük” ve “bağımsızlık” genelde aşağı yukarı birbirlerinin eşanlamlısı olarak kullanılır fakat aralarındaki fark ayırt edilmelidir. Daha anlaşılabilir olması adına, şimdilik “özgürlük”ü bireyin grup içindeki konumuna atfen politik bir terim olarak tanımlayabiliriz. Bu konum aynı zamanda, yetkililer tarafından keyfi ve yasadışı hareketlere karşı dokunulmazlığını ve iktidarın oluşum ve yönetimine katılma hakkını da içerir. “Bağımsızlık” ise, grubun diğer gruplarla ilgili konumuna atıfta bulunur, tıpkı devletin başka bir üstün ve yabancı otorite tarafından kısıtlanmaz yapısına ve egemenliğine atıf yapması gibi. Özgürlük ve bağımsızlık bu nedenle birbiriyle farklı -hatta bazen birbiriyle çelişen- şeylerdir ve farklı gayeleri temsil ederler. Özgürlük, bugünlerde onu uygulayanlar tarafından, çoğunlukla demokrasi adı verilen bir siyasi örgütlenme biçimi aracılığıyla korunur ve kullanılır. Modern zamanlarda “demokrasi” kelimesinin birçok sıfatla ve birçok farklı anlamda kullanıldığı doğrudur. Bunlardan bazılarını şöyle anabiliriz: sosyal, organik, temel, güdümlü, popüler, sekreteryanın neo-Marksist diktatörlüğü, askeri *res gesta*enin birleşik referandum yoluyla onaylanması, kraliyete ait nezaket ve parti halkla ilişkileri. Mevcut ilgi odağımız bunların hiçbiri değil. Konumuz; özgür, halk tarafından seçilmiş, anayasal hükümet ve Ortadoğu’da böyle bir hükümeti sunma girişimi. Şimdiye kadar bu üzücü bir hikaye olageldi.

Ortadoğu’da siyasi özgürlük fikri ilk olarak on sekizinci yüzyılın sonunda ortaya çıktı, on dokuzuncu yüzyılda büyüdü ve gelişti ve yirminci yüzyılın ortalarında neredeyse bölgenin tamamında ortadan kayboldu.

Uzak, göçebe bir geçmişin anılarını kucaklayan fakihlerin seçim olmasına yönelik doktrinlerine rağmen, Ortadoğu’nun halifeler ve sultanları yönetimindeki siyasal tecrübesi neredeyse hiç değişmeyen bir otokrasiydi. Bu yönetim hükümdara bağlılık, dini olduğu kadar

siyasi de bir zorunluluktaki, itaatsizlikse günah olduğu kadar bir suçtu. Fakat Müslüman hükümdar bir otokrat olmasına rağmen, tam bir despot değildi. Her zaman, hem teoride hem de büyük ölçüde pratikte, İslamiyet'in kutsal yasasına tabiydi. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı padişahının fiili otoritesi; ulema, yeniçeriler ve ayanlar gibi köklü ve güçlü gruplarla sınırlıydı. Ancak bu grupları temsil edecek kurullar yahut yapılar bulunmuyordu. İslam hukuku hiçbir kurumsal tüzel kişiyi tanımaz. İslam tarihi hiçbir konsey, kolektif, sinod, parlamento ya da seçilmiş ve temsili bir meclis olmadığını göstermektedir. Hukuk bilginlerinin çoğunluğun kararı ilkesini hiç kabul etmemiş olmaları ilginçtir. Müşterek, kolektif bir karar alma prosedürüne ihtiyaç duyulmadığı için bunun bir anlamı yoktu. Cennette bir Tanrı vardı ve tekti. Yeryüzünde mahkeme yoktu ama tek bir yargıç vardı, bir devlet yoktu ama tek bir hükümdar vardı.

Bu eski otokrasi ve teslimiyet geleneği ilk olarak Fransız Devrimi'nde ortaya çıkan fikirlerin etkisi ile ihlal edildi. Kısa süre içerisinde ilgi doğmaya başladı. Nisan 1797'de, İngiliz gezgin W. G. Browne Lübnan'ın kuzeyindeki Kesrevan kazasında Dürzü bir muhtar olan Hasan Canbulat ile arasındaki sohbeti şöyle anlatmıştır: "Fransız Devrimi'nin nedenleri ve tarihi konusunda çok meraklıydı. Fransızların dini inancı konusunda da ilgiliydi fakat buna dair detayları duyduktan sonra bir yorumda bulunmadı."² Ertesi yıl, Fransızların Mısır'a gelişiyle birlikte daha dolu ve belki de daha aydınlatıcı detaylar ulaşılabilir oldu. Türkiye'de devrim fikirleri daha erken tanındı ve Fransız Büyükelçiliği ve destekçileri tarafından aktif olarak propagandası yapıldı. Fransızlar 14 Temmuz 1793'te, İnsan Hakları Beyannamesini okudukları, Fransız Cumhuriyeti'ne bağlılık yemini ettikleri, Fransız Cumhuriyeti'nin ve III. Selim'in ve anavatanın askerlerinin, özgürlük yoldaşlarının ve evrensel kardeşliğin şerefine kadeh kaldırdıkları muazzam bir kutlama yaptılar. Fransız Cumhuriyeti'nin bayrağının açılış töreni bir sonraki sene daha da büyük bir kutlamaya yapılmasını sağladı. Bu büyük tören

2 W. G. Browne, *Travels in Africa, Egypt, and Syria from the Year 1792 to 1798* (Londra, 1806), s. 432-33.

Sarayburnu'ndan iki Fransız gemisinin uğurlanması ile taçlandırıldı. Tören, Türk topraklarındaki Fransız Büyükelçiliği'ne dikilen özgürlük ağacının etrafında, konukların cumhuriyetçi "carmagnole" şarkısında dans etmeleri ile sona erdi.

Türklerin bu merasimlerle pek ilgili olduğuna dair bir kanıt yoktur. Ancak temsil ettikleri fikirler, münevver elitler arasında önce çok sınırlı bir çevreye sonra büyüdüğü büyüyen grupların arasına sızmaya başladı. Özgürlük ağacı meyve vermişti. Fransız Devrimi, Avrupa'da neredeyse hiçbir Hristiyan terimiyle ifade edilmeyen ilk büyük fikir hareketiydi ve bu nedenle devrimin doktrinleri, İslam dünyasına açılan yeni kanallar ile bir engele maruz kalmadan yayılabildi. Yeni nesil özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ideallerine hayran olarak büyüyecekti. Kendilerinden sonra geleceklerin, ilk ikisinin birbirini dışlayan kavramlar olduğuna ve üçüncüsünün de yeniden tanımlanmaya ihtiyacı olduğuna karar vermeleri biraz zaman aldı.

Anayasal yönetim yönündeki ilk adım, Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın İstanbul'da Rumeli ve Anadolu âyanlarını bir araya getirdiği 1808 gibi erken bir tarihte atıldı. Bazı müzakerelerden sonra Sened-i İttifak'ı imzaladılar ve padişaha da imzalatıldılar. Bu olaylara ilişkin çeşitli yorumlar yapılmıştır. Hiçbiri bir sonuca varmamıştır. Geçici danışma kurulu görevi gören *meşveret* adı verilen (Arapça *meşvereden*) toplantılar Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygındı. Yeni ve önemli olan şey, Padişah ile tebaası olan kulları arasında müzakere edilen karşılıklı bir "Sened-i İttifak" olmasıydı. Kullar, akdin bağımsız tarafı olarak bazı hak ve ayrıcalıkları hem kazanan hem de kabul eden olarak gözükiyordu.

İstişare, Kur'an'da tavsiye edilir ve zaman zaman hükümdarlar bunu danışmanları, memurları ve saray mensubu ile uygulardı. On dokuzuncu yüzyılda, istişarenin kapsamını genişletmek ve onu kurumsallaştırmak için ilk adımlar atıldı. Fransızlar, Mısır'ı işgal sırasında birkaç danışma organı atayarak bu yapıya örnek teşkil ettiler. Kavalalı Mehmed Paşa, 1829'da, hepsi atanmış 156 üyeli bir danışma meclisi (*meclis-i meşvere*) kurdu. Bunlar, merkezi hükümetin 33 üst düzey yetkilisinden, 24 yerel yetkiliden ve 99 ileri gelenden

oluşuyordu. Yılda sadece bir kez, gerekirse bir gün veya daha uzun bir süre bir araya gelirler ve tarım, eğitim ve vergiler gibi konuları tartışırlardı. Kavalalı Mehmet Paşa Suriye ve Filistin'i aldığıında, valileri her ana yerleşim yerine, istişare ve bazı yargı işlevlerine sahip bir danışma meclisi (*meclis-i şura*) atadı. 1845'te Osmanlı sultanı Abdülmecid de yerel temsilcilerden oluşan bir meclis kurarak bunu tecrübe etti. Her eyalette "sayılır ve güvenilir, umurun gereklerini ve halkın özelliklerini bilen zeki ve bilgili kimseler arasından" iki kişi seçiliyordu.³ Bu yüksek niteliklere rağmen deneme sonuç vermedi ve terk edildi. Kısa bir süre sonra İran'da da benzer ve aynı derecede sonuçsuz bir deneme yapıldı.

Padişahlar ve paşalar, atanmış danışma kurulu yapılarını tecrübe ederken, bazı tebaalar daha radikal fikirler ile oynamaya başlamıştı. Klasik İslami kullanımda, *hürriyet* (özgürlük) kölenin statüsünün tam tersi olan, özgür kişinin yasal statüsünü ifade eden yasal bir terimdi. Müslümanların siyasi özgürlüğe atıfta bulunulan yazılardaki ilk referanslar düşmanca ve şüphelidir. Özgürlük; sefahat ve anarşi kadar aptalca ve fenadır. Ama kısa süre sonra daha olumlu bir tutum ortaya çıktı. 1820'ler ve 1830'larda genç Müslümanlar aydınlanma fikrini aramak ve Batılı güçlerin gizli sırrını bulmak için Avrupa'ya seyahat etmeye başladı. O zamanların Avrupa'sında liberalizmin faziletini, idealistlerin davasını ve aynı şekilde işadamlarını öven birçok ses yükseliyordu. Yabancı bir ziyaretçiye anayasal parlamenter sistemden daha fevkalade, daha farklı gözükebilecek ne olabilirdi ki? Birçoğunun, aradıkları tılsımın bu olduğuna karar vermesi hiç şaşırtıcı değil.

Parlamenter hükümetin esaslarını tartışan ilk Ortadoğulu, Mısırlı, Ezher Şeyh Rifâa et-Tahtâvî'dir. 1826'da, yirmi beş yaşındayken, Paris'e giden Mısırlı öğrenci grubuna eşlik etti ve 1831'e kadar orada kaldı. Kendisi öğrenci değildi ama grubun hocasıydı. Gelgelelim bütün talebelerinden daha fazlasını öğrenmiş gibidir. Fransa'da

3 Ahmed Lütfi Efendi, *Lütfi Tarihi* (İstanbul, 1328), cilt. 8, s. 15; çevirisi B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Modern Türkiye'nin Doğuşu), ikinci baskı (Londra, 1968), s. 112.

gördüklerini anlattığı kitabı, 1834'te Arapça ve 1839'da Türkçe yayınlandı. Bu kitap; amacı hükümeti yasayla koruma altına almak ve halkı tiranlıktan korumak -yahut yazarın daha doğru bir şekilde gözlemlediği gibi halka kendini koruma fırsatı vermek- olan parlamenter sistemin tanımını yapıyordu. Rifâa et-Tahtâvî 1830 devrimine tanık olmuş ve bunu anlatmıştır. Der ki, kral anayasayı çiğnediği ve anayasanın teminat altına aldığı özgürlükleri kısıtlamaya çalıştığı için yerinden edildi. Basına büyük önem vermiş gözüküyor: "Kötü yönetime karşı adeta bir muhafız ve bilgi ve fikirlerin iletişimi için bir araç olan, gazete denen sayfalar [*el-varakât ... el-musammât bi'l-curnâlât ve'l-gazetât*] var.⁴ Kitap, yorumlarla birlikte Fransız Anayasasının tam çevirisini de içerir.

Rifâa et-Tahtâvî liberal bir devrimci değil, Kavalalı Mehmed Paşa'nın ve haleflerinin sadık bir hizmetkarıydı ve onurlu bir şekilde yıllarca onlara hizmet etti. Mısır'a döndükten sonra siyasi ilkeleri, temkinli ve muhafazakar olma eğilimindeydi: devrimciden ziyade aydınlanmış despotlara daha yakın bir konumla, hükümdar, gücünü akılcı ve adil bir şekilde kullanarak tahta oturmanın yan sıra yasaya ve halkın haklarına yaraşır bir saygıyla yönetmeliydi de. Hükümdarın adil yönetimi ile alakalı böylesi öğütlerin, klasik İslam siyaset literatürü geleneğinde yeri vardı. Yeni olan, halkın adalet *hakkına* sahip olması ve bu hakkın bir çeşit aparat ile güvence altına alınması fikriydi. Aynı çeşit tadil edilmiş muhafazakarlık, 1837'de Viyana'daki Türk Büyükelçi Sadık Rıfat Paşa'nın yazdığı makalede bulunabilir. Muhtemelen Metternich'in etkisi altındaydı. Sadık Rıfat Paşa da, "halkın hakları" ve "hürriyet hakları"ndan bahsederken aslında baskıcı ve keyfi yönetimlere karşı özgürleşmekten bahsediyordu.⁵

4 Rifâa et-Tahtâvî, *Tahlişü'l-ibriz fî (ilâ) telhîşi Bâriz (ed-Divânü'n-nefs bi-ivâni Bâris)*, ilk baskı (Bulak, 1265), yayına hazırlayan Muhammed Mehdi Allâm, Ahmed Bedevi ve Enver Luka (Kahire, 1958), s. 150; Fransızcaya çeviren; Anouar Louca, *L'Or de Paris* (Paris, 1988), s. 138.

5 Sâdik Rıfat Paşa, *Müntehabât-ı Âsâr* (İstanbul). Karşılaştırma için bakınız: Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908) (Princeton, 1962), s. 169-95; ve Lewis, *Emergence*, s. 132-33.

Fakat aslında hükümet giderek daha az değil daha fazla baskıcı hale geliyordu. Bir yandan modern idari aparatın oluşturulması, bir yandan yeni iletişim ve güç kurma yöntemlerinin gelişi hükümet üzerinde baskı kuruyordu. Dini, askeri ve toprak sahipliği çıkarları üzerine kurulu eski sınırlayıcı aracı güçler lağvedildi ya da zayıflatıldı. Böylelikle devleti dizginlemesi için geriye sadece kendi ferman ve nizamnameleri kaldı. Halk tarafından pek anlaşılmayan, memurlar tarafından gönülsüzce uygulanan, güçlü bir düşünce veya çıkar odağı tarafından destek görmeyen bu sivil hak nizamnameleri iyi niyetli olsalar da çok az etkiye sahip olabildi.

Bu noktada, Aydınlanma ve Reform'un Osmanlı mirasçıları, yani reformcular ve radikaller arasında bir ayrılık ortaya çıkmaya başladı. Siyaseten daha otoriter ve muhafazakar olan reformcular, ülkelerini daha zengin ve güçlü kılmak için modernize etmeye çalışıyordu ve güçlendirilmiş bir devletin tüm kuvvetlerini bu uğurda kullanıyorlardı. Hem gerici hem de ilerici unsurlar içeren radikaller ise reformları ve daha da önemlisi bu reformların uygulanma yollarını eleştiriyor, aslında Avrupa liberalizminden aldıkları ancak Kur'an ve diğer İslami akidelere atfettikleri fikirlerle meşrutiyet içerisinde bir çare arıyorlardı. Bu ideolojik farklılıkları şahsi ve siyasi çekişmeler hem karmaşık hale getirmiş hem de bazen teşvik etmiştir. Bilhassa Osmanlı İstanbul'u ve hidiv yönetimindeki Mısır arasındaki rekabet, on dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyılın başları boyunca Ortadoğu'daki siyasi yaşamın önemli bir unsuruydu.

1860'lar ve 1870'lerde, Ortadoğu'daki meşrutiyet düşüncesi ile riye yönelik önemli adımlar atmış gibi durmaktadır. 1861'de, o sıralarda çok da sıkı bağları bulunmayan bir Osmanlı metbusu olarak özerk bir monarşiyle yönetilen Tunus Beyliği, bir İslam ülkesinde ilk defa olmak üzere bir anayasa ilan etti. Tunus Bey'i, devletin ve dinin başı olarak kaldı, kendisi ve nazırları için yürütme yetkisini korudu. Ancak bu nazırlarla birlikte, beş seneliğine kimi kendisinin atadığı kimisiyse oybirliğiyle seçilen altmış üyeli bir Büyük Meclis'e karşı sorumluydu. Yargı yetkisi, bağımsız bir yargı tarafından uygulanıyordu. Yasama yetkisi ise meclis tarafından hükümetle

paylaşılmıştı. Tunus Anayasası 1864'te askıya alındı, ancak bu eğilim başka yerlerde devam etti. 1866 yılı, Osmanlı'nın hüküm sürdüğü, avatana daha yakın topraklara önemli gelişmeler getirdi. Romanya'da, 1831 Belçika Anayasasına dayanan liberal bir anayasa ilan edildi. Mısır hidivi İsmail Paşa, Temsilciler Danışma Meclisi (*Meclis-i Şuratü'n-Nüvvâb*) kurdu. Bu meclis bir seçiciler kurulu usulüyle dolaylı bir sistem ile üç yıllığına seçilmiş, yetmiş beş delegeden oluşuyordu. 1867'de İngiltere ve Fransa'ya sığınan Genç Osmanlı meşrutiyetçileri ilk önce Mısır Hidiv'inin kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'dan sonra da bizzat Hidiv İsmail Paşa'dan maddi destek aldı. Bazı aksiliklerden sonra, yeni sultan II. Abdülhamit tarafından 1876'da İstanbul'da Osmanlı anayasası ilan edildiğinde, davaları zafere ulaşmış gözüküyordu. Bu anayasa da hem doğrudan hem de 1850'de Prusya'daki anayasal değişiklik üzerinden -Prusya, Belçika liberal ilkelerini birçok açıdan kendi daha otoriter geleneklerine uyarlanmıştı- liberal Belçika monarşisinin anayasasından etkilenmişti. Prusya'daki anayasal değişiklik, oldukça formalite icabı olsa da kuvvetler ayrılığı ilkesinin bir ölçüde tanınmasını sağlayan, atanmış bir senato ve seçilmiş bir meclisten oluşan bir parlamentonun vücut bulmasına sebep olmuştu.

Anayasanın fiili ömrü kısa sürdü. Genel seçimlerden sonra, ilk Osmanlı Parlamentosu Mart 1877'de toplandı ve hazirana kadar oturumlar sürdü. Daha sonra yeni seçimler yapıldı ve aralık ayında ikinci bir parlamento toplandı. Kısa sürede endişe verici bir etkinlik göstermeye başladı ve 14 Şubat'ta hızlı bir şekilde padişah tarafından lağvedildi. İlk Osmanlı parlamentosu beş ayda toplam iki oturum yaptı ve otuz sene boyunca bir daha toplanmadı.

Bu erken anayasal reformlar sadece Avrupa'ya yönelik eğilimin işareti değildi. Aynı zamanda teskin niteliğine de sahipti. Kendi yazarlarının da Avrupa standartlarında medeni ve ilerici olduğunu ve böylece saygıyı hak ettiğini ispatlamayı amaçlamışlardı: Böylece borç alabilsinler, kendilerine başka türlü değerler biçilebilsin ve bazı uç örneklerde olduğu gibi Batı'nın müdahalesini yahut işgalini önleyebilsinler. Bu amaçlarla yalnızca düzensiz ve sınırlı bir başarı

elde ettiler. Ne kısa ömürlü Tunus anayasası ne de nispeten biraz daha uzun süren Mısır parlamentosu deneyimi iflas, kargaşa, teftiş ve işgale doğru baş aşağı gidişi engelleyemedi. Bazı gözlemciler tam tersi, bunların bu gidişata yardım ettiğini düşündü. Türkiye’de, on dokuzuncu yüzyılın büyük reformistlerinden olan Sultan Abdülhamid, demokrasinin tuzaklarından vazgeçip, modernleşmeyi daha geleneksel yöntemlerle sağlamaya karar verdi.

Gelecek otuz yıl içerisinde, Ortadoğu’da bir tür parlamenter sistemin bulunacağı tek yer Mısır olacaktı. 1866 meclisi, öngörülen üç dönemini yaşabildi ve 1869, 1876 ve 1881’de yapılan seçimlerle devamını sağladı. 1882’de, Urabi Paşa Ayaklanması sırasında, meclis bir parlamenter anayasa taslağı hazırladı ve bunu ilan etti. Urabi Paşa başarısız olunca bu taslak feshedildi ve meclis tasfiye edildi. 1882’deki İngiliz işgalinden sonra yeni bir başlangıç yapılmıştı: bu sırada hükümeti yeniden düzenlemesi için Mısır’a gönderilen Lord Dufferin’in dışişleri bakanı Lord Granville’e, Britanya işgalinin “ulusal bağımsızlık ve anayasal hükümete” dayanması gerektiğini yazıyordu.⁶ Değişen koşullar yüzünden ilk hedef, gerekenden daha az ancak ara sıra müsaade edilenden daha çok ilgi gördü. İkinci hedef, Mısır’daki hükümeti anayasal bir temele oturtmak için ciddi çaba sarf eden ve sınırlı olmasına karşın, bağımsız olsalar da özgür olmayan komşu ülkelerden yaratıcı ve eleştirel yazarları çekmek için yeterli olma basın özgürlüğüne müsaade veren hem Londra’daki hem Kahire’deki Britanyalı yetkililerin süregelen endişesi ile ilgiliydi. 1883 Mayıs’ında ilan edilen Mısır’ın yeni teşkilat kanunu iki meclisli yarı-parlamenter bir sistem ortaya çıkardı. İlk meclis, on dördü atanmış on altısı dolaylı yoldan seçilen toplam otuz üyeden oluşan bir yasama konseyiydi. İkinci meclis, Genel Kurul, Mısır Hidipliği’nin nazırlarından, yasama konseyi üyelerinden ve altı yıllık seçilmiş kırk altı üyeden oluşuyordu. Bu iki meclis, sınırlı ve ilgisiz seçmenleriyle, kısıtlı ve sadece tavsiye yetkisiyle, kısa süren ve ara sıra yapılan oturumlarıyla, liberallerin anayasa arzularına

6 Dufferin’den Granville’e, 6 Şubat 1883, *Parliamentary Papers* (Parlamento Kayıtları), c. 3529, Mısır no. 6, 1883, cilt 83, s. 43.

karşılamağa oldukça zayıf görünmüş olsa gerek. Her şeye rağmen 1883'ten 1912'ye kadar düzenli bir şekilde ve az da olsa yine de bir etki yaratarak çalıştılar. Mısır Hidivi'ne ve bazen de işgalci güce karşı, hem de birçok kez, haklarını ve görüşlerini savundular. Gittikçe büyüyen otoriteleri 1913'te Yasama Meclisi olarak adlandırılan daha güçlü bir yapı ile birleştiklerinde tanındı. Bu meclis nazırlardan, on yedi atanmış ve altmış altısı seçilmiş -İki yılda bir üyelerin üçte biri, altı yıllığına dolaylı olarak seçiliyordu- üyesi vardı. İki yılda bir gerçekleşen bu rotasyon tahminen Amerikan etkisi yüzündendi. İlk seçimler Ekim 1913'te yapıldı ve ilk oturum Ocak 1914'ten Haziran 1914'e kadar sürdü. Savaş sonrasına kadar herhangi bir seçim yahut oturum yapılmadı.

Bu sırada kuzeyde daha radikal gelişmeler yaşanıyor. 1905'te Asya'da zafer heyecanı yaşanıyor: İlk defa Asyalı bir güç, Japonya, Avrupalı bir gücü, Rusya'yı, hem karada hem de denizde yenmeyi başarmıştı. Bu başarıdan şu çıkarımı yapanlar oldu: savaşın doğulu galibi parlamenter sistem ve anayasal düzeni benimseyen tek Asyalı ülkeydi, Avrupalı mağlup ise bu düzeni uygulamayı reddeden tek Avrupalı güç. Rusya'da çarlık bir devrimle karşı karşıya kaldı, yukarıda bahsedilen noktayı kabul ettiğini anayasal bir formu onaylayarak ve ilk Duma'yı toplayarak gösterdi. Mısır'da, milliyetçi lider Mustafa Kamil Paşa, *eş-Şemsü'l-müşrika* (Yükselen Güneş) isimli kitabında, doğulu bir ulusun nasıl kendini yenileyebileceğini ve başarıya ulaşabileceğini anlatırken Japonya'yı örnek gösterdi. Türkiye'de iki subay Rus-Japon savaşını anlatan beş ciltlik resimli bir tarih kitabı yazdı. Ayrıca derviş de olan küçük rütbeli bir memur ise, günlüğüne düştüğü notta yankarışlarının Japonların zafere ulaşmasına yardım ettiğini anlattı. 1906 yazında, İran'da, anayasal devrim, şahı liberal bir anayasa taslağı oluşturacak ulusal meclisi toplamaya zorladı. İki sene sonra, Jön Türkler'den devrimci subaylar Britanyalı ve Rus hükümdarların Reval'de (günümüz Talin) buluşmasından -daha sonra yanlışlıkla olduğu öğrenildiği üzere- korktular ve bunu Avrupa'nın Hasta Adam'ının sonunun geldiğine yordular. Bu nedenle derhal

anayasal iksirden bir doz daha almaya karar verip, Padişah'ı 1876 anayasasını tekrar yürürlüğe koyması için zorladılar. Böylece Türkiye'de nispeten daha uzun ve çok daha fırtınalı olacak olan İkinci Meşrutiyet ilan edildi.

İttifak Devletlerinin ve ona bağlı güçlerin nispeten daha az demokratik güçlere karşı 1918'de kazandığı zafer -İttifak Devletleri arasındaki tek otokrasinin de yıkılmasıyla- demokrasinin sağlıklı, müreffeh ve güçlü bir devlet yarattığı tezinin son kanıtı gibi gözüküyordu. Şam'da, Prens Faysal'ın Suriye Kongresi kısıtlı bir parlamentar monarşi için bir anayasa taslağı oluşturdu. Fransızların 19 Temmuz 1920'deki gelişiyile birlik bu taslak terk edildi. Mandacı güçler olarak Britanya ve Fransa, kontrol ettikleri ülkelerde kendilerine benzer anayasal cumhuriyetler yarattılar. Zaferi takip eden yıllarda başka yerlerde de anayasalar ve parlamentolar tüm Ortadoğu'ya yayılmaya başladı. Bu liberal ve demokratik ilkelerin evrensel zaferini gösteriyordu.

Çok yakın zamana kadar, bu büyük deneyin neredeyse hiç sapmadan başarısızlıkla sona erdiği gözüküyordu. Ortadoğu'daki en uzun ömürlü anayasal rejim İran'dakiydi: 1906'daki liberal devrimle ilan edilen anayasa, fiilen çok etkili olmasa da, 1979'daki İslam Devrimi'nde resmen feshedilene kadar yürürlükte kaldı. Şu an en eski parlamentar rejim Lübnan'dakidir: Bir sürü değişikliğe ve epey köklü düzeltmelere rağmen, 1926'dan beri teknik olarak yürürlüktedir. Gerçi iç savaş ve dış müdahaleler rejimin altını oymuş ve belki de tamamen etkisiz hale getirmiştir. Başka yerlerde, 1920'lerin demokratik binyılında kabul edilen anayasaların hepsi ya terk edildi ya da bazı şiddet içeren süreçler sonucu değiştirildi.

Türkiye'de arzu ve azim varlığını koruyor. Kendini tekrar eden krizlere ve 1960'lardan itibaren gerçekleşen üç askeri müdahaleye rağmen, Türkiye demokratik değerlere bağlılığını sürdürmektedir. Üç askeri rejim de kendi iradesiyle geri çekilmiş, anayasal ve parlamentar yönetimin restorasyonuna izin vermiştir. Samuel Huntington'ın basit ama etkili tanımı, İslam Konferansı'ndaki 51 üyenin arasında sadece Türkiye'yi kararlı bir demokrasi olarak nitelendiriyor:

iktidarın iki kere seçim yoluyla devredildiği bir rejim.⁷ İkinci devir hayati önem taşıyor. İktidardaki gücün, suç işleyerek yahut yanlışlıkla kendisini koltuğundan edecek bir seçime gitmesi olasıdır. Bunu başaranların, bu örneği esas alarak, geldikleri aynı yoldan geri gitmeye hazır olup olmadığı ileride anlaşılacak.

İran'da, muzaffer devrimciler de, eski İslami değerlere dönüşe atıfta bulunarak yazılı bir anayasa ilan etti ve seçimle belirlenecek bir yasama meclisi kurdu. İkisinin de İslami öğreti ve pratikte bir emsali yoktur. İslam cumhuriyetinde, gerçekten de seçimler tartışmalıdır ve mecliste bir miktar müzakere, basında da bir miktar yorum özgürlüğü bulunur. Bütün bu özgürlükler, tabii ki, İslamiyet'in temel ilkelerinin, ve aynı zaman da İslam devrimini gerçekleştiren ve onu devam ettirenlerin, onayına bağlıdır. Tartışma özgürlüğünün sınırları hiçbir zaman tüm hatları ile belirlenmemiştir. Fakat o sınırları geçenler, hızlı ve haşin cezalara maruz kalırlar.

Lübnan hariç, Arap dünyasındaki en uzun ve başarılı parlamenter yönetim Mısır'dakidir. 1952-1954 yılları arasında, "özgür subaylar" tarafından monarşinin devrilmesi ve yeni cumhuriyetin kurulmasında sonra, Mısır tekrar, bu sefer son kez ve eksiksiz bir biçimde Batı tipi temsili ve liberal demokrasiyi terk ederek diğer Arap ülkelerine örnek teşkil edecek gibi gözüküyordu. Ancak o zamandan beri Başkan Abdunnasır'ın haleflerinin idaresinde, temsilciler meclisini oluşturacak tartışmalı bir seçime ve sınırları çok iyi anlaşılmış bir kapsam dahilinde eleştirinin serbest olduğu muhalif basına doğru geçici bir dönüş yaşandı.

Kuveyt'te, 1990'daki Irak işgalinden bir süre önce, kısa ömürlü bir yazılı anayasa ve seçilmiş meclis tecrübesi yaşandı ve bitti. Yakın dönemde, hem Ürdün hem de Cezayir'de şaibeli seçimler ve eleştirel gazetelerle denemeler yapıldı. Cezayir'de, Ocak 1992'de, muhalif aşırı tutucu İslami cephe seçim zaferi kazanabildi. Fakat zaferi yaşamasına izin verilmedi ve yeni bir olağanüstü rejim tesis edildi.

7 Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* (Üçüncü Dalga & Geç 20. Yüzyılda Demokratikleşme) (Norman and London, 1991), s. 266-7.

Türkiye hariç diğer yerlerde, eleştirmenlerin yönetici sınıfı ve izlediği politikaları eleştirmesine izin verilmiyordu ve ne kadar büyük olursa olsun, muhalif grupların yönetimi seçimle göndermesine de müsaade yoktu. Bu muhalefetlerin doğası göz önüne alındığında bu kısıtlama her zaman anti-demokratik değildi. Çünkü şurası gayet açıktır ki, yöneticiler kendi istekleri ile yapılan seçimlerde iktidardan düşse bile, seçimi kazananlar onların yaptığı bu hatayı tekrarlamayacaktı. Genel olarak reisler ve krallar hala Arap topraklarını bölüşüyorlar ve hiçbiri ayrılma eğilimi göstermiyor.

Türkiye dışında, bölgede süregelen ve işleyen bir demokrasi daha var; İsrail. Birçok açıdan tuhaf bir anomali sergiliyor. İsrail bir İslam devleti değil ve komşularının ceremesini çektiği kargaşa ve ayaklanmalarla boğuşmadı. Yine de ilk bakışta, Batı tipi demokratik kurum ve kuruluşların gelişmesini teşvik edecek çok az şey gözüküyor. İsrail vatandaşlarının çoğunluğu çok az ya da hiç demokrasi geleneği ve tecrübesi olmayan ülkelerden geldi: Orta ve Doğu Avrupa, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri. 1948'de devletin kurulmasından bu yana, komşularının çoğu ya da tamamıyla sürekli bir savaş halindedir. Bu durum sıklıkla silahlı çatışmaya yol açıyor. İdaresi altındaki bölgelerde ve hatta kendi özgün sınırları içerisinde, etrafındaki komşu ülkelerdeki insanlarla aynı dili konuşan, aynı dinden, aynı kültür ve duygudan insanları kontrol ediyor. Bu çıkmazda, ordu büyük bir rol oynuyor ve askerlerin kontrolü ele geçirmesinin norm olduğu bu bölgede er ya da geç İsrailli komutanlar ya da subaylar aynı yolu takip edip gücü ele geçirebilirdi. Oransal temsile dayanan seçim sistemi, ıvır zıvır ağız dalaşları, hizipsel baskılar, kırılğan koalisyonlar ve durmadan kendini tekrar eden tıkanmalar, iktidarın böyle devralınmasını savunulabilir hatta arzulanabilir kılıyordu. Fakat bu olmadı ve İsrail sürekli devam eden yarı-seferberlik halinden ötürü ve bu hale rağmen, agresif bir sivil devlet olarak varlığını sürdürüyor.

Bu nedenle modern Ortadoğu'da siyasi demokrasinin belli bir süre ve belli bir başarı ile çalıştığı üç ülke bulunuyor: İsrail, Lübnan ve Türkiye. Ayrıca bu ülkeler bölgedeki en Avrupalı üç ülke. İlki

İslami değil, ikincisi yarı-İslami ve üçüncüsü tamamen İslami fakat uzun süreli bir Batılılaşma ve laiklik sicili var. Bu, bazı düşünürlerin İslam ve demokrasinin bağdaşmayacağı sonucunu çıkarmasına yol açtı. Onlara göre İslami sosyal ve siyasi yaklaşımlarda, parlamenter teşekküllerin doğru çalışmasını aksatan ya da engelleyen bir şey vardı. Bu tezi desteklemek için, İslam ülkelerindeki parlamenter idarelerin başına gelen kazalara ve çöküşlere işaret ettiler. Eski ve yeni, nerede denendi ise orayı örnek gösterdiler, Pakistan'ı bile. Halbuki çöküşü, aynı emperyal rejimin halefi olan güçlü Hindistan demokrasisi ile çarpıcı bir tezat teşkil ediyordu.

Ortadoğu'daki özgürlük arayışı, başka yerlerde olduğu gibi, öncelikle ve alenen bilindik ve anlaşılabilir siyasi hedeflerle ilgiliydi: Ulusun yabancı yöneticilere karşı hakları ve daha yakın tarihli olan, bireyin ulusa karşı ve onu yönetenlere karşı hakları. Bununla birlikte, aynı doğrultuda, daha az tartışılan fakat daha ihtilafı ve bütün hatları ile nispeten daha başarılı bir arayış daha vardı: toplumsal özgürlük, bilhassa toplumdahaklarından mahrum edilmiş unsurların haklarının geri verilmesi. İslam, prensipte güçlü bir eşitlikçi niteliğe sahiptir. İslami eserler ve gelenek, herhangi bir şüpheye mahal vermeyecek şekilde miras kalmış her türlü toplumsal ayrıcalığı reddeder ve kınar. İster ırksal ister toplumsal olsun, rütbe ve itibarı belirleyen liyakat, onur ve şahsi başarıdır, nesep değil. Fakat gerçekte, diğerleri gibi Müslümanlar da elde ettikleri başarıları çocuklarına aktarma konusunda can atarlar. Bu nedenle, doğum ve statü ile sağlanan ve güce ve zenginliğe dayanan, kendini tekrar eden bir yeni elitler yaratma eğilimi vardır. Toplumsal eşitsizlikler İslam yüzünden değil, ona rağmen ortaya çıktı ve yakın geçmişe kadar, sınıflar arasındaki sosyal sınırlar Hristiyan Avrupa'ya kıyasla daha esnek ve daha geçirgendi.

Fakat, İslami öğretilerde statüsel ya da sınıfsal eşitsizlikler prensipte reddediliyorken, pratikte bu daha gevşektir, İslam şeriatı tarafından onaylanmamış ama düzenlenen ve uygulanan başka eşitsizlikler vardı. Üç temel eşitsizlik vardır: erkek ve kadın arasında, inanan ve kafir arasında, hür ve köle arasında.

Bu üç eşitsizliği ortadan kaldırmak için verilen mücadele çok başka hatlarda gelişti ve birbiriyle keskin bir şekilde ayrılan sonuçlar elde etti. Bağımsızlık mücadelesi, kısmen yabancı fikirler tarafından esinlenilmiş olsa da, içeriden bir yerlerden yükseldi ve yabancı zalimlere yönelikti. Bu üç alt grubun kurtuluş mücadelesi bütünüyle yabancılardan esinlenildi ve büyük ölçüde onlar tarafından yönetildi ve toplum içerisindeki yerel ve kökleşmiş bir otoriteye karşı yürütüldü.

Bu üç farklı kurtuluş mücadelesinin kendi süreçleri de birbirinden farklıydı. Başka bir dinin mensuplarına eşit haklar verilmesi ve köle ticaretinin ve nihayetinde köleliğin kaldırılması bilfiil Avrupalı güçler tarafından destekleniyordu. İlki, Avrupa'nın ortak görüşü etrafında birleşmiş bir diplomasi ile, diğer ise Kraliyet Donanmasının zoru ve müdahalesiyle. Batı dünyasının gözünde, dinlerinin ve kültürlerinin itibarına zarar geldiğini düşünen Müslüman gruplar arasında büyüyen farkındalık, her iki mücadeleye de destek vermiş oldu. Yakın tarihte her ikisinden de, bütünüyle olmasa da, vazgeçti ve sonuç itibarıyla hala militanca kendini erdemli hissediyordu.

Daha eski zamanlarda, Hristiyan dünyasına nazaran dini hoşgörü, İslamiyet'in geçmişinde oldukça yaygındır. Fakat Avrupa'yı neredeyse yıkan büyük savaşlar geride yeni bir hoşgörü, yeni bir umarsızlık, yeni seküler bir kimlik, otorite ve tabiyet tanımı bıraktı. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, Avrupa'nın daha aydınlanmış bölgelerindeki sapkın Hristiyanlar ve hatta Hristiyan olmayanlar bile vatandaşlık haklarına -tamamı olmasa da- sahipti. Konumlarıysa Müslüman ülkelerdeki gayrimüslimlerin konumlarından -nitelikten- yüzyıllardır büyük oranda hiç değişmemişti- çok daha iyiydi.

Avrupalı Hristiyan güçlerin baskın ve egemen olduğu bir dünyada, bu güçler, Hristiyanların herhangi bir yerde daha düşük bir statüye sahip olmasını, her halükarda kabul edilemez buldu. Kısmen Avrupa'nın baskısı nedeniyle, kısmen de ülkede yükselen liberal dalganın en azından eşit derecedeki baskısı nedeniyle önce Türkiye sonra diğer Müslüman ülkeler tüm dini toplulukların kanun önünde eşit olduğunu ilan eden yasalar veya anayasalar çıkardılar. Pratikte bu her zaman işe yaramadı. Hem Batılı temsilciler hem de

yerli Hıristiyanlar, kamuoyunun kabul etmeye hazırlandığı çizginin ötesine geçmenin pek akıl kârı olmadığı yönünde, ara ara keskin uyarılar aldılar. Bazı dönemlerde ve bazı yerlerde, Müslüman ülkelerdeki gayrimüslim halk, eşitliğe ulaştıktan sonra öncekine göre daha kötü bir hale geldi. İslami yasalar altında onlara verilen, evrensel olarak tanınan kısıtlı ama köklü, eski statü kaldırıldı. Eşit vatandaşlar olarak edindikleri bu yeni statüde, vatandaş kavramının anlamını tamamen kaybettiği bir noktaya gelindi.

İslamiyet, insanlık tarihinde bilinen diğer her din ve medeniyet gibi, köleliği hayatın bir gerçeği olarak kabul etmişti ve Hıristiyanlık ve Yahudiliğin yaptığı gibi bazı pürüzleri ortadan kaldırmak için adımlar atmıştı. İslami eserler ve gelenek, kölelere insanca yaklaşmasını emreder ve onurlu bir davranış olarak onu azat etmeyi önerir. Antik ve orta çağ dünyalarında başka emsali olmayan bir kural olarak İslam, özgür Müslümanların ve hatta Müslüman idaresi altında ki, hoşgörülen topluluklara mensup özgür gayrimüslimlerin köleleştirilmesini yasakladı. Bu demekti ki, köle nüfusu ya doğumla -çünkü kölelerin çocukları köle olarak doğuyordu- ya da vergi olarak veya satın alınarak Müslüman olmayan topraklardan getirilerek artabiliyordu. Eski topluluklarda da olduğu gibi, gerekli ihtiyacı karşılayacak köle nüfusu yerel kaynaklardan desteklenemeyeceği için köleler başka yerlerden ihraç ediliyordu. İslamiyet'in ortaya çıkmasıyla gelişen, gelmiş geçmiş en büyük insani reformlardan biri olan bu reform, üzücü bir paradoksla, köle avının ve köle ticaretinin Avrupa, Asya ve hepsinden önemlisi Afrika'ya yayılmasına sebep oldu.

Köleler bazen ekonomik amaçlar için -örneğin madenlerde ve tarımda- kullanılıyordu fakat İslam dünyasının esas işgücünü oluşturmuyorlardı. İstihdam edilme amaçları genelde eve ve hizmete yönelikti, bilhassa hizmetçi, cariye veya hadım olarak evde bulunuyorlardı. Sonuncusuna saraylarda ve zengin ailelerin evlerinde büyük sayılarda ihtiyaç duyuluyordu ve ayrıca kutsal yerlerin korunmasıyla ve bakımıyla meşgullerdi.

İslam hukuku ve adetleri, köleye nazik davranmayı ve azat etmeyi tembihlerken, tamamen kaldırılmasına yahut köle ticaretinin

azaltılmasına bir zemin oluşturmuyordu. Ulema kimi zaman, özellikle de İslam hukukuna ters düşecek biçimde hür Afrikalı siyahi Müslümanları sadece siyahi oldukları için köleleştirdiklerinde, köle tacirlerini, işledikleri günah yüzünden tenkit ediyordu. Bu adetten mutlu olmayanların sesi ilk kez on dokuzuncu yüzyılda duyulmaktadır. Fakat reformun itici gücü Batılı güçlerden geldi. Kölelerin Afrika'dan kaçırılıp Ortadoğu ve Asya'ya ihraç edilmesini önlemek için -genelde zor yoluyla- müdahale ettiler. Köleliğin yasal olarak kaldırılması, hala resmi olarak şeriat ile yönetilen ülkelerde uzun süre mümkün değildi ve dolayısıyla Britanya, Fransa ve ardından İtalya imparatorluklarının hakimiyetleri altındaki topraklarda gerekli adımları atmaktan başka çaresi kalmıyordu. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu ise, hem yabancı hem de yerli görüşlerin baskısı altında, köle ticaretini mümkün olduğunca azaltmak için ciddi adımlar attı. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde sadece Arabistan ve Libya gibi köle ticaretinin yapıldığı yerlerde hakimiyeti bulunuyordu ki buralarda kontrolü oldukça zayıftı.

Bölgedeki diğer ülkelerin çoğunda, köle ticaretinin yasaklanması ve bunun yasalaşması, Birinci ve İkinci Dünya Savaşı arasındaki döneme rastlar. Köleliğe dair yasalar sadece Arap yarımadasında ve Afrika'nın belli bölgelerinde yürürlükte kalmaya devam etti. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuçları ve imparatorluk-sonrası politikalarındaki değişiklikler köle ticaretinde küçük bir canlanma olmasına sebep oldu. Fakat yasal olarak kaldırılması süreci devam etti ve tamamen kaldırıldı. Güneybatı Asya'daki en büyük köle sahibi toplulukların olduğu Yemen ve Suudi Arabistan, köleliği 1962'de kaldırdı. Moritanya'da Fransız egemenliğinin sonra erdiği 1960'ta tekrar başlayan kölelik, 1980'de resmi olarak kaldırıldı.

Bir yanda Batılı güçlerin etkili desteğini arkasına alan Batı kamuoyu, diğer yanda da Müslüman ülkelerde gittikçe büyüyen aydınlanmış kamuoyu, gayrimüslimlerin ve kölelerin özgürleşmesine ciddi anlamda katkı sağladı. Fakat özgürleşmenin şanlı günlerinde ne Batılı ne de Müslüman liberaller, köleler ve gayrimüslimlerden sonra üçüncü kategoride bulunan kadınların yasal bir zemine dayanan ikinci

derece vatandaşlığı ile pek ilgilenmiyordu. Bu üçüncünün konumu içlerindeki en kötüsüydü. Bir köle özgürleşebilirdi ki genellikle böyle olurdu, bir Hristiyan isterse Müslüman olabiliyordu. Benzer şekilde azad olma ve din değiştirme, ikinci derece vatandaşlık durumunu yasal olarak ortadan kaldırmış oluyordu. Kadınlar için böyle bir seçenek yoktu. Ayrıca kadınlar, kölelerden ve kâfirlerden hem sayıca üstün hem de daha önemliydi ve onların özgürleşmesi tüm toplum yapısında majör bir bozulmaya yol açabilirdi. Kadın hakları hareketi ortaya çıktığında, batı düşüncesinden ilham alsa da uygulamada ve yön vermede tamamen Müslümanlarca yürütülüyordu.

Bazı ilerlemeler kaydedildi. Oldukça az sayıda Müslüman ülke çok eşliliği ya yasa ile ya da *de facto* olarak ortadan kaldırdı. Çok azı ise ciddi kısıtlamalar getirdi. Köleliğin kaldırılması, çok eşlilik, talâk ile boşama ve çocuk yaşta evliliğin sona erdirilmesi, prenstipte cariyeliği ortadan kaldırırsa da bu hem yasal olarak mümkündü hem de toplum gözünde kabul edilebilirdi. Çok eşlilik ve çocuk yaşta evlilik, İran'da şah tarafından ortadan kaldırılmıştı fakat İslam Cumhuriyeti bunu geri getirdi. Bu ikisine kıyasla, kadın özgürlüğü genel olarak daha az şey başardı ve köktencilüğün yükselişi ona daha çok tehlike arz etti.

Her kesimden İslami köktencilerin vaazlarında ve yazılarında, kadınların kurtuluşu esas temalardan biri haline gelmiştir. Kınadıkları ve doğru yola girmesini istedikleri fenalıklar arasında genellikle ilk sırada, belirgin bir yerdedir. Köktendinciler diğer ikisiyle çok daha az ilgilenmişlerdir. Köleliğin tekrar canlanması sınırlı, el altından ve illegaldi ve şimdiye kadar kimse bunun lehine konuşmamıştır. Gayrimüslimler, köktendinciler tarafından tehdit edildiklerini düşünüyor, bazense gerçekten tehdit ediliyorlar ancak belli yerel vakalar hariç, köktendincilerin gündeminde bu ana başlık olmamıştır. Fakat kadınların konumu ana başlıktır ve köktendincilerin yönetimi altındaki her yerde en çok zulüm gören kadınlar olmuştur. Kadınlar, karşı tepkiden en çok hasar görecektir ve özgürleşme reformundan en çok fayda sağlayacak kesim olarak İslam dünyasında yeni doğacak demokrasilerin en güçlü destekçisi olabilirler.

“Samilerin” diyor T. E. Lawrence, “dünya görüşünde yarı tonlara yer yok... Uzlaşmayı dışlayıp, kendi fikirlerinin çizdiği yolu en absürt noktalara kadar takip ederler.”⁸ Bu cümlede, Ortadoğu meselelerini takip eden kimsenin inkar edemeyeceği bir şey var. Ancak, Arapların ve diğer Müslümanların demokratik bir yönetimi beceremeyeceğini öne sürenler, aynı absürtlük derecesinde suçludur. Geleneksel İslam medeniyetinin hoşgörü, sosyal devinim, hukuka saygı gibi bazı özellikleri demokratik gelişim için şüphesiz elverişlidir. Klasik İslam, Hıristiyan medeniyetinin gerçekte asla beceremediği, dinsel hoşgörüyü derin bir dini inançla birleştirmeyi başarmıştır. Bunun sınırlarını sadece kafirlere kadar değil sapkınlara kadar genişletmişlerdir. Hepsî geleneksel kabul edilen farklı fıkıh ekollerin bir arada varlıklarını sürdürmesi, İslami hoşgörü ve uzlaşmanın bir başka örneğidir. Toplumsal açıdan İslamiyet, hem Hindistan’daki kast sistemini hem de Avrupa’nın aristokratik imtiyaza dayanan soyluluk sistemini reddederek her zaman daha demokratik ya da, daha, eşitlikçi olmuştur. “Yeteneklere açık meslek”⁹ ifadesini İslam dünyasına tanıtmak için bir devrime gerek yoktu. Zaten başından beri bu geçerliydi ve aristokrasilerin oluşmasına yönelik eğilime rağmen hiçbir zaman tamamen yok olmadı. İslami teori her zaman hukukun üstünlüğünde ve egemen olanın ona bağlı kalmasında ısrar etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nda bu ilkenin hayata geçirilmesinde ulema hiyerarşisi önemli bir başarı sağladı. Hiçbir zaman gücü sınırlandırılmış bir iktidarın olmayışı ve seçimle gelen temsili bir yönetim anlayışı ve tecrübesinin bulunmaması -hukukçuların seçim olması gerektiğine yönelik doktrinlerine rağmen- siyasi zorlukların devam etmesine sebep oldu. Kuşkusuz, İslam topraklarında demokrasinin işleyemeyeceği teorisinin temelinde bu yatmaktadır. Müslüman halklar arasında otokratik yönetime doğuştan yakınlık olduğu yeterince açıktır, birinin doğuştan kabiliyetsiz olduğu ise henüz kanıtlanmadı.

8 T. E. Lawrence, *The Seven Pillars of Wisdom* (Londra, 1940), s. 36.

9 Napolyon’un Fransa’daki askeri ve kamusal makamların statüye göre değil liyakate göre doldurulması gerektiğini idealize eden “La carrière est ouverte aux talents” ifadesine atıf. e.n.

Toplumlarda bir tür politik aslı günah olduğunu varsayan hipotezlerin her zaman rahat edici bir yanı vardır. Bu ise, her halükarda gereksizdir çünkü Ortadoğu'nun yakın tarihi, anayasal demokrasinin başarısızlığını siyasi teolojiye başvurmadan açıklamaya yeterlidir. Batılılar için üstünlük taslayan küçültücü bir tavır benimsemek ya da hoşgörülü görünmek kolay ve caziptir, Batı'ya özgü teşekküllerin çöküşünü, Batı'ya özgü erdemlerin eksik oluşuna bağlamak da. Bu kolaydır ama akıllıca, hele yardımcı hiç değildir. Şüphesiz çoğu Batılı, tüm zaafına rağmen liberal demokrasinin, siyasi meseleleri yürütmek için insan ırkının herhangi bir kesiminin icat ettiği en iyi enstrüman olduğu düşüncesini paylaşmaktadır. Aynı zaman bunun, yöresel kökenini ve karakterini unutmamalılar ve kendi hayat tarzlarını, evrensel politik ahlak olarak dayatma gibi ilkel bir küstahlıktan uzak durmalılar. "O bir barbar" der Britanyalı köle Britannicus, George Bernard Shaw'un *Sezar ve Kleopatra* adlı oyununda, "kabilesindeki ve adasındaki törenin, tabiatın kanunu olduğu düşünür." Siyasal demokrasi iyi bir gelenektir. Doğduğu topraklardan başka yerlere yayıldı ve kesinlikle zaman içerisinde daha da uzaklara yayılacak. Fakat bir tabiat kanunu değildir. Bazı bölgelerde denendi, kifayetsiz bulundu ve terk edildi. Neden diye sormalıyız.

Ortadoğu'da, liberal demokrasiyi tanıtmak ve uygulamak için yazılı anayasalarla, seçimle oluşan bağımsız ve egemen meclislerle, yargının üstünlüğüyle, çok sayıda siyasi parti ve özgür basınla ciddi adımlar atıldı. Nadir ve az görülen istisnalar dışına, bu denemeler başarısız oldu. Bazı ülkelerde, demokratik teşekküller bakıma muhtaç veya çöküş halinde, diğerlerinde çoktan terk edildiler ve mutluluğa giden başka yollar aranmaya başlandı.

Bugün, tarih bilgimiz sayesinde geriye bakıp değerlendirdiğimizde bazı nedenleri gayet net görebiliyoruz. Sadece başka bir ülkeden değil başka bir medeniyetten alınan kullanıma hazır siyasi sistem, ister Batılıların ister Batılılaşmış iktidarların tepeden ve dışarıdan dayattığı olsun, Müslüman Ortadoğu halkının gerilim ve gerginliklerine yeterince cevap veremedi. Demokrasi otokratik buyruk ile kuruldu. Başkentte bulunan meclis; siyasi partiler, programlar

ve politikacılar oyununda mutlu mesut yaşayan küçük bir azınlık tarafından yönetiliyor ve destekleniyordu. Geniş bir halk kitlesi ise ya şaşkınlıkla izliyor ya da görmezden geliyordu. Sonuç, geçmiş ve bugün ile ilişkisi olmayan ve geleceğin ihtiyaçlarına ilgisiz bir siyasi düzendi. Westminster'daki parlamento, kökleri Anglo-Sakson konseylerine (*witenagemot*) dayanan yüzlerce yıllık bir tarihin sonucudur. Tabanında mahalli siyasetin yer aldığı kendi kendini yöneten kurumlar piramidinin zirvesidir. İngilizlerin ihtiyaçlarını karşılaması için İngiliz deneyimlerini temel alan İngilizler tarafından geliştirilmiştir. Kahire'deki parlamento ise bir koli içerisinde ithal edilmiştir, bir de montaj kılavuzu olmadan kullanıma sunulmuştur. Mısırlıların ihtiyaç yahut taleplerini karşılamamıştır. Ne güçlü bir ilgi görmüştür ne de kamuoyunun desteğini almıştır.

Pahalı ithal bir makinenin parçası elimizde kaldığında suçu ilk önce üreticide yahut tedarikçide ararız, acemiliğimizde değil. Üretici ve tedarikçi olarak faaliyet gösteren Batı, demokrasinin çöküşünden payına düşeni belki de fazlasıyla aldı. Fakat sorumluluğu bütünüyle reddedemez. Hatalarından bir tanesi, hevesli taraftarlarını yeterince desteklememesiydi. Diğeri ise Sorumluluk eğitimi vermesi gerekirken, onun yerine ileri seviye sorumsuzluk eğitimi veren manda sistemindeydi. Durum, aksine, görünüşte bağımsız fakat sürekli dış müdahaleye maruz kalan ülkelerde daha kötüydü. Medeniyetlerin gelişmesinde ve yayılmasında bir aşama olduğu için, emperyal barışın -Fars, Roma, Arap, Türk, Fransız veya İngiliz- hem lehinde hem de aleyhinde konuşulması gerekenler var. Yirmini yüzyılın ilk yarısında, Ortadoğu'nun karşılaştığı sözde emperyalizmi savunacak bir şey yoktur. Bu, istikrarlı ve düzenli bir hükümet yaratmayan ve buna izin vermeyen sorumsuz bir dışarıdan müdahale emperyalizmidir. Asya ile Afrika'da bulunan eski bir imparatorluğa ait ülkeler arasında belki de en önemli ayrım, sömürgeci yahut emperyal memurlar yoluyla doğrudan yönetilmiş olanlar ile bir tür dolaylı yönetim yahut nüfuz altında olanlardır. İkinci gruptaki ülkelerin insanları iki dünyanın da en kötüsüne sahiplerdi. Ne sömürge bölgelerinin aldığı idare eğitimini aldılar ne de eski bağımsız ülkelerin yükümlülük

teamüllerini. Etkili, modern bürokrasinin yararlı mirası dışında, doğrudan yönetim sistemi genellikle ilaveten şeffaflık değerine sahiptir. Örneğin Hindistan, Britanya sömürgesi olmaktan çıkarken, gücün ve yetkinin transferi açık, kesin ve dolambaçsızdı. 15 Ağustos 1947'ye kadar sorumluluk İngilizlerdeydi. O günden sonra, İngilizler çekildi ve yetki Hintlere geçti. Hiçbir ciddi gözlemci aksini iddia etmedi veya bundan şüphelenmedi. Cezayir'de, uzun ve zorlu bir savaşın nihai sonucunda benzer bir şeffaflığa erişildi. Mısır'da, yetki değişiminin yarım yüzyıl içerisinde hangi güne denk geldiği konusunda uzlaşmak zor olacaktır. Bu durum, diğer Ortadoğu ülkelerine paralel, yetki üstlenmekten çok, yetki istemeye meyilli, hala yaşamını sürdüren gerçeklikten kaçma eğilimi ile, bir siyasiler nesli üretti. Bu, komplo teorilerine yönelik bağımlılıkta kendine bir anlam bulur. Kendi toplumlarını ve hatta politikalarını eleştirel bir gözle incelemek yerine, kötü giden her şey için eski emperyal efendilerini ve mevcut -gizli ya da aleni- düşmanlarını suçlarlar. Emperyal idarenin bitmesinden kırk sene sonra hâlâ onu suçlamak inandırıcılıktan yoksundur. Batı'ya dair önyargıdan faydalanmak isteyen birçok lider var ve bu kendini daha düşük standartlarda bir davranışı ve başarıyı beklemek ve kabul etmekte gösteriyor.

Şüphesiz, siyasi beceri ve kültürel geleneklerden daha öte bir demokratik yaşam sürdürebilme sorunu vardır. Sicilinde başarısızlık olmayan iki istisna olarak İsrail ve iç savaş öncesi Lübnan, sadece kültürel olarak Batılılaşmamıştı, ancak iyi besleniyorlar, iyi giyiniyorlar ve güzel evlerde oturuyorlardı. Küçük ve oldukça şehirlemiş bir nüfus, küçük bir bölgede iyi bir ulaşım, yüksek standartlarda bir eğitim ve yaşam sürüyordu. Bu olanaklar, Ortadoğu'nun geri kalanını oluşturan, her yere yayılmış fukara köylü gecekondularından daha çok demokrasiye şans tanıyordu. İsrail ve Lübnan'dan sonra, kişi başına gelirin en yüksek olduğu ülke Türkiye'dir. Bölgedeki en uzun demiryolu ve en yüksek okuryazarlık oranı Türkiye'ye aittir. Mısır'ın daha büyük bir sanayisi olmasına rağmen Türkiye'de şehirde yaşayan insan sayısı daha fazladır ve daha çok insan gazete okur. Demokrasi ve maddi ilerleme arasında bir bağlantı var gibi

gözüküyor fakat bu tavuk mu yumurtadan, yumurta mı tavuktan sorusu gibi bir sorudur.

Şu kadarı makul bir kesinlik içerir: Dünyanın diğer yerlerinde demokrasinin işlemesine yardım eden sosyal ve ekonomik etmenler Ortadoğu'da yoktur ya da en azından demokrasinin denendiği o hayati dönemde yoktu. Toplum hala çoğunlukla toprak ağaları ve köylülerden oluşuyordu. Ticaret ve sanayiyle uğraşan orta sınıf, eskiden de olduğu gibi, büyük oranda yabancılardan ya da azınlıklardan oluşuyordu ve bunlar Avrupa toplumunda burjuvaziye ait klasik siyasi ve kültürel rolü oynayamadı. Müslüman avukatlar, gazeteciler ve öğretmenlerden oluşan yeni meslek sahibi sınıf, gerçekten bağımsız bir rolü oynayacak ekonomik güce ve uyumlu, akıcı bir nüfuza sahip değildi. Endüstriyel işçi sınıfı zar zor bulunuyordu. Köylü nüfus ve kentsel *lumpen proletarya* fakir, cahil ve örgütsüzdü ve siyasi hayata katılmaya henüz uygun değildi. Bu tarz bir toplumda aşiret, kavim ve aileye, mezhep ve loncaya yönelik eski ve yoğun bağlılığı aşacak için yeni ve daha büyük bir bağlılık ortaya çıkamazdı. Eskilere dayanan rıza ve itimat adetlerini kırabilecek bölgesel dayanışma yahut inisiyatif gelişemezdi. Liberaller denedi ve başarısız oldu ve parlamenter sistem, emir verebilen ya da itaat satın alabilen servet sahibi insanların eline düştü. Onlar da çoğu kez bunu kendi iktidarlarını sürdürmek ve çıkarlarına tehdit oluşturabilecek her türlü değişik ve reformu önlemek için bir enstrüman olarak kullandı.

Uzun süren bir huzur döneminden sonra, Ortadoğu insanları ithal siyasi yapıyı belki de kendi koşul ve ihtiyaçlarına uygun hale getirebilirdi. Böyle uzun bir döneme sahip olmalarına izin verilmedi. Aksine, toy ve daha önce denenmemiş demokrasileri hem iç hem de dış kaynaklı bir dizi şiddet içeren siyasi şok ve gerilime maruz kaldı. Afro-Asya'ya özgü demografik patlama kaynaklı ekonomik sorunla da yüzleşmek zorunda kaldı. Çoğu ülkede parlamenter sistem bu bas-kılar altında çöktü. Liderlerin hayal kırıklığı ve öfkesi, kuşkuculuğa ve fırsatçılığa yol açtı. Liderlik ettiklerini iddia ettikleri toplumun ahlaki ve dini duyguları, bu fırsatçılık ve kuşkuculuk yüzünden çileden çıktı ve sonucunda liberal demokrasinin tüm kurumları itibarını kaybetti.

Ortalama bir Mısırlı için, temsili yönetim ne Westminster'dı ne de Washington. Onun için temsili yönetim, I. Faruk ve paşalardı. Bunu küçümsediği ve reddettiği için onu kim suçlayabilirdi?

Bir süre için demokrasi ideali, cumhuriyetçilik idealiyle yer değiştirdi. Bir zamanlar cumhuriyet ve demokrasinin aynı şeyi anlatmanın iki farklı yolu olduğu düşünülüyordu. Modern Yunancadaki *demokratia* kelimesi, her ikisine de kapsıyor. Bugün elbette daha iyi biliyoruz. Demokratik monarşiler ve otoriter cumhuriyetler çağında, ikisini karıştırmamız pek olası değildir. Cumhuriyet ve demokrasi eş anlamlı olmaktan çok uzaktır, dünyanın bir çok yerinde birbiri ile zar zor uyum içerisinde gözükmüyor.

Ortadoğu'da, cumhuriyetçilik her zaman liberal fikirler ile ilintili olmamıştır. İlk Müslüman cumhuriyetler, Rusya İmparatorluğu'nun Türki coğrafyalarında kuruldu; 1917 devriminden sonra merkezden gelen baskının geçici olarak azalması, yerel deneylere izin veren bir boşluk oluşturdu. Bu bölgelerin bazılarında, bilhassa Azerbaycan'da, burjuva ulus devleti formunda kendini gösterdi. Tamamı süreç içerisinde Kızıl Odu tarafından fethedildi ve Sovyetler Birliği'ne dahil edildi. Türkiye'deki Kemalist cumhuriyet ile Suriye ve Lübnan'daki Fransız usulü cumhuriyetler yeni modeller ortaya çıkardı. Ta ki İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni dalga cumhuriyetçilik Mısır Cumhuriyeti'nin askeri rejimi tarafından Haziran 1953'te ilân edilinceye kadar. Tıpa tıp aynı olmasa da bir dizi olay bunu takip etti; 1953 Kasım'ında Pakistan'daki İslam Cumhuriyeti, 1956'da Sudan, 1953'te Irak'taki devrim, 1959 Tunus, 1962 Yemen, 1969 Libya ve 1979 İran. Cumhuriyet titri, yaygın bir şekilde çok çeşitli siyasi gerçeklikleri kapsıyor olsa da, günümüzde Ortadoğu'da, cumhuriyet olarak adlandırılan ülkelerin sayısı bir elin parmaklarını geçmez. Ortadoğu'daki kullanımında cumhuriyet, başında bir hanedan olmayan devlettir. Bu terim, yöneticinin koltuğa oturmayı başardığı, buna hak kazandığı yahut azledildiği, istifa ettiği süreçleri kapsamaz. Cumhuriyetçilik, monarşinin ve ona bağlı çoğu şeyin -hepsi olmasa da- sona erdiği anlamına geliyordu. Liberal demokrasi yahut temsili yönetim ile bir ilgisi yoktu.

Demokrasi, Arap topraklarında tökezleyip can verince, özgürlük arayışı yeni yollara girdi. Bireysel özgürlük, Anglo-Fransız ve sonra diğer yabancıların boyunduruğu altındaki dönemlerde, önemli bir mesele değildi. Çeşitli açılardan kısıtlı olsa da, bir bütün olarak hiçbir dönemde olmadığı kadar yaygın ve iyi korunuyordu. Çok daha önemli olan kurumsal ve kolektif özgürlüğe olan talepti, daha teknik bir ifade ile, bağımsızlık. Britanya ve Fransa İmparatorlukları, çoğunluğun taleplerinin değil kendi sistemlerinin mantığı ile şekillenen büyük ölçekli bir özgürlük teslim ettiler ama bağımsızlığı alıkoydular. Bu nedenle, ulusal siyasi mücadelenin ilkini ihmal edip ikincisine odaklanması doğaldı. Bütün siyasi çabanın odağı ve amacı emperyal yönetimi sonlandırmaktı. Bu çabaların en yoğun olduğu dönem, sonlandıktan hemen sonraki dönemdi. Bağımsızlığın gelmesiyle görüldü ki -eski klasik mânâda- özgürlük kaybedilmişti. Bu yitime direnecek yahut ağıt yakacak çok az kişi kalmıştı.

Yabancı egemenliğin sona ermesi, erdiği vakit, Arap topraklarındaki esas ekonomik, sosyal ve politik sorunları çözmedi, sadece aşıkardı. Defalarca bozguna uğramış olsa da emperyalizm baş düşman olarak kaldı fakat, bazen kapitalizm diye de anılan, feodalizm ile ilişkilendirildi. İki terim de mevcut ekonomik düzene işaret eder. Bir deney ve kargaşa dönemi bunu takip etti; düşmanları tarafından fırsatçı, dostları tarafından faydacı olarak tanımlanan bir politikalar dönemi. Sonra 1961 yazında, Birleşik Arap Cumhuriyeti hükümeti, kendilerine yol gösterici bir ışık olması gereken yeni ideolojilerinin ismini ilan etti. Arap sosyalizmi olarak adlandırılıyordu ve amacı ekonomik özgürlüğü güvence altına almaktı, özgürlükler arasından tek önemli olan oydu. “Bugün” dedi Başkan Abdünnasır, bir dizi millileştirmeyi açıklarken,

gerçek ekonomik özgürlüğü tecrübe ediyoruz. Kimse ülke ekonomisi yahut halk üzerinde keyfi bir güç uygulayamaz. Her vatandaş, kendi ülkesinde kendini ekonomik düzeyde özgür hissediyor ve sermaye diktatörlüğüne maruz kalmıyor. Gerçek özgürlük, gerçek demokrasidir. O da ekonomik özgürlük ve toplumsal eşitliktir.

Birkaç gün önce başkan, kendi demokrasi tanımını açıklamıştı:

Temel olarak demokrasi, toplumsal adaletin kurulması ve ezen sınıfa karşı ezilen sınıf için tarafsızlığın korunması demektir. Temel olarak demokrasi, hükümetin feodal tekeli elinde bulundurmaması ve sermayeyi istismar eden olmamasıdır, tüm ulusun refahı için var olmasıdır. Demokrasi, sadece bir anayasa tebliğ etmek ya da parlamento kurmak değildir. Demokrasi, anayasa ya da parlamento tarafından tanımlanmamıştır. Ancak sermaye egemenliğinin, tekelin ve feodalizmin ortadan kaldırılmasıyla yaratılır. Eşitlik olmadan demokrasi ve özgürlük olmaz, sermaye egemenliği, istismarı ve feodalizm var ise o zaman eşitlik olmaz.¹⁰

“Özgürlük” ve “demokrasi” gibi, “sosyalizm” de birçok anlamı olan bir kelimedir. Bize anlatıldığı üzere Sovyetler Birliği sosyalizmin inşasına adanmıştı, tıpkı Britanyalı ve İskandinav İşçi Partileri gibi. Sosyalist kelimesini adında barındıran en meşhur partilerden bir tanesi, Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi’ydi, genel olarak Almancasındaki kısaltması ile Naziler olarak bilinir. Denir ki, Amerikan radikal sağının demonolojisi, XIV. Louis’nin solunda kalan her şeye, sosyalizm der. El-Ezher Üniversitesi rektörünün 22 Aralık 1961’de yayınladığı bildiriye göre, en mükemmel, eksiksiz, faydalı ve hakiki sosyalizm, İslam’ın öngördüğü ve inancın temelinde yatan sosyalizmdir. Arap sosyalizminin, eğer varsa, bunlardan hangisi ile bir alakası vardır?

Ortadoğu’da sosyalizm, küçük zümrelerle, daha çok Avrupa’da ki yaygın modanın karmaşık bir kopyası olarak başladı. Suriyeli Hristiyan Şibli Şumeyl (1860-1917) ve Mısırlı Hristiyan Selame Musa (yak. 1887-1959) gibi bazı önemli yazarlar destek verdi. İkisi de Batılı sosyalizm modellerini takip ediyordu: Şumeyl, Fransız Jaurès ekolünü, Musa ise İngiliz Fabian ekolünü. Ayrıca Fransızlardan ilham alan, kısa ömürlü ve etkisi Osmanlı Sosyalist Fırkası da vardı. 1910 yılında kurulmuştu ve Paris’te bir şubesi ve *Beşeriyet*

10 Atıldığı eser: Malcolm H. Kerr, “The Emergence of a Socialist Ideology in Egypt,” *Middle East Journal* 16 (1962), s. 142-3.

adıyla yayınlanan bir gazetesi vardı. Rus Devrimi, solcu sosyalist faaliyetlere kısa bir atılım sağladı fakat bu da hizipçi ağız dalaşı ve tartışmalar içerisinde tavsadı. Geriye sadece çok az ve çok küçük bir profesyonel devrimci çekirdek kadro bıraktı. Filistin Mandası'nda, Yahudi nüfus arasında, Avrupa tarzı, güçlü bir sosyal-demokrat işçi hareketi gelişti. 1920'ler ve 1930'larda, Ortadoğu'nun başka bir yerinde sosyalizm neredeyse hiç takipçisi yoktu. Örneğin, Hindistan ve Güneydoğu Asya'daki milliyetçi hareketlerin sosyal ve siyasi radikalizmi ile kıyaslanabilecek hiçbir şey yoktu.

Sovyet silahlarının zaferi ve Britanya İşçi Partisi'nin 1945'teki seçim başarısının ardından yeni bir dönem başladı. Görüldüğü üzere Sovyetler savaşı kazanmıştı ve Britanya'da bile insanlar Churchill'e karşı sosyalizmi terci etmişti. Sosyalizm bu yüzden iyi bir şey olabilir. Buna ek olarak, bölgenin artan ekonomik sorunlarına bir cevap taşıyor gözüküyordu. Çeşitli ülkelerde bir dizi sosyalist parti gözükmeye başladı. En önemlisi Ekrem el-Havrani'nin, 1950'de kurulan Arap Sosyalist Partisi'ydi. 1953'te Mişel Eflak'ın Arap Diriliş Partisi ile birleşerek, genellikle Baas olarak bilinen Arap Sosyalist Diriliş Partisi'ni oluşturdular. Partinin çekirdeği, 1941'de Vichy Fransası'nın işgal ettiği Suriye'de kuruldu. Amacı kısa ömürlü, İtilaf Devletleri yanlısı Reşid Ali Geylani rejimine sempati çekmek ve destek toplamaktı. Kurucularının ideolojik yazıları o döneme ve o bölgeye ait fikirleri açıkça yansıtır. Sonraları, parti başka değişikliklere gitti ve bir tür mistik milliyetçilik ve ekonomik sosyalizmin birleşiminden oluşan bir program ile kısa sürede Arap Doğu'da hatırı sayılır taraftar kazandı. Komünistlerin dışında, sistematik bir ideolojiye, geniş bir şube ağına ve hem aydınlar hem de işçi sınıfından destekçiye sahip tek partiydi. 1956'da Baas liderleri Suriye'deki iktidara katıldı ve ülkenin Birleşik Arap Cumhuriyet'ine katılmasında önemli bir etkisi oldu. Bir süre, birleşmeden sonra Suriye'de baskın bir rol sahiplendiler. Hatta Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin ideolojik liderliğini kendilerinin sağladığını iddia ettiler. Fakat 1959'a gelindiğinde gerilemeye başlamışlardı. Irak, Ürdün ve Lübnan'da onlara karşı çıkıldı ve ara ara bastırıldı. Birleşik Arap Cumhuriyeti'nde

bile, devlet erkanından kovuldular ve birleşmeden yirmi iki ay sonra partinin kendisi bastırıldı. Baas partisi, 1963 baharına kadar önemli bir konuma gelemedi; Irak ve Suriye'deki devrimler sonucunda iktidara geldi ve Başkan Abdünnasır ile bir dizi hem işbirliği hem de anlaşmazlık başlattı. Aynı sırada, sosyalist ideolojinin ciddi anlamda tartışılabilirdiği tek yer; liberal, kapitalist Beyrut'tu.

1950'lerde sosyalizm alıp yürüyordu tıpkı faşizmin 1930'lar ve 1940'larda yürüdüğü gibi ya da liberalizmin yüzyıl önceki hâli gibi. Selefî gibi, sosyalizm de entelektüeller arasından belli başlı destekçi kazanmıştı ama onu iktidara taşıyan onlar değildi. Sosyalist devrim, liberal anayasalar gibi, tepeden inmeydi. Ne çoğunluğun talebi üzerine ne de işçi sınıfının ya da sosyalist hareketin zaferi olarak dayatılmıştı. Dokuz yıldır yönetimi eline bulunduran askeri rejimin kararı ile oldu. Öğretisel bir doğası olmayan bazı pratik adımlar daha önce Mısır'da atılmıştı. Süveyş Krizi sonrasında Britanyalı, Fransız ve bazı Yahudi firmalar kamulaştırıldı, Kongo Krizi sonrası bunlara Belçika varlıkları da eklendi. Yabancılar ve azınlıklara ait sermaye uçup gittikten sonra, yerine gelecek adayların çeşitliliği daraldı ve bu hamle muhafazakar kamulaştırma olarak değerlendirilebilir hale getirdi. Hükümet, yabancı girişimcilerden umudu kestiği için, ekonomik hayatta daha etkin bir rol üstlenmeye karar verdi. O döneme ait açıklamalar, sosyalizmden çok sosyal adaletle yöneliktir. Bir refah programı içeren kısıtlı bir devlet kapitalizmi tasarlanmış olduğu gözüküyor. 1960'a gelindiğinde sosyalizm hem eylemde hem de söylemde, özellikle Mısır grubuna ait şirketlerin kamulaştırılması ile daha keskin bir hâle geldi. Aynı sene gazetelerin kamulaştırılmasının esas amacı yalnızca, veya temel olarak, ekonomik bir önlem değildi.

Mısır'da bir sonraki aşama, bir dizi kararname ile başladı. Temmuz 1961'de neredeyse tüm büyük ölçekli şirketler kamulaştırıldı ya da kontrolü sağlandı. Yüz *feddan* (4,2 dönüm) büyük arsalar el konuldu, yüksek gelir gruplarına aşırı vergiler dayatıldı ve herhangi bir kimsenin, belli şirketlerde 10.000 pound üzerinde bir değerde hissesi olması yasaklanmıştı. Aynı zamanda, bir dizi nutuk

ve yazı ile bu tedbirlerin ve temsil ettikleri Arap sosyalizminin amacı ve doğası izah ediliyordu. Muhammed Hüseyin Heykel, yazdığı otoriter ideolojik makalede şöyle diyordu:

Ülkenin ihtiyaç duyduğu, ulusun tüm enerjisini çalışır hale getirecek kapsamlı bir plandır. Hem üretimde gereken yükselmeyi temin edecek hem de uzun süredir yoksul bırakılmış insanların ihtiyaçlarını doğrudan karşılayacak bir plan. Bu sayede hem ekonomik büyüme hem de sosyal refah, sömürgeci ya da yerel, Batı kapitalizminin istismarı olmadan başarılabilecekti. Ya da Stalin ve Mao'nun yaptığı gibi, şimdiki anın, gelecek nesillere zalimce feda edilmesine gerek duyulmayacaktı.¹¹

Bir Fransız siyasetçi bir keresinde savaşın komutanlara bırakılmayacak kadar ciddi bir mesele olduğunu söylemişti. Mısırlı memurlar siyasetin siyasetçilere bırakılmayacak kadar önemli olduğuna karar vermişlerdi. Şimdi de ticaretin, işadamlarına bırakılmayacak kadar önemli olduğu sonucuna vardılar.

“Arkeoloji” diyor Bernard Berenson, “bütün bilimsel yöntem ile sürdürülen çalışmalar gibi, kıyasa dayanır. Sürekli bilinmeyen ile bilineni, belirli olan ile belirsizi, sınıflandırılmış olan ile sınıflandırılmamış olanı kıyaslamaktır.”¹² Ortadoğu tarihinin erken dönemleri incelenirken arkeolojik metod çok yardımcı olmuştur. Şüphesiz bu metodu sürdürerek Ortadoğu’da, son dönemdeki gelişmeleri açıklamak ve kategorize etmek için bir çok adım atıldı. Bunun için bu gelişmeler, başka zaman ve mekanlarda cereyan etmiş, hâlihazırda kategorize edilmiş olaylar ile kıyaslandı.

1950’ler, 60’lar ve 70’lerin baskın ideoloji olan Arap sosyalizmi, birçok kere kıyaslanarak açıklanmaya tabi tutulmuştur. Kimileri, Mısır’ın geçmişinde emsaller aradı. Çünkü devletin ekonomik faaliyetinin yerel bir geleneği vardı, on beşinci yüzyılda Memluk sultanının ticari tekeli ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın on dokuzuncu yüzyıl başında toprakları kamulaştırması buna örnek gösterilebilir.

11 *El-Ahram*, 4 Ağustos 1961; *Orient* 5’teki (1961) Fransızca tercümesi, s. 151-58.

12 B. Berenson, *Aesthetics and History* (1948; New York, 1954).

Diğerleri Batı'da paralellikler aradı, farklı zamanlarda askeri rejimleri Nazi ya da Komünist olarak tanımladı, aralarında bir bağ ile bir tür suç olduğunu ilan ederek. Bir hareketi Nazi olarak adlandırmak hem Batı'da hem de Sovyetler Birliği'nde, Asya'nın ve Afrika'nın neredeyse her yerinde çoğunlukla bir hakaret olarak kabul edilir. Arap topraklarının doğusunda durum böyle değildi. Orada birçok lider, savaş dönemi Mihver Devletleri'ne duydukları sempatiyi hatta ortaklığı gizlememişlerdi. Abdülkerim Kasım'ın, Cemal Adbünnasır'ı "Hitlervârı" diye nitelendirmesi, Bağdar'a nüfuz etmiş Komünizm'in tehlike çanlarıydı. Bu Arapçanın kötü kullanımına bir örnek değildi, bu şekilde ortaya çıkması yabancı etkisinin bir kanıtıydı. Mısır'da, özellikle 1950'ler ve 60'larda (bu Suriye'de çok daha sonrasına rastlar), Nazi Almanya'sından gelen uzmanların polis biriminde ve propaganda amaçlı istihdam edildiğine dair birçok rapor vardı. Bir tanesinin her yere nüfuz etmiş etkinliği, diğerinin rahatsız edici yalancılığı, Nazi uzmanların verdiği derslere ve talimatlara borçlu olabilir. Cumhurbaşkanı Abdünnasır bir keresinde *Zion İhtiyar Heyeti Tutanakları*'ndan alıntı yapıp bunu tavsiye etmişti.¹³

Yine de buna çok önem atfetmemek gerekir. Diğerleri, demir perdenin her iki tarafındakiler, işlerine geldiği zaman Nazi uzmanları kullanmakta tereddüt etmediler. Art niyetli iletişim, görgüyü yozlaştırır. Öyle gözüküyor ki bu Nazi ortaklıkları, Mısır rejimindeki, dünyada da oldukça yaygın olan, belli seviyedeki bir ahlaki körlüğü işaret ediyor. Fakat kastedilen benzerlik, illa Nazi diktatörlüğünden daha da beter olacak anlamına gelmiyor.

Komünizm suçlamaları da hayli cılız temellere dayanıyor. Komünistler, Naziler gibi, cana yakın bir karşılama bekleyebilirlerdi

13 R. K. Karanja ile röportaj, 28 Eylül 1958, *el-Ahram*'da 29 Eylül 1958'de yayınlandı; İngilizce çevirisi ise şurada; *President Gamal Abdel Nasser's Speeches and Press-Interviews 1958* (Kahire, [1959]), s. 402. "Tutanaklar" aynı zamanda Mısır'ın resmi kültür dergisinde yayınlanan bir makalede yer almıştır; Salâh Dasûkî, "el-Hitatü'l-Şahyuniyye fî mecalü't-tatbik", *el-Mecelle* 4 (Kasım 1960) s. 7-11; karşılaştırma için 'Ömer et-Tibi isimli okurun aynı türden ek "bilgi" verdiği *el-Mecelle* 5 (Ocak 1961), s. 134-36

çünkü aynı kılıktaydılar; Batı'nın düşmanları. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden 30-40 sene sonra, Nazizmin aksine, komünizm mazide kalan bir anı değil, bir realiteydi ve bu hem fırsat hem de tehlike anlamına geliyordu. Komünizm etkisinin Arap dünyasında mühim bir yer kapladığı ve gittikçe büyüdüğü bir dönem oldu. Fakat zamanla, hem Sovyet hükümetinin Arap dünyasındaki faaliyetleri, hem de Arapların ülkelerindeki Sovyet olguları ile olan yakın münasebetleri, bu siyasi ve ekonomik öğretinin cazibesini kırmak için bir araya geldi.

Bir dönem Arap dünyasında iki farklı siyasi grup arasında hatırı sayılır bir tartışma yaşandı. İlki; daha özgün ve insancıl gözüken "Arap sosyalizmi" taraftarları, ikincisi ise "bilimsel sosyalizm"i, diğer adıyla Marksist Komünizmi yozlaşmış, yerel imitasyondan daha üstün gören ve ideal topluma ulaşmadaki tek doğru yolun bu olduğunu düşünen grup. 1990'ların başlarında, her iki tür de tamamen itibarsızlaştırıldı. "Bilimsel sosyalizm", menşe ülkelerinde feci kasvetli ve dramatik bir şekilde başarısızlığa uğradı. Arap sosyalizmi ise her geçen gün sayısı artan gözlemciler tarafından inanıldığı gibi vaat ettiği ekonomik gelişmeyi sağlamaktansa buna engel oldu. Buna ek olarak Arap dünyasının izlediği siyaseti hem geleneksel Arap hoşgörüsünden hem de Batı tipi siyasi demokrasiden koparıp, yönünü Orta ve Doğru Avrupa'daki menfur modelleri izleyen bir totaliter diktatörlüğe doğru çevirdi.

Ortadoğu'ya ait fenomenleri Avrupa veya Kuzey ve güney Amerika deneyimleriyle açıklamaya çalışmak hiç şüphesiz cazip bir şeydir. Hatta belli sınırlar içerisinde kalırsa epey işe yarayabilir. Fakat büyük resimde, bu tür kıyaslar -belki de analoji demek daha doğrudur- ortaya çıkardıklarından daha fazlasını gizlerler. Hiç şüphe yok ki, Ortadoğu toplumları ve siyaseti aynı insani değişimlere tabidir ve dolayısıyla Batı'inkiyle aynı yorumlama kuralları onlar için de uygulanabilir. Fakat Ortadoğu, bir süredir Batı'nın etkisi altında olduğu için ve Batı'nın kurum ve kuruluşlarının harici formlarını ve siyasi-sosyal hayatının söylemlerini benimsediği için, Batılı gözlemcinin bu harici formları bir kıyas unsuru olarak alması inanılmaz

kolaydır. Bu formların oldukça kusurlu bir şekilde dile getirdiği daha derin gerçeklikleri ihmal etmesi ve yanlış yorumlaması da yine bir o kadar kolaydır. Kendine ait tecrübe ve gelenek örgüsüne sahip Ortadoğu'daki Müslüman toplum, Batı'ya ait bir geçmişten ödünç alınmış birtakım isimler ve terimler ile layığınca etiketlenemez ve sınıflandırılmaz.

Bir taraftan da, dış dünyada olan olaylar, bu yüzyıldan önce çok daha sık olduğu gibi, bir kez daha Ortadoğu'daki özgürlük arayışına yeni bir ivme ve yeni bir yön verdi. Önce Sovyet bloğunun sonra da Sovyetler Birliği'nin çökmesi, Sovyet tesirinin gerilemesi belki de yok oluşu ve bunların arkasında Komünist sistemin bariz başarısızlığı ve onun vaatlerini yerine getiremeyen kati yetersizliği, işte bütün bunların hepsi hem bölgesel hem de uluslararası güç dengelerinin değişmesinde doğrudan ve kesin etkili oldu. Daha da önemlisi bunlar, bazı arzuların ve ihtimallerin tekrardan temel olarak değerlendirilmesini kışkırttı. Buna benzer başka dürtüler, tabii ki daha büyük bir ölçekte, 1905 yılında Japonların Ruslara karşı kazandığı zafer sonrasında, 1918'de İtilaf Devletleri'nin kazandığı zafer sonrasında, iki dünya savaşı arasında faşizmin ve Nazizm'in yükseldiği dönem ve Sovyetlerin 1945 yılında elde ettiği zafer sonrasında ortaya çıkmıştı. Bu sefer, soğuk savaşın bitişi ve Batı'nın zaferi ile şu Batılı fikirler arasında bağ kurulmuştu; açık toplum, piyasa ekonomisi ve insan haklarının korunması- bu kez nihayet ulusal ölçekte değil birey düzeyindeki tanımla. Son yıllarda, Doğu Avrupa'da olduğu gibi Ortadoğu'da da, "demokrasi" ve "demokratik" kelimeleri ne yazık ki kötüye kullanıldı ve bu terimleri gasp eden rejimler altında yaşayan insanların nazarında, tiranlık siyasetinin dayattığı yoksulluk ekonomisini ifade etmeye başladı. Bu terimler 1990'ların başında bir kez daha, onlara dışarıdan bakanların gözünde, özgürlük ve bolluk çağrıştıran bir anlam kazandı. Bu yeni tanımlanmış demokratik tutkuların, bölgenin ekonomik, sosyal ve siyasi olguları ile ve kökü derinde milli ve dini gelenekler ile ne denli uyumlu olduğu ileride görülecektir. Özgürlüğün karşısındaki en büyük tehlike, hem bu bölgede hem de her yerde, genel seçimlerdeki seçme ve seçilme hakkının demokrasinin

temeli olduğu inancıdır. Hayır değiller. Her şey doğru düzgün bir hâl aldığında bu durumu taçlandırarak şeylerdir.

Ulusal özgürlük için bir savaşa girildi ve kazanıldı. Yine de, emperyalizme karşı milliyetçiliğin zaferi, mevsimsel ve ritüel canlandır-maya ihtiyaç duyulan yeni tip bir Ortadoğu mitine dönüştü. Siyasi özgürlük için bir savaşa girildi ve kaybedildi. Yine de bu yenilginin son yenilgi olduğu anlamına gelmez. Ekonomik özgürlük için savaş -yani ne isteyeceğin özgürlüğü- birçok aksilikler ve sorumlusu ken-dileri olan yaralardan sonra başlatıldı. Bu mücadelenin, hâlâ çok be-lirsiz olsa da, yeni yönle gideceğine ve mevcut yaman zorlukların üstesinden geleceğine dair işaretler var. Toplumsal özgürlük için ve-rilen savaş hala yetersiz. Bazı kavgalar kazanıldı, bazıları kaybedildi ama mesele oldukça sürüncemede. Bütün bu mücadeleler içerisinde, şurası açıktır ki, mahiyeti ve neticesi ne olursa olsun, ekonomik ve sosyal radikalizm Ortadoğu meselelerinde etkili bir güç olageldi ve hem milliyetçiliğe hem de bölgeye yeni bir itici güç ve yön verdi.

VATANSEVERLİK VE MİLLİYETÇİLİK

İçeridekiler ve dışarıdakiler diye insanları bölmek ve dışarıdakiler dediğine aşağılayıcı isimler bulmak, toplumların evrensel bir alışkanlığıdır. Antikitenin en belagatli iki topluluğu, kendisinden olmayanı Centil ve barbar olarak adlandırdı. Orta Çağ Müslümanları ve Hıristiyanları birbirlerine kâfir dediler, modern toplumlarda “yabancı” kavramı barbarlığın ve inançsızlığın en kötü özelliklerini birleştirmişti. Değişikliğe uğramış bir Latin atasözü “Hiçbir yabancıyı insan yerine koymam” der. Bu laf, yirminci yüzyıl devlet adamlığının ve idare pratiğinin hatırı sayılır bir kısmının mottosu olabilir.

Avrupa’da ve Avrupa medeniyetinin diğer ülkelerinde, insanları siyasi amaçlarla sınıflandırmak, bir süredir gelenek haline geldi. Bu kavramın kullanımında bazı değişimler olagelmıştır. Hem Britanya hem de Amerikan İngilizcesinde ve Fransızcada, *nationality* (vatandaşlık, uyruk) ya da *nationalité* kişinin vatandaşı yahut tebaası olduğu yurdu ya da devleti belirtir. Almancada, *Staatsangehörigkeit*, -devlete tabiiyet, uyruk, vatandaşlık- bu anlamda kullanılır. Aynı zamanda *Nationalität* (millet, ulus), etimolojik olarak Fransızca, İngilizcedeki *nationality* (uyruk) ile aynı kökten gelse de, semantik olarak farklıdır; yasal-siyasi bir ifadeden öte, etnik özelliğe işaret eder. Sovyetler bu ayrımı kullanıldı ve yasal hale getirdi. Sovyet vize formunda ve diğer belgelerde, *Grazhdanstvo* (uyruk, vatandaşlık) ve *Nationalnost* (ulus, millet) için farklı antetler vardı. *Nationalnost*, Almanca’daki *Nationalität*’a (millet, ulus) karşılık geliyordu, Fransızca ya da İngilizcedeki *Nationality*’ye değil. Bu biçimsel kullanım farklarının

yanı sıra, zaman zaman farklı uluslar ve zümreler çeşitli şekillerde vatandaşlığın, kökenin, dilin, dinin ve ulusal kimliği belirleyen diğer etmenlerin önemini vurgulamıştır. Fakat tüm varyasyonlar hesaba katıldığında, Avrupa ve Amerika kıtasında kimlik ve sadakatin ulus kavramı bakımından tanımlandığı çoğu açıdan doğruluğunu sürdürmektedir. Farklılık barındırarak bu ulus kavramı da vatandaşlıkla, ikamet edilen ülkeyle ve Doğu Yarımküre'deki çoğu ülkede olduğu gibi geldiğine inanılan soyla ve konuşulan dil ile belirlenir.

Bu, İslam Dünya'sında böyle değildir. Soy, dil ve ikametini hepsi ikincil öneme sahipti. Siyasi ulus kavramı henüz geçen yüzyılda Avrupa etkisi altında yükselmeye başladı. Müslümanlar için insanları birbirinden ayıran, kardeş ile yabancı arasındaki farkı gözetten temel ayırım inançtır, dini bir topluluğun mensubu olmaktır. Günümüzde "inanç" belki de yanlış kelime. Tüm bildiğimiz, şahsi tecrübelerimize dayanmasa da günlük gazetelerden, başkasının dininden hoşlanmamak eylemi, kendi dinimizdeki etkili inanca rağmen uzun süredir varlığını koruyor. Demek istenen dinin, toplumsal ve müşterek bir güç olduğu, bir kimlik ölçüsü ve grup sadakatinin esas merkezi olduğudur.

Yaygın olarak Müslüman toplum içerisinde, hangi dili konuşuyor olursa olsun, hangi kökenden ve nereden gelirse gelsin Müslümanlar birbirlerini, en azından teorik olarak, kardeş olarak gördüler. Aynı dili konuşuyor ve aynı soydan geliyor olsa bile başka bir dini ikrar ediyorsa onu bir yabancı görüp, reddettiler. Aynı zamanda, hiçbir kimlik ve süreklilik duygusu ile bağlı olmadıkları kendi gayrimüslim atalarını da reddettiler. Müslüman Ortadoğu halkı, antik çağları, barbar yahut cahil olduğu için ya da bu tür önemli şeylerin değerini anlayacak kapasitede olmadığı için göz ardı etmedi. Aksine, beklenmedik güçlü bir tarih algısıyla bezenmiş yüksek bir kültüre sahip insanlardı. Fakat onlar için esas tarih İslamiyet'in doğuşu ile başladı. Onların manevi ataları, Arabistan'daki ilk Müslümanlardı. Onlar için putperest Mısırlılar, Babiller ve diğerleri, rastlantısal ve ehemmiyetsiz kan ve yurt bağları dışında gerçek bir ilgisi olmayan, uzak ve yabancıydı. Ta ki on dokuzuncu yüzyılda Avrupa arkeolojisi

bu unutulmuş geçmişe dair kıymetli birtakım şeyleri ortaya çıkarın-caya kadar. Buna gittikçe ilgi duymaya başladılar hatta bu ilgi, yeni ithal edilmiş Batılı fikirler olan “vatan” ve “ulus”un büyümesine sebep oldu. Gizemli ve sürekliliği olan, bir halkın yaşadığı ülke ve bir halkın kimliği kavramlarının gelişmesine yol açtı.

Osmanlı İmparatorluğu, ilk halifenin peygamberlerin sonuncusundan sonra başa geçtiği ilk günden beri, Ortadoğu’ya hükmetmiş büyük evrensel İslami imparatorlukların sonuncusu ve en payidarıydı. Müslümanların temel bağlılığı İslamiyet’e, onun siyasi anlamda cisimleştiği İslam imparatorluğuna ve bu imparatorluğa hükmeden, icabet ve zaman ile meşrulaşmış hanedanlığaydı. Hoşnutsuzluk duyanlar ve isyankarlar, yöneticilerini, hükümlerlerini ve hatta bazı örneklerde olduğu gibi hanedanlarını değiştirme arayışına girebilirler ama asla devlet teamüllerinin temelini ya da kolektif kimliğin esasını değiştirmeye çalışmamışlardır.

Bu bağlamda on dokuzuncu yüzyıla -belki hatta yirminci yüzyıla- kadar Ortadoğu’daki durum, Orta Çağ Avrupası’nda olandan farklı değildi. Orta Çağ Hristiyan dünyasının en muazzam şairlerinden Dante’nin, Hristiyan Roma İmparatorluğu’nun yeniden uyanışını rüyalarında görmesine, yaşadığı günlerde Roma imparatorlarının İtalyan değil Alman olması engel olmuyordu. İtalya ve İtalyanlar vardı ve çok önemliydi, ancak onların esas siyasi çehresi, âlemşümul Hristiyan monarşisine ait bir parçaydı. Bir toprak bütünlüğüne sahip, devlete özgü ulusal kimliği olan, “siyasi bir varlık olarak İtalya” fikri, çok uzak bir gelecekteydi. Aynı şekilde, Avrupalı siyasi fikirlerin etkisine girene kadar, Araplar da Osmanlı İmparatorluğu’nun tebaasıydı, fakat kendilerine özgü dilsel ve kültürel kimliklerinin ve bunlara bağlı tarihsel mazinin farkında olarak. Ne ayrı bir Arap devleti kurma anlayışına sahiplerdi ne de Türklerden kopmak için ciddi bir istekleri vardı. Üstelik kesinlikle, sultanların Türk olduğu gerçeğini sorgulamadılar. Aksine, Türk olmasalardı bunu yadırgarlardı. Bu yüzden yabancı kavramı, toprak bütünlüğüne dayalı devlet fikrine aitti. Arapçada, Arabistan diye bir kelime, Türkçede ise modern zamanlara kadar Türkiye diye kelime yoktu.

Türkler şimdi Avrupa kökenli bir kelime kullanıyor, Araplar ise Arap Yarımadası anlamına gelen bir ifade ile yetiniyorlar.

Eski düzen, Avrupa'dan gelen yeni fikirlerin sunulmasına kadar az çok etkili bir biçimde işlemeye devam etti. Bu fikirler, eski düzenin üzerine oturduğu riayetin temelini oymaya başlamıştı. Batılı uygulamaların ve örneklerin tesiri toplumun ve devletin yapısını değiştiriyordu. Batı düşüncesi ve pratiğinin gücü yeni siyasi anlayışların doğmasına sebep oluyor, hem devlet otoritesini hem de tebaasına ait teşekkülleri etkiliyordu. Türkler, Araplar ve Farslar arasında baskın çıkan eski İslami ve icabete bağlı sadakat değişip dönüştü. Bunu yerini, eski devlet ve inanç realitesini örtmek için Avrupa'dan gelen yıkıcı, yeni ve soyut yurtseverlik ve ulusçuluk fikirleri aldı.

Bugün Ortadoğu'nun başlıca üç halkı; Türkler, Araplar ve Farslar birbirlerinden entellektüel açıdan izole hale geldi. Her biri uzun süre boyunca Batı ile diyalogda kendilerine odaklanmıştı, diğer ikisi hakkında siyasi olayların yüzeysel hareketleri dışında az bilgiye ya da ilgiye sahipti. İran'daki ortaokullarda, klasikleşmiş ve kutsal metne dair olduğu için Arapça hala öğretiliyor. Ama İngiliz okullarında öğretilen Yunancanın Modern Yunanistan ile ne kadar ilgisi varsa, İran okullarında öğretilen Arapçanın da Arabistan'daki gidişat ile o kadar ilgisi var. Kur'an Arapçası, Türklerin din derslerinde de yeniden sunuldu ve oldukça temel düzeyde Müslümanlar için dini bilginin bir parçası haline geldi. Bunların haricinde diğer Ortadoğu dilleri, yabancı dil olarak Ortadoğu'daki belli enstitülerde -kurs gibi- sadece küçük öğrenci gruplarına okutuldu. Halkın geneli diğer iki dile dair hiçbir şey bilmez ve 1979'daki İran Devrimi'ne kadar bu dillerle anlatılan entellektüel ve kültürel gidişata neredeyse tamamen kördü. 1979 devriminden sonra, İran'daki yeni liderlik İslami devrimi diğer Müslümanlara ve özellikle Araplara götürmek adına çok çaba sarf etti. Özellikle savaş yorgunu güney Lübnan'daki Şiiler arasında olmak üzere bazı bölgesel başarılar elde ettiler. Şüphesiz ki Sudan'daki köktenci İslamcı rejimin kurulmasına katkı sağladılar ve başka yerlerde benzer rejimler tesis etmek için uğraşılar. Fakat devrim coşkusunun ilk dalgasından sonra, etkileri hatırı sayılır biçimde

azaldı ve eğitimli orta sınıf ve genel olarak münevverler arasında bir kıymetiharbiyesi kalmadı. Kahire, Tahran ve İstanbul, birbirinden kültürel açıdan oldukça uzaklaştı. Hala bir kılavuz ve ilham için dışarılara bakıyor olabilirler ama birbirlerine bakmıyorlar.

Bu her zaman böyle değildi. Arapça, on dokuzuncu yüzyılda hala eğitimli Müslümanların çoğu tarafından okunabiliyordu. Türkçe hala emperyal bir dildi, son büyük ve bağımsız Müslüman imparatorluğun iletişim aracıydı. Diğer tüm Müslümanlar bunu bir kılavuz ve son bir umut olarak görüyordu. Bugün, Arap topraklarında Türkçe bilen çok azdır. Osmanlı döneminde Suriye'nin ve Irak'ın şehirlerinde eğitim ve idarenin dili Türkçeydi ve hatta Mısır'da bile daha düne kadar sarayın ve aristokratların dili olmayı sürdürmüştü. Osmanlı topraklarında bir beyin tahsilli olduğunun nişanesi, Farsça bilmesiydi. Osmanlı Türkçesi, Türk dillerinin konuşulduğu Güney Kafkasya, İran ve Orta Asya'da nüfus tarafından okunup, anlaşılabilirdi. İletişim kolaylığının yanı sıra, bu üç halk hala özünde ve görünüşte birbirine yakındı ve henüz bir dizi izole olmuş, birbirinden ayrı ulus-devlete dönüşmemişti. Hala yeni fikirler ve yeni haletiruhiyeler Ortadoğu'nun her yerine hızlı bir şekilde sirayet edebilirdi. Neden Türklerin, Arapların ve Farsların birbirinden ayrı bir gelişim yaşadığı sadece bölgenin büyük resmine bir bütün olarak bakıldığı zaman anlaşılabilir.

Türkiye, bölgedeki en gelişmiş ve en güçlü ülkeydi, en eğitimli ve deneyimli ulustu, Avrupa'yla ilişkisi en eskiye dayanan ve ona en yakın olardı. Bu nedenle yeni fikirlerin ilk önce Türkler arasında görülmesi ve oradan kendi tebaasına ve komşularına aktarılması doğaldı.

“Vatanseverlik” ve “milliyetçilik”, modern dünyada bilindik bir siyasi bağlılık ve kimlik ifade eden kavramlardır. İki kelime de belirsizdir; bunun sonucu olarak da yıkıcı içeriğe sahiptir ve bu nedenle dikkatli bir şekilde ele alınması gerekir. İngilizcede bu iki kelime farklı önermeler ve çağrışımlar taşır. Vatanseverlik, çoğumuzun kabul edeceği üzere, doğru ve iyi bir şey olan; ülkemize borçlu olduğumuz sevgi ve sadakattir. Öte yandan milliyetçilik; oldukça yabancı ve bu nedenle oldukça şüpheli bir şeydir. Örneğin; “İngiliz

milliyetçiliği” ifadesi, kulağa o kadar doğal gelmiyor. Milliyetçilikten, Kelt olmak anlaşılabilir ya da Avrupalı, Afrikalı ya da Oryantal olmak ama İngiliz ve Amerikan olmak değil.

Bu yeni bağlılığın ilk kıpırtıları, Ortadoğu’da kendini vatanseverlik olarak göstermişti, milliyetçilik olarak değil. Özellikle Fransa ve İngiltere’deki olmak üzere Batı Avrupa’daki misallerinden ilham almıştı. Buralarda milliyet ve devlet kavramları birbirine karışmıştı ve vatanseverlik, vatandaşların ülkelerine olan bağlılık borcuydu ve vadesi gelince bu borcu hükümete öderlerdi. Bu yeni anlayış, devletin, tebaasından beklediği bağlılığın sınırlarını genişleten, pekiştiren bir sav gibi gözükünce Ortadoğu’daki yönetimler tarafından başlarda desteklendi. Daha sonraları, bir insana olan bağlılığın soyut bir kavrama yönlendirilmesi beklenmedik zorluklar doğurdu.

“Ülke” kavramını, daha doğrusu Fransızca *patrie* kavramını, anlatmak için kullan terim, Arapça’daki *vatan* kelimesiydi. Bu kelime telaffuzunda bazı değişikliklere maruz kalarak Farsçaya, Türkçeye ve diğer İslami dillere geçti. Arapçadaki *vatan* kelimesinin ilk anlamı; bir insanın menşesine ya da ikametine ait köyü, kasabayı ya da en fazla vilayeti ifade ediyordu. Bir kişinin *vatanı*, bir duygunun, bir şefkatin ve bir bağlılığın nesnesi olabilirdi. Klasik İslami edebiyattaki birçok metnin tasdik ettiği gibi, *vatan* aile şefkatiyle, gençlik anılarıyla ve sıra hasreti ile ilişkilendirilir. Bunlardan açıkça görülüyor ki eski *vatan* kelimesi Fransızların *patrie* kavramının karşılığı değildi. Daha çok İngilizcedeki geniş anlamına *home* (yurt) kelimesine karşılık geliyordu. *Home* gibi, duygusal çağrışımlar bolluğu taşıyordu, özellikle Haçlı seferleri sırasında birçok yurdun yok olduğu ya da tehdit edildiği dönemde, yine o zaman olduğu gibi siyasi bir içeriği yoktu.

Türkçedeki vatan kelimesinin kullanımı siyasi anlamda Fransızların *patriesine* ya da İngilizlerin *countrysine* ya da Almanların *Vaterlandına* karşılık gelir. On sekizinci yüzyıldın sonlarından kalmadır ve hiç şüphe yok ki Avrupa etkisi ve oradaki emsalleri buna sebep olmuştur. Bu bağlamda Türkçe belgelerde bulabildiğim en eski örnek, Direktuvar’a bağlı çalışan Osmanlı’nın Paris sefiri Moralı

Seyyid Ali Efendi'nin *Sefâretname*'sinde geçer. Emekli ve engelli askerlere Fransız makamların sağladığı hastaneleri ve evleri tasvir ederken, bu askerlerin “*cumhur* uğruna ve *vatan* aşkıyla” bu mücadeleyi verdiğini anlatır.¹ *Cumhur* ve *vatan* kökenleri klasik Arapça olan eski kelimelerdir. *Cumhur* kelimesi, Osmanlıların Venedik ve diğer Avrupa Cumhuriyetleri ile olan ilişkisinden ötürü çoktan siyasi bir yan anlam kazanmıştı. Vatanseverlik, Fransız Devrimi ile öğrenilmiş yeni bir keşifti. Sefaretnamesinde bu kavrama dair bir şevk okunmayan Seyyid Ali Efendi'nin, onu gerçekten anladığı şüphelidir. Tahminen, ya kendisi ya da tercümanı Fransızca orijinalini, gerçek anlamının ehemmiyetini kavramadan birebir çevirmiş.

Buna rağmen, bu yeni fikir yayılmaya devam etti. 1839'da yayımlanan meşhur Batılılaşma fermanı Gülhane Hatt-ı Hümayun'unda “vatan muhabbeti” (vatan sevgisi) ifadesi geçer. Türk sefiri Mustafa Sâmî Efendi, *Avrupa Risalesi* adını taşıyan sefaretnamesinde “vatan sevgisinin” Paris halkının övgüye değer bir özelliği olduğunu anlatır ve bu sefaretnameyi yayımlamasının kendi vatan sevgisinin kanıtı olduğunu söyler. 1841 yılına gelindiğinde *hubbül-vatan* (vatan sevgisi) ifadesi, Alexandre Handjêri'nin Türkçe-Fransızca sözlüğünde vatanseverlik kelimesinin karşılığı olarak başarılı bir şekilde yer almış ve vatanperver duyguları anlatan birkaç tümce ile örneklendirilmiştir. 1851 yılında, Türk şair ve gazeteci Şinasi annesine yazdığı mektupta “din ve devlet ve vatan ve milletim yolunda kendimi feda etmek isterim” der. Kırım Savaşı, daha militan bir vatanperverliğe ve ilk vatanperver şiire vesile olmuştu. *Vatan*, o dönemki mevcut gazetelerin kullandığı bir kelimeydi hatta bir gazetenin adında bile geçiyordu: *Ayine-i Vatan*.²

Mısır'da vatansever fikirler Türkiye'den biraz sonra görülmeye başlandı ve büyük ölçüde Rifâa et-Tahtâvî'nin eserlerinde bulunuyordu. 1826-1831 yılları arasında Paris'te kaldığı dönem büyük

1 Ahmed Refik, “Ali Efendinin Sefaretnamesi ...”, yer aldığı mecmua: *Tarih-i Osmani Encümeni* Mecmuası (1329), s. 1459; Lewis, *Emergence*, s. 329.

2 Lewis, *Emergence*, s. 333-40; B. Lewis, *Islam and the West* (İslam ve Batı) (New York, 1993), s. 166-73; Mardin, *Genesis*, s. 326-36.

ihtimalle Fransızların yaşamında vatanseverliğin önemini fark etmiş olmalı ama yine de Fransa'ya üzerine yazdığı kitapta bu konuya çok az atıfta bulunur. Vatanperver yazıları birkaç sene sonra çıkmaya başladı ve bu yazılar resmi makamların teşvikinden faydalandı. 1855'te "Kaşîde-i vaṭaniyye-i Mıṣriyye"yi (Mısır Vatanı Kasidesi) yayınladı. Bu kasidede Mısır'ın yeni valisi Said Paşa'yı övüyordu ve yine aynı yıl "Mısır'a vatanperver şiirler" (Manzûmât-ı vaṭaniyye-i Mıṣriyye) isimli bir seçki yayınladı. Bu seçkiyi hazırlarken, Kırım Savaşı'nda Türklere yardım etmek için gönderilen Mısır birliğinin yiğitliğinden esinlenmiştir. Bir başka kaside de İsmail Paşa'nın başa geçmesini selamlamak için sekiz sene yazılmıştır. Bir başka vatan şiiri ise (*vatannîyye*) III. Napolyon'un seferi kuvveti olarak Meksika'da bulunan Mısırlı taburun (bu tabur siyahi askerlerden oluşmaktaydı), Mısır'a geri dönüşünden hemen sonra 1868 yılında görülür.

Rifâa et-Tahtâvî'nin vatanperver şiirlerinin bir kısmı; basit, savaş temalı, Mısır'a ve onun ordusuna ve askerlerine ve hidiv ailesine beslediği övgüyü terennüm eden şiirlerdi. Düzyazılarında ise "vatan sevgisi imanın bir parçasıdır" geleneğini ve diğer benzeri buyrukları alıntılanarak, vatanperver öğretilerini daha ileri bir seviyeye taşımıştır. Tahtâvî için vatanperverlik içtimai nizâmı bir arada tutan bağıdır, onu genç nesillere aşlamak eğitimin temel amaçlarından biridir. Vatanperverliği; alenen ve sarıh bir biçimde Mısır vatanperverliğidir. Diğer Arapça konuşan ülkeleri ya da diğer Müslüman ülkeleri kapsamadığı için Arap vatanperverliği değildir. Bunun bir diğer göstergesi ise bu vatanperverliğin hem kendi dönemindeki gayrimüslim yerleşiklerini hem de İslam öncesi antik Mısır dönemini kapsamasıdır. 1838 gibi çok daha eski yıllarda, Avrupalıların yazdığı Antik Mısır tarihinin Arapça çevirisini yapmıştır. 1868'de Mısır tarihinin antikiteden başlayıp Arap fethine kadar olan dönemini kendi kalem almak istedi. Böylelikle Mısır için Arap tarihinin başladığı yer, son olarak kabul ediliyordu. Sonraki döneme ait eserleri, Antik Mısır'ın ihtişamıyla gurur duyan ve ülkesine derin bir aşk besleyen hisler ile doludur. Ülkesini, fıravun devrinden gelip hâlâ yaşayan ve yaşamaya devam eden bir varlık olarak görür. Bu, Müslüman

dünyada yeni ve radikal bir fikirdi ve muadillerinin diğer Müslüman ülkelerde ortaya çıkmasından çok daha önceye rastlıyordu.

Tahtâvi'ye özgü vatanperverlik, hidivlik tarafından finanse ve teşvik ediliyordu. Bilhassa Mısırlı bir siyasi kişiliğin ve onun taşıdığı bağlılığın oluşmasında, kendi ayrılıkçı görüşlerini ve kendi ailelerini destekleyen bir unsur görüyorlardı. Kavalalı ailesinin üyeleri, farklı amaçlarla, başka tür bir vatanperverliğin oluşmasına da yardım etmişlerdir. Bu vatanperverlik; liberal ve vatansever bir grup Türk'ten oluşan, Yeni Osmanlılar'a aitti.

1850'ler ve 1860'lar önemli gelişmeleri beraberinde getirdi. Savaş, haber almaya ve bunları yorumlamaya yönelik tutku dolu bir istek uyandırdı, telgraf ve basın bu isteği dindirmek için ortaya çıktı. Kırım Savaşı'nın gerginlikleri ve Türkiye'nin Batılılarla müttefik olması örneği, vatanperverliğin gelişmesini tetikledi. Bu, yeni ve yaygın bir okur kitlesi olan hem gazete hem de dergilerde ifade edildi. 1865'te kurulan Yeni Osmanlılar grubu, imparatorlukta daha liberal bir siyasi rejim için bastırıyordu ve başından beri hem vatanperver hem de liberal bir programa oturtulmuştu.

Grubun münevver önderi Namık Kemal, akıcı ve etkili bir dille hem düzyazı hem de şiirlerinde vatanperverliği konu edinip, ülkesinin yüceliğinden ve vatandaşlarının ona borçlu olduğu sadakatten bahsediyordu. Londra'daki sürgün liberaller tarafından yayınlayan *Hürriyet* gazetesinin ilk sayısındaki başyazıya "Hubbül-vatan mine'l iman" (Vatan sevgisi imandandır) başlığı atılmıştı. Bu, vatanperverler arasında popüler olmaya başlayan yeni bir mevzuymdu. Namık Kemal, hem Avrupa'dayken hem de 1870'de Türkiye'ye döndükten sonra yayınladığı bir dizi makalede aynı mevzuyu tartışmış ve geliştirmişti. 1873'te, Kırım Savaşı'nı andığı, *Vatan yahut Silistre* isimli tutkulu vatanperver tiyatro oyunu, heyecan ve coşku ile karşılaşınca tekrar sürgüne gönderildi.

Namık Kemal'in vatanseverliğinin en küçük birimi; Osmanlı İmparatorluğu'ydu, onun egemenliği, toprakları ve halkıydı. Türk kelimesine yazılarında az rastlanır ve Osmanlı Müslümanı ile eş anlamlı kullanılır. Osmanlı kelimesi, hem Namık Kemal hem de

çağdaşları tarafından genelde Müslümanları ifade etmek için kullanılmıştır. Fakat dönem dönem, din yahut ırk gözetmeksizin tüm Osmanlı tebaasının tek bir bağlılık altında birleşmesi için kullanıldığı da olmuştur. Namık Kemal'in millet ve ülke anlayışı, genellikle çelişkili bir şekilde, birbirine karışır ve yazı hayatı boyunca değişime uğrar. Bu mefhumlar, dinine olan bağlılığının gölgesinde kalmıştır. "Ülke" ve "vatanperver" terimlerini kullanıyor olmasına ve kendi gayrimüslim vatandaşlarına da sesleniyor olmasına rağmen, uğruna çalıştığı mevcudiyet en nihayetinde Müslümanlardır. Tarihi yazılarının birçoğunda ve yaptığı göndermelerde bu açık bir şekilde görülebilir. Müslüman Türklerin Anadolu'ya gelişinden önceki Türkiye tarihine ilgi duymuyordu. Türklerin Müslümanlığa geçmeden önceki tarihine de aynı derecede ilgi duymuyordu. Namık Kemal'in *Vatanı* daha önce Arap halifeleri ve Türk sultanları tarafından yönetilmişti ve bu *Vatanın* evlatları, Arap ve Acem pirlerini içerdiği gibi Türk kahramanları da içeriyordu. Namık Kemal'in vatanperverliğinde, Tahtâvî'nin yazılarında açık bir şekilde ifade edilen Mısırlı kimliği ve Mısır ülkesinin devamlılığı gibi, ona benzeyen hiçbir şey yoktur. Namık Kemal bir eleştirmendi, rejimin sözcüsü değildi. Öğretmenliğinden çok bir gazeteciydi fakat hâlâ imparatorluğu yöneten bir grubun üyesiydi. Fikirlerinin tutarsızlığı, belki de bu kavramların, tam anlamıyla idrak edilememiş büyük değişimlerin çağında ne kadar geçerli ve gerçek olduğunu gösteriyordu.

Birçok makalesinde okuyucularını, halkların ve ırkların arasında doğabilecek ayrılıkçılığın tehlikelerine karşı uyarır. İmparatorluk nüfusunun muhtelif olduğu doğrudur der ve ekler: fakat bu farklı halklar, o denli birbirine karışmıştır ki hiçbir, belli bir bölgede işe yarar ayrı bir devlet kurabilecek yahut başka bir devlete katılabilecek güçte değildir. Tek istisna Arap illeridir. Buralarda aynı dili konuşan ve başka bir ırka mensup olduğu hissiyatını taşıyan milyonlar yaşar. Yine de "Din kardeşliği ve Halife'ye merbutiyetlerinden"³ ötürü Arabizm yahut benzeri bir amaç uğruna ayrılmayacaklardır.

3 Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi* (İstanbul, 1938), s. 81-85; karşılaştırma için bakınız: Mardin, *Genesis*, s. 327; ve Lewis, *Emergence*, s. 336-37.

Namık Kemal bu iki noktada da yanılıyordu ancak hatalı olduğu gelecekte ispatlanacaktı. O an için Arap illeri gerçekten de Müslüman din kardeşliği ve hanedana bağlılıkları sayesinde ayrılığa yeltenmedi. Bu, onlar için yeni türetilmiş Osmanlı vatanperverliği kavramından çok daha ötesinde bir anlam taşıyordu. Tek istisna, vatanperver fikirlerin bir karşılık bulduğu Beyrut ve Lübnan'daki Hristiyan seçkinlerdi. Hristiyanlar olarak, Avrupa fikirlerine daha açıktı. Ancak Anadolu'nun Ermenice ve Rumca konuşan Hristiyanlarının aksine, Müslüman komşuları ile aynı dili konuşup aynı kültüre aittiler ve ayrı bir ulusal kimliğe ait ayrı bir geçmişleri yoktu. Bazı muhtelif olaylarda, en son 1860'ta, dini zulümden ötürü ağır ızdırıp çektiler. Bundan dolayı dine dayanan bir tabiiyet yerine vatanseverlik temelli bir tabiiyeti desteklemek için epey teşvik olmuşlardı. Dil, kültür, iskân ve vatandaşlık eğer ulusal kimlik için kriter ise o zaman Hristiyan Araplar bunlardan ilk üçüne sahip oldukları için dördüncüye de hak kazanacaklarını ve kendilerine İslam imparatorluğunda mahrum kaldıkları kısıtlamasız, birinci sınıf üyelik verileceğini ummuş olabilir. Butrus el-Bustânî, daha henüz 1860 yılında Mederestü'l-Vatan isimli bir okul kurdu; Müslüman ve Hristiyan yurttaşlarına, dayanışma ve bağlılığa yönelik söylemlerde bulundu. 1870 yılında, iki haftada bir çıkarttığı dergi *el-Cinân*'da "ülke sevgisi imandandır" ibaresini slogan olarak kullandı. Bustânî sadık bir Osmanlı vatandaşı olarak kalemi eline almış ama bahsettiği *vatan* Osmanlı İmparatorluğun'un tamamı değil sadece bir vilayeti olan Suriye'dir. Müslümanların zulmüne kızan ve otonom Lübnan'a ait anılardan heveslenen bazı Maruni Hristiyanlar, anti-Osmanlı bir Lübnan vatanperverliği bile tasavvur etmişlerdir, tıpkı Yunan ve Sırp örneğinde olduğu gibi. O dönem Arap illerindeki sadakatsizliğin tek kıpırtıları bunlardı, bunu dışında geri kalanlar Müslüman Osmanlı İmparatorluğu'na sadık kaldı.

Müslüman halklar arasında toprağa dayanan ve dine bağlı olmayan vatanperverliğin biraz olsun yol alabildiği tek ülke Mısır'dı. Bunun birçok kazanımı vardı; hem coğrafi hem de tarihi temelde, çarpıcı bir şekilde tanımlanmış bir ülke, bölgesel bağımsızlık elde

etmeye kararlı gayretkeş bir hanedanlık ve vatanperver bir övünmenin kaynağı olan, tekrar keşfedilen, birçok yönden görkemli bir antik geçmiş. 1882’de vatanperver hissiyatı yeni ve güçlü bir şekilde yükselten bir olay yaşandı: İngiliz işgâli. Hatta Britanyalıların gelmesinden önce bile, yabancılara karşı yükselen duygular Hristiyan gazeteci Nakkaş Selim’in ortaya attığı, Yahudi hiciv üstâdı Ebu Nadara’nın yaygınlaştırdığı ve Müslüman asker Urâbî Paşa’nın uygulamaya koyduğu “Mısır, Mısırlılarındır” (*Mısır li’l-Mısıriyîn*) sloganı ile bir anlam bulmuştu. 1870’lerde bazı gelişmeler, Mısır’da gittikçe artan bir öfkeye ve bu öfkenin farklı yollarla ifade edilmesine sebep oldu: Bir yanda sığ Nil nehri, cılız ve savurgan hükümet ve büyüyen yabancı etkisi, diğer yanda yayınlaşan gazeteler, gelişkin eğitim sistemi ve hür olmayan İslam topraklarından akın eden yazarlar ve münevverler; özellikle pan-İslamist lider Cemâleddîn-i Efgânî ve genellikle Osmanlı Suriyesi’den gelen çoğu Hristiyan gazeteciler. 1879’da bir grup Mısırlı, Hizbül-vatanî’yi kurdu, genellikle Ulusal Parti olarak çevirilir fakat Vatanperver Parti daha yerinde bir çeviridir. İngiliz işgalinden sonra bunu bir dizi başka topluluk, dernek ve parti takip etti. Hepsi farklı seviyede ve farklı açılardan yabancı yönetimine muhalifti. En önemlisi, on dokuzuncu yüzyıl sonunda ve yirminci yüzyıl başında Mısır direnişinin siyasi ve fikri lideri Mustafa Kâmil Paşa tarafından yönetilen Hizbül-vatanî’ydi.

Bunları salt vatansever, milli kurtuluş hareketleri olarak değerlendirmek yanlış olur. Müslüman kimliği ve bağlılığı hâlâ çok güçlüydü. İslami modernizmin ve yeniden dirilişin çağcıl eğilimlerinden beslenmişti. Aynı zamanda gayrimüslimlere duyulan güvensizlik ve husumetin dışı vurumunda bazen bir çıkış noktası olmuştu. Gel gör ki, direniş hareketleri esasen Mısırlı’ydı ve Mısır hedeflerinin peşinden koşmak ile meşguldü. Anti-emperyalist değillerdi, sadece anti-İngiliz’diler çünkü Mısır’daki işgalci güç İngiliz’di. Mustafa Kâmil Paşa’nın Fransız yanlısı tavrı, Fransızların Kuzey Afrika’daki faaliyetlerinden hiçbir şekilde etkilenmemiştir; aynen, 60 yıl önce Tahtâvi Paris’teyken başlayan, Cezayir’in Fransızlar tarafından işgaline kayıtsız kalması gibi. Onlar da Arap milliyetçisi değillerdi.

Mustafa Kâmil Paşa ve çağdaşları için Ortaçağ halifeliliğinin azameti, atalarının dahil olduğu ve şerefinden pay iddia edebilecekleri bir şeydi. Fakat bu, klasik ve cansız bir geçmişe aitti ve yeni keşfedilmiş olan Firavun Mısır'ı onlar için çok daha göz alıcıydı. Asya'daki Araplar yabancıydı, onlar için kardeşten çok kuzen gibiydiler ve Abdullah Nedim ve Mustafa Kâmil gibi Mısırlı yazarlar, bazı zamanlar davetsiz misafir (*duhela*) dedikleri Mısır'daki Suriyelileri hedef aldılar. Davaları daha büyük bir davanın parçası olduğu sürece, hâlâ İslam'ın davasıydı. Urâbi Paşa'nın başlattığı hareket yabancılara karşı olduğundan daha da çok orduya, aristokrasiye ve yargıya egemen olan Türk-Kafkas unsurlara karşıydı. Bu yarık, İngiliz işgali altındayken önemsiz gözüküyordu. Mustafa Kâmil Paşa, Urâbi Paşa yanlılarını etnik düşmanlık yapmakla suçluyordu ve uzun yıllardır Mısır'da ikamet eden Türk ve Kafkasyalıları, artık Mısırlılaştırmış ve ulusun bir parçası olarak görmek gerektiğini savunuyordu.

Mısır'da bile, Batı Avrupa'ya özgü vatanperverlik kısıtlı bir çecikiliğe sahipti ve büyük ölçüde eski ve derin bağlılıklar etkisinde tahavvül etmişti. Geleneksel İslami bağlılığa dayanan müesses hanedanlık tarafından yönetilen Osmanlı İmparatorluğu'nda ve İran'da daha da az bir cazibeye sahipti. İran, uzun ve mütemayiz bir tarihe sahip ve komşularından dil ve mezhep olarak ayrılan bir halkın yaşadığı bir ülkedydi. Böyle olsa da, edebiyattaki vatanperver eğilim ve antik İran'a karşı filizlenen ilgiye rağmen, çoğu İranlının öncelikle -Şii de olsa- İslami bir kimlik ve bağlılığı sürdürmeye devam ettirdiği ve ülkesinden "İslam yurdu" diye bahsettiği görülüyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun karışık nüfusu arasında vatanseverliğin -yani Osmanlı vatanseverliğinin- başarı şansı daha da azdı. Ortadoğu'nun her köşesinde, Batı Avrupa tipi devlet ve bağlılığın esas ön koşulları noksandı. Büyük Britanya ve İsviçre'deki gibi mülki ve toprak bütünlüğüne dayalı bir vatandaşlık anlayışı yoktu. Bu anlayışa uzun bir geleneğe sahip emredilmiş bir özgürlük ve ortak kimlik eşlik ediyordu. Fransa'daki gibi merkeziyetçi ve siyasi vatanseverlik yoktu. Bu vatanseverlik, çok eski bir devlet, ülke, dil ve kültürün üzerine oturmuş ve Fransız Devrimi'nin yeni ve tutkulu özgürlükçü

ölkülerinden ilham almıştı. Ortadoğu'nun etnik düzensizliği, siyaseten olup biteni olduğu gibi kabul etme ve onu değiştirmeye çalışmama eğilimi ve dini kolektivizmi arasında yukarıda bahsedilen olguların ortaya çıkma ihtimali çok az görünüyordu.

Buna karşın her daim verimli Avrupa kıtası, kendi çaylaklarına ve müritlerine sunabileceği birden fazla örneğe sahipti. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Orta ve Doğu Avrupa'da, Fransa, İngiltere ve İspanya gibi sınırları belli ve yerleşik ulus devletler yoktu. Bunun yerine, çok dilli ve hanedanların yönettiği imparatorluklar içerisinde kaybolmuş uluslar ve kavimler vardı. Bu yapılar kendi içerisinde küçük beyliklere bölünmüştü ya da yabancıların egemenliği altındaydı. Almanlar vardı fakat Almanya yoktu, Polonezler vardı fakat Polonya yoktu, İtalyanlar vardı fakat İtalya yoktu, Macarlar vardı fakat Macaristan'ın sadece gölgesi vardı. Bu halklar için, Batı Avrupa tipi vatanseverlik o kadar çekici değildi çünkü bu onları ancak hanedanlığa ya da yabancı efendilerine bağlamaya yarardı ve kabul edilemez hale gelen bölünmelerin devam etmesini sağlardı. Derinlerde yatan bağlılıkları devlete ya da ülkeye değildi, ulusa ve halka yönelikti ve kendine vatanseverlikte değil milliyetçilikte bir anlam buluyordu. Bu noktanın altı L. B. Namier tarafından hususi bir canlılık ve netlikle çizilmiştir:

Burada milliyeti şekillendiren devlet değildi, devleti kabul buyuran önceden varolagelmış bir milliyetti. Milliyet kavramı Almandada dilsel ve ırksal bir anlam taşır, siyasi ve bölgesel bir anlamdan ziyade. Toplumsal yaşamın en alicenap biçimleri, Batı Avrupa tipi milliyetçiliğin temeli haline geldi; barbar sürü efsanesi ise Alman milliyetçiliğinin temeli oldu.⁴

“Barbar sürü efsanesi” oldukça göz alıcı bir ifadedir ve Arapçada tek kelime ile açıklanabilir: *kavmiyet*.

Bu tür bir milliyetçilik ilk olarak bağımsızlık, birlik ve iktidar ile ilgilenir. Bireysel özgürlük her zaman ikinci sıradadır, o da eğer

4 Sir Lewis Namier, *Vanished Supremacies* (1958; Londra, 1962), s. 49, 50.

ilgileneceği varsa. “Hoşnutsuzluğun bir nedeni” diye yazar Prens Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürst 1847’de,

diğer ülkeler karşısında Almanya’nın hükümsüzlüğüdür. Ortalıkta gururla “Ben Almanım” diyememek üzücü ve aşağılayıcı... Bunun yerine “Ben Kurhesseliyim, Darmstadterliyim, Bückerbürgerliyim demek zorundayım. Anavatanım bir zamanlar büyük ve güçlü bir ülkeydi ama şimdi otuz sekiz parçaya bölündü.

Bu görüşe ilham veren hissiyatı Pan-Arabizm destekçilerinin çoğu bilir ve paylaşır. Tahminen birçoğu Alman liberal lider Bassermann’ın 1849’daki söylemlerini de teyit eder: “Almanya’nın birliğinin ve ufuktaki ihtişamının ancak tüm özgürlüklerden geçici olarak feragat edilmesiyle sağlanacağını bilseydim, böyle bir diktatörlüğe ilk boyun eğen ben olurum.”⁵

Bu tarz bir milliyetçilik -romantik, öznel, ekseriya illiberal ve şovenist, hukuki bağlılıkları hakir gören, kişisel özgürlüğü ihmal eden- Ortadoğu’nun çökmekte olan politikalarındaki koşullara çok daha yakından hitap ediyordu. Aynı zamanda çok daha eski ve derinde yatan kabile kimliği, bağlılığı ve onuruna ait içgüdülere sesleniyordu. Zamanla yeni etnik milliyetçilik Ortadoğu halkları arasında karşı konulamaz bir tepki uyandırdı. Doğduğu ülkelerde olduğu gibi, tutkulu sadakatler ortaya çıkardı ve büyük girişim ve başarılarla neden oldu. Fakat aynı zamanda siyasi özgürlüğün kaybına yol açtı. Kimisi buna siyasi özgürlüğün terk edilmesi ya da ondan vazgeçilmesi de bile diyebilir.

Yeni etnik milliyetçiliği orta ve doğu Avrupa’dan, çeşitli kanallardan geldi. İlk ulaklar tahminen 1848’deki başarısız devrimden sonra Türkiye’ye giden Macar ve Leh mültecilerdi. Bir kısmı kalıcı olarak yerleşti, İslam’ı benimsedi ve Osmanlı idaresinde mühim vazifeler icra etti. Bunlardan biri Kont Konstanty Borzçekî’ydi; sonradan Mustafa Celâleddin Paşa olarak anılacaktır. 1869’da *Les Turcs anciens et modernes* (Eski ve Modern Türkler) isimli kitabını

5 Alıntılındığı eser: age., s. 62, 63.

İstanbul'da Fransızca olarak yayınladı. Kitabın esas bölümü, imparatorluğun mevcut sorunlarına dair padişaha sunduğu rapor ve tavsiyelerden oluşmaktadır. Aynı zamanda Türklerin erken dönem tarihini anlatan, onların olumlu ve yaratıcı rollerine önemle değinen Avrupalı oryantalist yayınları temel almış bir tarihi bir bölüm de içeriyordu. Bu bölümde bir de etüt vardı. Borzecki, Türklerin beyaz bir ırk olduğunu ve kendisinin "Touro-Aryan" ırk dediği Avrupa halklarıyla akraba olduğunu ispatlamak için yırtınıyordu.

Kont Borzecki'nin Leh milliyetçiliğini Türk kalıbına aktarışı, Avrupa Türkolojisindeki çalışmalarından alınan mevzularla destekleniyordu. Oryantalist bilim dalının bu koluna ait bulgulara ilişkin bazı bilgiler çeşitli kanallardan Türklere ulaşıyordu. Bu bilgiler, Türklerin milli kimlik ve tarihteki yerlerini kavrayışlarında önemli ölçüde etkiliydi. Türkler, Farslardan ve Araplardan daha çok, İslam öncesi geçmişlerini unutmuş ve kimliklerini İslamiyet'in içine gömmüşlerdi. Türkologlar -yanlışlıkla ve daha çok tesadüfen- bu unutulmaları geri kazandırmaya ve daha sonra pan-Türkizm olarak bilinecek olan yeni bir hareket başlatmaya yardımcı oldular. Başlıca güç kaynağı Türkiye Türklerinin arasında değil, Rus İmparatorluğu'nun tebaası olan Türki halklar arasındaydı. Bunlar topluca, dikkat edilmeden ve hatalı olarak Tatar olarak adlandırıldı. Rusya'ya karşı tavırlarında, Hindistan ve Mısır'daki Müslümanların Britanya'yla yaşadığı evrelerden geçtiler ve benimsedikleri tutumları izlediler; kasvetli bir geri çekilme, yanıt ve reform, tepki ve reddetme. Rusya'daki üniversiteler ve okullarda, Tatar münevverleri Tatar antik tarihini ve edebiyatını okudular ve bir kimlik algısı ve övünç sahibi oldular. Ayrıca öğretmenlerinin pan-Slavizm'i ile karşı karşıya kaldılar ve buna Pan-Türkizm ile cevap verdiler.

Rusya'dan gelen Tatar sürgünler ve göçmenler bu fikirleri Türkiye'ye getirdi. Osmanlı Türkleri arasında bu fikirler başta soğuk karşılandı. Yönettikleri çok uluslu bir imparatorluğu karışıklığa itecek bu doktrini benimsemek için bir sebep göremediler. Büyük Türk şairi Mehmet Akif bu etnik milliyetçiliğe hiddetli bir şekilde karşıydı ve bunu özünde hamiyetsiz ve dinsiz olarak

değerlendiriyordu. Ama devir değişiyordu. Osmanlı Avrupasında toprak üstüne toprak kaybı yaşanması ve bunların bağımsız ulus devletlere dönüşmesi Osmanlıcılığın kapsamını ve esasen amacını zayıflattı. Türk olmayan halkların ayrılması, geride kalan imparatorluğun çekirdeği haline gelmiş Anadolu Türklüğünün nispi ve mutlak önemini artırdı. Yeni bir temelde kimlik arama fikri önem kazanmaya başladı. Dağılmakta olan çok dilli Osmanlıların imparatorluğu değil, Ege kıyılarından başlayıp Asya'yı geçerek Çin denizine kadar uzanan bir bölgedeki görkemli ve kalabalık Türklere dayanan yeni bir birlik.

Fakat bu fikirler Abdülhamid yönetimi altında bastırıldı. 1908'deki ihtilalden sonra ortaya çıktılar ve Jön Türklerden dikkate değer bir destek almaya başlamıştı. Mısırlılar gibi, Türkler de geçmişlerinde bir dayanak aradılar fakat onları ilgilendiren Türklerin geçmişiydi, Türkiye'nin geçmişi değil. Tarihsel araştırmanın sınırları, Türklerin İslam'a geçişinden öteye, Orta ve Doğu Asya'daki Türkî halkın antik tarihine taşındı. Türkiye'nin Türk öncesi tarihine -Bizans, Troya ya da Anadolu'nun antik devletleri gibi- hâlâ ilgi duyulmuyordu, Bu, bir nesil sonra ortaya çıktı.

Türkçülük bu nedenle, vatanseverlik değil bir milliyetçilik biçimidir. Bağlılığın odak noktası amorf Osmanlı İmparatorluğu ya da yorgun Osmanlı Devleti değil, dinç ve etkili Türk halkları ailesidir. Bir çoğu, bir keresinde bir pan-Türkist'in dediği gibi "Türk dünyasının son bağımsız parçası" olan Türkiye'nin sınırlarını ötesinde yaşıyordu. 1914'te Türkiye, kendini iki büyük devletle müttefik halinde, Türkî toprakları ve halkları egemenliğinde bulunduran Rusya'ya karşı savaşta buldu. İlk kez, pan-Türkizm rüyalarını gerçekleştirmek için ciddi bir olasılık ortaya çıkmıştı. Şair-sosyolog Ziya Gökalp'in kelimeleri ile;

Düşmanın ülkesi viran olacak,
Türkiye büyüyüp Turan olacak.⁶

6 U. Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism* (Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri) (Londra, 1950), s. 43; Lewis, *Emergence*, s. 351.

Osmanlı ordularının sahadaki yenilgilerinden kaynaklanan bir umutsuzluk döneminden sonra, 1917'de tekrar yeni bir umut alevlendi; Rusya'da devrim ve iç savaş patlak verdikten sonra Orta Asya ve Kafkaslar'da Rus otoritesinin çöküşü Türk özgürleşmesinin ve Türk birliğinin çok yakında doğabileceğini gösterdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntılardan ortaya çıkan Türkiye Cumhuriyeti'nin liderleri bu şekilde müdahil olmaktan kaçındı ve bu tip ihtirasları kırdılar. Bunun yerine harap olmuş anavatanlarını yeniden inşa etme görevine yoğunlaşmayı tercih ettiler. İkinci Dünya Savaşı'nda pan-Türkizm propagandası kısa süreli bir yeniden canlanma yaşadı. Bu, esas olarak Nazi kışkırtması ve teşviği idi ve Almanların Sovyetlere karşı savaşında bir silah olarak tasarlanmıştı. Birkaç radikal sağ görüşlü münevver dışında çok az destek bulabildi ve Nazi Almanyası'nın yenilgisinden sonra yokoldu. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve içinden beş bağımsız Türkî Cumhuriyet'in doğması bu mevzu-yu tekrar gündeme getirdi. Bu durum, hiçbir zaman bağımsızlığını kaybetmemiş ve birçokları tarafından modernleşmenin ve demokrasinin modeli olarak görülen Türkiye Cumhuriyeti için yeni bir imtihan haline geldi.

Bazı Mısırlılar, İran'daki ve Türkiye'deki anayasal devrimlerin tetiklemesiyle, ulus için temsili hükümet fikrine gittikçe büyüyen bir ilgi gösterdiler. 1913'teki esas teşkilat kanunu ve seçim yasaları ve 1923'teki Anayasa, böyle bir programın geliştirilmesindeki belli aşamalardı. Onların bağlılığı Mısır'aydı, milliyetçi olmaktan ziyade vatanperverdiler. Arap dili, kültürü ve İslam diniyle gurur duyuyorlardı fakat hem Arabizm'in hem de İslamizm'in kimlik ve bağlılıklarının odak noktası olmasını reddediyorlardı. Asya'daki Araplar için -Mısır'a yerleşmemiş olanlar- tarihi ve kültürel ilişkiler temelinde duygudaş bir ilgi hissediyorlardı fakat ortak siyasi bir bağ yoktu. Tavırları, Amerikalıların İngiltere'ye karşı tutumlarına benzetilebilir ya da daha da açıklayıcı olması açısından; Aztek geçmişiyile gurur duyan şuurlu bir Meksikalının, İspanya'ya karşı hissettiklerine. Mustafa Kâmil bile pan-Arabizm'in filizlenmesini, Osmanlı İmparatorluğu'na ve halifelğe yönelik bir İngiliz komplosu olarak kınadı.

Bu tarz bir seküler ve liberal vatanperverlik, liderlerini ve sözcülerini avukatlar, memurlar, öğretmenler ve gazeteciler arasından seçmişti. Hem eğitim düzeyleri hem de işlevlerinden ötürü, Mısır toplumunun en az geleneksel ve en çok Batılı olanlarıydı. Bu nedenle, Mısır halkının çoğunluğundan izole kaldılar. Bir süre için Mısır halkının öfkesini bir çıkış yolu ve bir araç sağlamış olsalar da ilhamları ve ideolojileri Mısır halkı için yabancı ve anlamsızdı. Nihai başarısızlıkları, ulusal egemenlik ve anayasal hükümet programları yerine getirildiğinde gün yüzüne çıktı. Böylece Mısır gerçeklerine olan alakasızlıkları ve Mısırlıların ihtiyaçlarına yönelik yetersizlikleri gözle görülür oldu. Liberal, seküler vatanseverlik 1940'lardaki amansız mücadeleler sırasında güç kaybetti ve öldü. Cesedi ise 26 Ocak 1952'de yakıldı. Kara Cumartesi olarak da bilenen olayda protestocu grup Kahire'nin merkezini yaktı, bazı binaları, bir toplumu ve bir rejimi yıktı. O zaman hak iddia edenlerin arasında iki tanesi öne çıkıyordu; Müslüman Kardeşler'in yeni pan-İslamizm'i ve Asya'dan yayılan pan-Arabizm'in toplumsal milliyetçiliği.

Çağdaş Arap milliyetçiliğinin taşkın savunucularından bazıları, çeşitli zamanlarda kökenlerinin izini Kavalalı Mehmed Ali'ye, Selahaddin Eyyubi'ye, Hz. Ömer'e, Hammurabi'ye kadar kadar sürmüştür. Bu tür hayal mahsulü şeylere çok fazla önem atfetmeden denmelidir ki; Araplara ait ayrı kimlik duygusu çok eski ve derinden kök salmıştır. İslam öncesi ve İslamiyet'in ilk yıllarında, Araplar güçlü bir etnik ve aristokrat bir hissiyata sahiplerdi. Bu onlar için, kozmopolit İslam imparatorluğunda bir tür mukaddes ve Kur'ani olan Arap dili temelinde, kültürel öz-farkındalığa sahip olmalarına yol açtı. Dilbilimci Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin dediği gibi:

Peygamberi seven Arapları sever, Arapları seven kitapların en güzelinin indirildiği Arapçayı sever...Allah kimi İslam'a yöneltmişse ... kim Muhammed'in Peygamberlerin en iyisi olduğuna inanırsa ...Arapların halkların en iyisi olduğuna... ve Arapçanın dillerin en iyisi olduğuna inanır.⁷

7 Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Fıkhü'l-luğa* (Kahire, 1284), s. 3; geçtiği yer Abdülaziz ed-Durî, *el-Cüzûrüt-târîhiyye li'l-ğavmiyyeti'l-'Arabiyye* (Beyrut, 1960), s. 46.

Arapların görkemli dillerinde, zengin ve görkemli edebiyatlarındaki haklı gurur, yüzyıllar boyunca sık sık kendine ifade buldu. Fakat siyasi bir hareket olarak Arabizm -Arapça konuşanların ulusal haklar ve isteklerle bir ulus oluşturma inancı- sadece on dokuzuncu yüzyılın sonlarında görülür ve uzun süre küçük ve tüm Arapları temsil etmeyen birçoğu Hristiyan olan gruplarla sınırlı kalmıştır. Arapların ezici çoğunluğu, yıkılana kadar Osmanlı İmparatorluğu'na sadık kaldı. Araplar Müslüman bir imparatorluğun Müslüman tebaasıydı. Hristiyan Sırları ve Yunanları devrime ve özgürlüğe iten popüler, ulusal hareketler Arapların arasında ortaya çıkmadı, çıkamadı. Arap rönesansını öğütleyen küçük münevver gruplar çok nadir karşılık bulabildi. Hatta Arabistan'daki Britanya destekli ayaklanma bile ne söyleminde başarılı olabildi ne de resmi ideolojinin anlattığı gibi amacında samimiydi.

Fakat kendi çağdaşlarına nazaran gelecek için çok daha önemli olan bazı bireysel hareketler vardı. Onlar ulusal Arap dirilişini düşünmeye başlamışlardı. Nasıl Rusya'daki pan-Slavizm, orada tebaa olan Türkler arasında pan-Türkizm'i uyandırdıysa, Rusya İmparatorluğu'ndan nakledilen pan-Türkizm de, Osmanlı'da Müslüman olup Türk olmayanlar arasında milli Arap hissini uyandırmaya yardımcı oldu. Siyasi Arabizm yüzyılın başında doğdu ve esas olarak Suriyeliler tarafından, özellikle de Abdurrahman Kevâkibî (1849-1902) ve Reşid Rıza (1865-1935) gibi Suriye'den Mısır hidivliğine göç edenler tarafından sahiplenildi. Kevâkibî, Türklere ve Osmanlı padişahına karşı açıkça karşı çıkan ve halifesi de Arap olan bir Arap devleti talep eden ilk kişi gibi görünüyor.

1918'den sonra, Arap kızgınlığı daha az belirsiz ve daha tatminkar düşmanlara karşı yönlendirildi—Türkler ve halifelerine değil, emperyalizm ve Siyonizm'e yani kolayca tanımlanabilen Hristiyanlar ve Yahudiler gibi daha eski ve daha tanıdık varlıklara. Eski dini bağlılığından ve hanedanlığa yönelik sadakatinden mahrum bırakılmış, işgalcilerin yarattığı suni siyasi yapılarda yaşayan, yabancı ve kafir efendilerinin yönetimine tabi Araplar, vatanperverlikte kendilerine büyük bir tatmin bulamadılar ve o dönem Hindistan ve

Güneydoğu Asya'daki gibi bir liberalizm ve sosyalizme oldukça az gösterdiler. Bunun yerine, ilham kaynağı 1930'larda Orta Avrupa olan Orta Avrupa tipi etnik milliyetçiliğe yöneldiler. İlk başta, Mısırlılar bu hareketten uzak durdu ve bu "fıravunculukları" yüzünden onlarla alay edildi. Askeri rejim altında, Mısırlılar da, Arabizm rüzgarına katıldılar. O derece ki, "Mısır" adını bile haritadan sildiler. Bu, Mısır'daki yabancı ve işgalci birçok gücün uğraşıp hiçbir zaman başaramadığı bir sonuçu.

Etnik milliyetçilik kavramını ifade eden kelime *kavmiyet*dir. Soyut *kavim* kelimesinden türetmiştir ve klasik Arapça'da insanlar, takipçiler, gruplar ya da kabile, özellikle karşılıklı destek için seferber olan hısım-akraba grup demektir. Bu sıralamada sonda yer alan anlamı, Kuzey Afrika'da kabilesel milis kuvvetlere *goum* denmesinin sebebidir. Aynı kelimenin farklı bir telaffuzudur. *Vatan* kelimesi gibi, *kavmiyet* de Arapça etimolojiye sahiptir fakat modern siyasi anlamdaki *vatan* kullanımı ilk defa Türkçede olmuştur. Yeni, Batılı fikirler için yeni kelimeler arayan ve kazandıran ilk Müslüman dil, Türkçedir. Türkçe'deki haliyle *kavmiyet*, Yeni Osmanlılar'ın yazılarında geçen, etnik ve yerel -kelimenin esas anlamıyla kabilesel- milliyetler ve milliyetçilikler için kullanılan bir terimdir ve Osmanlı sultanlığı ve İslamiyet'in geniş çaptaki kapsayıcılığı ile çelişir. 1870'te Ali Suavi bu nedenle, Bâb-ı Âli'nin, aptalca bir yarı resmî öneri doğrultusunda, İtalya ve Prusya'da olduğu gibi, milliyet (*kavmiyet*) davasını sahiplenip bütün Müslümanları birleştirmesi tasarısını eleştirdi. Ali Suavi haklı olarak Avrupa'daki milliyet kavramının tamamen farklı bir şey ifade ettiğine dikkat çekiyordu: "Bizim aramızda milliyet sorunu yok. Milliyet sorunu mahvolmamıza sebebiyet verir. Müslümanların birliği olsa olsa en fazla din meselesi olabilir, milliyet meselesi değil."⁸ İki yıl sonra Namık Kemal, Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan farklı halkların (*kavim*) uyumu ve birliği için Osmanlı vatanına yönelik ortak bir vatanperverlik ile bezeli belagatli bir şiir yazar. Irk ve dinin, ülke ve vatandaşlığın

8 Mithat Cemal Kuntay, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi* (İstanbul, 1946), s. 59; Mardin, *Genesis*, s. 372.

temel gerçekleri açısından ikincil olduğu konusunda ısrar etti. İşe yaramaz, birbiriyle çekişen küçük etnik gruplara ayrılmaktansa, liberal ve hoşgörülü Osmanlı devletine bağlı kalınarak ırksal ve dinsel değerlerin korunabileceği üstünde durdu.⁹

Namık Kemal, elbette, Hristiyan Balkan halkları hakkında endişeliydi, etnik ya da ulusal çapta düşünmekten uzak olan Türkler hakkında değil. Çağrısı boşunaydı. Milliyetçilik, Osmanlı Hristiyanları arasında hızla yayıldı ve onlar tarafından Müslümanlar; Arnavutlara, Araplara ve hatta Türklerin kendisine iletili. 1912'deki Arnavut isyanı, kendisi de Arnavut kökenli olan Müslüman vatansever, milliyetçilik karşıtı şair Mehmet Akif tarafından hiddetli bir şekilde reddedildi:

Hani, milliyetin İslâm idi? Kavmiyet ne?
Arab'ın Türk'e, Lâz'ın Çerkez'e, yahut Kürd'e
Acem'in Çinli'ye rüçhânı mı varmış? Nerde?
Müslümanlıkta anâsır mı olurmuş? Ne gezer?
Fikr-i kavmiyeti tel'in ediyor Peygamber!
Türk, Arapsız yaşamaz. Kim ki yaşar der, delidir!
Arab'ın, Türk ise hem sağ gözü, hem sağ elidir.
Arnavutlar size ibret olacakken hâlâ,
Ne bu şûride siyaset, ne bu fasîd davâ
Bunu benden duyunuz, ben ki evet, Arnavud'um,
Başka bir şey diyemem, işte perîşan yurdum.¹⁰

Mehmet Akif, kaybedilmiş bir dava uğruna mücadele ediyordu. Bunu, Anadolu'daki Kemalistlerle kısa bir ilişki kurduktan, Türkiye Cumhuriyeti'nin milli marşı haline gelecek olan şiiri yazdıktan sonra kendisi fark etti ve Kahire'de gönüllü sürgüne çekildi. Milliyetçilik davası, nihayetinde Ortadoğu'nun tüm halklarını kapsayacak şekilde yayıldı.

9 Özön, *Namık Kemal*, s. 263-71, karşılaştırma için bakınız: s. 81; Mardin, *Genesis*, s. 327-38; Lewis, *Emergence*, s. 332-33.

10 Mehmet Akif Ersoy, *Hakkın Sesleri* (1913), *Safahat*, altıncı kitap. (İstanbul, 1963), s. 205-6.

Dil, toprak ve devlet tarafından tanımlanan bir ülke olan İran'da, milliyetçiliğin bir tür Müslüman vatanseverlik ile tanımlanması oldukça kolaydı. İranlılar dindar Müslümanlardır ama aynı zamanda Şii'dir ve bu nedenle neredeyse tüm komşularından ayrılırlar. Eski Sovyet Azerbaycanı da Şii'dir fakat zaten İran'ın kaybettiği bir eyaletidir. Irak'ın çoğunluğu Şii'dir, ancak yüzyıllar boyunca Sünni egemenliğine tabi tutulmuştur. On altıncı yüzyıl başında Safevilere dayanan modern İran devletinin tarihi kişiliği, Osmanlı topraklarında, Orta Asya'da ve Hindistan'daki düşman Sünni güçlerle etrafı çevrilmiş olan, Şii İslam'ın bir kalesi olarak algılanması ile şekillenmiştir.

İran da komşuları ile dil açısından birbirinden ayrılır. Tacikistan ve Farsçanın kollarında biri olan Daricenin konuşulduğu ve iki resmi dilden biri olduğu Afganistan hariç, İran ülkesi, Arapça ve bir dizi Türkçe ve Hintçe konuşan ülkeler ile çevrilidir. Afganlar ve Tacikler ekseriya Sünnidir.

Bu koşullar altında, Şii inancına, Farsçaya ve kültürüne, İran'ın eski ve tarihi topraklarına dayanan güçlü bir kimlik ve sadakat duygusunun gelişmesi doğaldı. Hem bunların göreceli önemi hem de komünalizm, milliyetçilik ve vatanperverliğin birbiriyle yarışan söylemleri, bu yüzyılda İran tartışmasının ana mevzusunu oluşturdu. İran toprağına dayanan vatanseverlik ve kimlik teması, son yıllarda gerçekleşen antik anıtların restorasyonu, çoktandır unutulmuş eski metinlerin ıslah edilmesi ve çevrilmesiyle oldukça desteklenmiştir ve bu İranlıların kendileriyle iftihar etmesine ve öz farkındalığına yeni bir boyut katmıştır. Bu, son şah tarafından siyaseten desteklenmişti. Dini tarafı tamamen göz ardı edilmese de halka bir İranlılık alın yazısı aşılıma çalışmıştı; ebedi, değişmeyen bir İran, müteakip farklı din ve kültürden akıp gelmiş, her yabancı istilasından sonra kendini var etmeyi başarmış bir İran. Şahın vatanseverlik anlayışında, monarşinin merkezileştirici ve öncü rolü doğal olarak mühim bir konum işgal ediyordu.

Bu perspektife, yedinci yüzyıldaki Müslüman Arap işgali daha da önceleri gerçekleşen Büyük İskender ya da Moğol işgalinden

esasen farklı değildi, yabancı bir egemenliğin ve kültürün dayatılmasıydı. Bu, elbette, Müslüman fethini İran'ın Allah'ın inayetiyle gerçek inanca açılması olarak gören ve antik çağ kültürünü putperestliğe dönüş olarak kınayan köktenci dindarlar için küfür demekti.

Sovyet Ortadoğu'da, milliyetçilik daha inişli çıkışlı bir seyre sahipti. Rus devriminden sonra, Orta Asya ve Güney Kafkasya'da çeşitli siyasi perspektifteki ulusal rejimler ortaya çıktı. Bunların hepsi Kızıl Ordu tarafından alt edildi ve Moskova'nın otoritesi yeniden tesis edildi. Bundan sonra, her türlü milliyetçilik bir suç olarak kabul edildi. Zaman zaman, bu tür suçluların tespit edildiği ve cezalandırıldığı bildirilmiştir. En çarpıcı olay, Özbek Cumhuriyeti'nin başbakanı Feyzullah Hocayev ve Özbek Komünist Partisi Genel Sekreteri Akmal İkrarov'un milliyetçi ve İngiliz casusu olarak suçlandığı ve bunu takiben vurulduğu 1938'de meydana geldi. Güneyde garip görünebilecek olan bu tarz suçlar, Sovyet Ortadoğu'da uzun zamandır yaygındı. Sovyet sözcüleri ve yerel himayeleri, pan-Türkizm, pan-İranizm ve pan-İslamcılığın üç temel hatasını suçlamak için dikkate değer bir enerji sarf etmişti. Birincisi, Türkçe konuşan Cumhuriyetleri hem birbirleriyle hem de Türkiye ile ilişkilendirmektir; ikincisi, Tacikistan'da, Afganistan'da ve İran'da Farsça konuşanlar arasında bir bağlantı kurmaktır; üçüncüsü ve Sovyet gözünde en tehlikeli olanı ise, Sovyetler Birliği'ndeki tüm Müslüman halkı sınırın ötesindeki büyük İslam dünyasıyla ilişkilendirmek ve onları tehlikeli, kontrol edilemez etkilere karşı açmaktır. Sovyetlerin merkezi otoritesinin zayıflaması ve 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması bu etkilerin serbestliğine olanak sağladı ve Müslüman çoğunluğa sahip altı cumhuriyet, şimdi büyük seçimlerle karşı karşıya kalmıştı.

Müslümanlarınkinden çarpıcı bir biçimde farklı olsa da bazı açılardan şaşırtıcı bir şekilde benzer görünen başka bir milliyetçilik türü de Yahudi milliyetçiliğidir, siyasi Siyonizm'in büyümesine katkı sağlayan unsurlardan biridir. Yahudilerin müşterek öz-farkındalığı, Araplarınki gibi, müşterek varoluşları kadar eskidir. Araplar gibi, dinde en karakteristik ve en kalıcı biçimi elde etmek için kabilesel, etnik ve kültürel aşamalardan geçmiştir.

Yahudi milliyetçiliği, Orta ve Doğu Avrupa'da başladı. Burada, azad ve asimile edilmemiş Yahudi toplulukları millet olmanın mevcut tüm kriterlerine sahipti, sadece iki kriter eksikti; ulusal bir dile ve ulusal bir toprağa sahip olmak. İbranice rönesansı ve Siyonist hareket bu iki eksikliği karşılamayı amaçladı. Bunların yerini tutacak bazı öneriler oldu. Doğu Avrupa Yahudileri aslında kendi dillerine sahipti; bu şimdi Yidiş olarak bilinen arkaik bir Frenk diyalektiği. Bu dil, Yahudilerin Orta Çağ'da Germen topraklarından Slav topraklarına göç etmesiyle taşınmış ve göz alıcı bir edebiyata sahip, zengin ve esnek bir dile dönüşmüştü. Bir süre için, bir tür Yidiş kültürel milliyetçiliği, özellikle sol kesimde kendine destek buldu. Bundaki esas fikir geniş kitlelerin diline dayalı bir seküler ve popüler Yahudi kültürüydü. Adına "Bölgeci Hareket" denen hareket gibi bu program da kendine ait ulusal bir yurt fikrini kabul ediyordu ama bunun Filistin'den daha rabitali ve daha az meşakkatli olmasını istiyordu. Her iki düşünce de Yahudi toplulukların gözünde maksatsız ve alakasız bulundu ve onların desteğini almakta başarısız oldu. On dokuzuncu yüzyılın başlarında Almanların, Macarların ve Lehlerin milliyetçi ihtirasları, birçok Yahudi'nin de onlara katılmasını ve Alman, Macar, Leh olarak savaşmasını ve Alman, Macar ve Leh olarak ölmesini sağladı. Lakin bu halkların etnik ve ekseriya şoven milliyetçiliği, Yahudilerin o ulusun bir parçası olarak kabul edilmesini zorlaştırdı. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Orta ve Doğu Avrupa'da sekülerleşmiş ve milliyetçi Yahudiler arasında keskin bir ayrışma ortaya çıktı; kendilerine zoraki razı olacak bir ulusa yine de kendinlerini kabul ettirme mücadelesi içinde olanlar ile Siyonizm'e yüz çevirenler yani kendilerine ait bir yurttan ayrı bir Yahudi devleti kurma fikrine reddedenler. Geleneksel dindar Yahudiler için, her türlü milliyetçilik Tanrı'ya bir saygısızlıktı. Demokratik Batı Yahudileri için bu soru neredeyse hiçbir zaman ortaya çıkmadı ve Siyonizm büyük ölçüde hayırsever bir meseleydi ya da öyle görünüyordu. Orta ve Doğu Avrupa'da modernleşmiş Yahudiler tahammül edilemez bir durumla karşı karşıyadılar. Onlara iki seçenek sunuluyordu: ulusun içerisinde bir birey olarak asilime olma ya da

topluluk olarak asilime olup millet olma durumuna katılma. Mili-tan anti-Semitizmin yükselişi ilk seçimi ortadan kaldırdı ve Siyonist çağrının menziline ve etkisi büyük ölçüde artırdı.

Kıta Avrupası'ndaki Yahudilerin çoğunun Naziler ve iş birlikçi-leri tarafından fiziksel olarak yok edilmesi ve sağ kurtulanların elinde kısıtlı seçenekler olması, bir Yahudi yurdu ve Yahudi devleti yaratıl-ması için güçlü ve -nihayetinde karşı konulamaz- bir hareket yarat-tı. Suçluluk ve merhamet duyguları içerisindeki Hristiyan dünyası, buna çok az direniş gösterdi hatta biraz destek sundu. İkinci Dünya Savaşı boyunca Mihver Devletleri'ne gösterdikleri sempati ve İttifak Devletleri'ne gösterdikleri hasımlıktan ötürü Batı'nın gözünde iti-barını kaybeden Filistinliler ve müttefikleri, bu Yahudi Devleti'nin kurulmasını engellemek için attıkları adımlarda ilk önce siyasi sonra da askeri olarak başarısızlığa uğradılar. Bu adımları ve sonucundaki başarısızlık, Filistin halkı için trajik sonuçlar doğurdu. İkinci Dünya Savaşı'nın gaddar ve vahşi akıbeti içerisinde, eski imparatorlukların tasfiye edildiği ve yeni bir imparatorluğun yaratıldığı bu dönem ara-sında, bazı eski sınırlar yeniden çizilirken bazıları ilk defa türetildi ve Avrupa, Asya ve Afrika'daki milyonlarca insan ya evinden sürüldü ya da kaçmak zorunda kaldı. Filistinli mübadillerin sorunu katien bunların arasındaki en büyük sorun değildi fakat en kalıcı, en şiddet-li ve en acı olanı olduğu sonradan tecrübe edildi. Filistinlilerin kimliklerini korumadaki başarısı, Filistin'in Britanya mandası olmaktan çıkıp otuz yıl ayrı bir siyasi varlık olarak yaşamış olmasından daha dikkat çekicidir. Mülteciler çoğunlukla aynı dil, din ve kültürden insanlar arasında yaşıyordu. Ürdün dışındaki tüm Arap ülkeleri, Filistinli mültecilere vatandaşlık vermeyi reddetti ve o mültecilerin sorunları, üçüncü ve dördüncü nesillere bile, siyasi haklardan yok-sun ve sınır dışı edilme ihtimali ile yabancı kalmaya devam ettiler. Bütün bunlar, yeni kurulmuş olan Yahudi devleti ile Arap komşuları arasında hâlihazırda zor durumda olan ilişkileri daha da kötüleştirdi ve uzun bir süre için bir çözüm olasılığı ortada yoktu.

1948 ve 1949'da, yeni kurulan Yahudi devleti ilk zorlu sına-vından savaşla sağ çıktı. 1979'da İsrail-Mısır barış antlaşmasının

imzalanması ile Yahudi devletinin kuruluşundan otuz yıldan fazla bir süre sonra barışa yönelik ilk büyük adımlar atılmış oldu. Bu tarihe kadar birçok Arap-İsrail savaşı vuku buldu. Bu arada, dış ilişkilerindeki anomalilere rağmen, İsrail iç işlerinde daha normal bir ülke haline geliyordu ve Siyonizm, en azından vatandaşları için yavaş yavaş bir İsrail vatanperverliğine dönüşüyordu.

Fakat bugün bile, modern İsrail ulus devletinde, bir Yahudi agnostik hatta ateist bile olabilir ve yine de teftişi geçer. Ama başka bir dine geçti mi, işte o zaman devlet, kanun ve halkın ezici çoğunluğunun nezdinde Yahudi olmaktan her anlamda çıkar. Belki de zamanla İsrail sıradan seküler bir ulus haline gelecektir, şu an bu geçerli değil. Belki de İsrail'e en benzer ülke -aralarındaki farklılıklar derin ve açık olsa da- Pakistan'dır. Orada da mücadele, kargaşa ve bölünmeden sonra, dindar bir cemaat etrafında yeni, modern bir ulus oluşturma girişiminde bulunuldu.

Liberal vatanperverliğin yükseliş ve düşüşünün, etnik milliyetçiliğin yükseliş ve yayılmasının izini sürdük. Bu izler sayesinde en son aşamada şunu görüyoruz: tekerrür. Başta belirsiz ve kararsız, sonra gittikçe güçlenen, nihayetinde halklarının bilinç ve bağlılıklarında kök salmaya başlamış yeni ulus-devletlere dayanan, yeni bir vatanperverliğe geri dönüş.

Bu süreç Türkler arasında başladı ve onlarla en uç noktaya ulaştı. 1922'de, Yunanlara karşı elde ettikleri zafer anında hâlâ büyük belirsizliklerle karşı karşıyaydılar. Türkler, tabir caizse, bir imparatorluğu kaybetmiş ve dünyada henüz yeni bir rol bulamamış bir halktı. Ulusal kurtuluş mücadelesinde birçok mevzu ortaya çıkar; İslam ve pan-İslam, Türkizm ve pan-Türkizm ve emperyalist Batı'ya düşmanlık. Türkiye -Türk ulusunun anavatanı- uzun zamandır nispeten ikincil bir mevzuydu. Yine de, yabancı işgalcileri yeniden tanımlanmış ulusal topraklardan çıkarmak mücadelesi, kaçınılmaz olarak bu mücadeleye vatanperver bir savaş karakteri verdi. Ayrıca, Türkiye devleti ve Türkiye ülkesi temelinde, şimdiye kadar Türklere bilinmez bir varlık olan yeni bir vatanseverliğin yolunu hazırladı. Rusya'daki ayaklanmanın getirdiği cazibelere direnen Mustafa Kemal (sonradan

Atatürk soyadını almıştır), tüm pan-İslam ve pan-Türk gayeleri ve hırslarından vazgeçti ve halkını da aynı yolda ilerlemeye ikna etti. Diğer ülkelerdeki Türk ve Müslüman kardeşler kendi savaşlarında mücadele etmeliydi. Türklerin kendi ülkelerinde gerçekleştirmesi gereken acil ve zor görevler vardı. Ortadoğu halkları arasında, sadece Türkler, antik çağda bölgede hemen teşhis edilebilecek bir ata iddia edemezdi. Atatürk, onlara Troya'yı ve Hititleri verdi, tarih ve arkeolojinin yoğun bir şekilde yeşertilmesi ile Türklerin ikamet ettikleri ülkeye karşı kimlik duygusunu güçlendirmeye çalıştı. Günümüzde Türkiye, Batı Avrupa tipi demokratik bir vatanseverliğe yönelik muhtemelen geri dönüşü olmayan bir seçim yapmıştır.

İsrail ve İran'da da, antik geçmişin kurtarılması hızla yol adı ve mühim seviyede vatanperverliğin gelişmesine katkı sağladı, her ne kadar biraz mitopyatik (mit türeten) milliyetçi bir renkte olsa da. İsrail'de arkeoloji, antik geçmiş ile süreklilik kurma ve Babil Sürgünü'nün asırlarını unutmaya yönelik köklü bir arzuyu ifade eden bir tutkuya dönüştü. İran'da, 1979'taki İslam Devrimi'nin zaferinden sonra, şahın vatanseverlik anlayışına karşı hiddetli bir tepki vardı, hatta eli baltalı partizanlar Persepolis kalıntılarına gidip sağ kalmış resimlerin yüzlerini tahrip ettiler. Ancak çok geçmeden ortaya çıktı ki yeni rejim vatansever temaları ya da ulusal çıkarları tamamen terk etmemişti. Ayetullah Humeyni, İslam'da ülkeler arası sınırlar olmadığını ilan etti. Ancak Umman Sultanı daha önce şah tarafından ele geçirilen Basra Körfezi'ndeki üç adanın iadesini isteyince, bu talebi reddedildi. Daha da dikkat çekici olan, yeni İslam Cumhuriyeti anayasasının cumhurbaşkanının İran doğumlu ve İran kökenli olması gerektiğini söylüyor olmasıydı. Bu Amerika Birleşik Devletleri Başkanlığı için gerekenden daha fazlasıydı çünkü onun için sadece doğum yerinin Amerika olması yeterliydi. Irak'la uzun savaş sırasında, siyasi retorikğin neredeyse tamamen dini olmasına rağmen, vatanperverlik duygusunun da -katıksız İran toprağı ifadesiyle- önemli bir etken olduğu açıkça görüldü.

Arap toprakları için, antik çağ kültü özel sorunlar yarattı. İlk başta, Mısır'daki firavunlara yönelik ilginin yeniden canlanması

Bereketli Hilal ile ayrı düşmüyordu: Irak'taki Asurlular ve Babilliler, Lübnan'daki Fenikeliler, Suriye'deki Aramiler. Hepsi bu ülkelerin bugünkü yerleşikleri tarafından gururla sahiplenildi. Fakat kısa süre sonra bu hareketler Arabizmin yükselen gelgiti içinde boğuldu. 1950 Suriye Anayasası, Suriye'nin "Arap ulusunun bir parçası" olduğunu ilan etti. Aynı formül daha sonra Mısır, Irak ve Kuveyt'te kabul edildi. Pan-Arabistler için, sadece Mısır'daki -onların deyimi ile- firavunizm değil aynı zamanda diğer ülkelerdeki benzer hareketler de dar görüşlü, ayrılıkçı ve Arap Birliği ülküsüne zararlıydı. Bu hareketler aşağılayıcı bir şekilde, kabaca "ulusal hizipçilik" anlamına gelen, yenilenmiş bir ortaçağ terimi olan Şuûbiyye diye tanımlandı. Bazen de bunlara bilfiil karşı çıkıldı, tıpkı o dönem Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne bağlı Suriye'de olduğu gibi. Şam'daki Adonis Sineması'nın adı Belkis olarak değiştirildi ve Arami uygarlığına yapılan her ithaf; anti-pan-Arabist, muhalif Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi'ne desteğin kanıtı olarak kabul edildi. Başka zamanlarda ise, tabiri caizse, devralındı. Hammurabi ve diğerlerinin Arap olduğunu kanıtlamak için atılan adımlar gibi, antik Sami halkların tamamına -ikisi, İsrail ve Habeşistan hariç- Arap milliyeti bahşedilmesi gibi. Milliyetçi tarihyazımı genelde bir tarihçi için değersizdir, tabii eğer o tarihçi milliyetçiliğin tarihini yazmıyorsa. Eğer öyleyse oldukça öğreticidir.

Bir süre için, firavunlar ülkesinde bile baskın ideoloji Arabizm'di. Mısır'ın antik ve şöhretli adı dahi bir süreliğine resmî olarak terk edildi. Ancak Cemal Abdünnasır'ın pan-Arabizm'inin zirvesinde bile, Mısır gerçeği bu durumdan kurtulmayı başardı. Birleşik Arabistan'ın dış politikasına çalışan bir öğrencinin karşılaştığı en etkileyici sorunlardan biri Mısırlının ve Birleşik Arabistan'ın çıkarlarının göreceli önemidir. Aynı politika, hem Mısırlı emperyalist amaçlar için Arabizm'in sömürülmesi olarak değerlendirilebilir hem de Mısır ulusal çıkarlarının pan-Arabist hayallere boyun eğmesi olarak tanımlanabilir ve tanımlanagelmıştır.

Irak'ta, doğudaki Arap devletleri arasında kendisine mahsus olarak Arap olmayan bir azınlıktan, Kürtlerden ötürü durum karmaşıktır. Bir zamanlar Kürtler ve Araplar, bir Irak ülkesinde

birlikte yaşayabilir gözükiyordu, tıpkı Keltler ve Anglo-Saksonların Britanya'da yaşadığı gibi. Bu umut ve bu umudu teşvik eden hoşgörölü ortam her iki tarafı da etkileyen etnik milliyetçiliğin yükselmesi ile azaldı.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan arta kalan Arap devletlerinin mevcudiyeti bir yüzyılın dörtte üçünü geride bıraktı, artık tanidik ve kabul görmüş haldeler. Her birinin etrafında karmaşık bir çıkar bütünlüğü gelişti ve hepsinin birbirinden ayrı bir hayatta kalma arzusu var. Özellikle modern devletlerin antik döneme ait farklılıklar ve çekişmeler temelinde çakiştiği yerlerde bu böyledir; örneğin, Nil vadisi ile Mezopotamya'nın ikiz nehirleri arasındaki bölge gibi. Daha büyük bir birlik oluşturma arzusuna rağmen, herhangi bir bağımsız Arap devletinin ortadan kalkmamış oluşu dikkat çekicidir. Bu ülkelerin yöneticilerini, izledikleri politikalarda sıklıkla yönlendiren; pan-Arabizm davasından ziyade kendi devletlerinin ve ülkelerinin çıkarları gibi görünüyor. Ancak bu tür bağılıklar ve politikalar, her ne kadar derinden hissedilse ve sağlam bir şekilde korunsa da, nadiren açıkça dile getirildi. Arap birliği, uzun zamandır hem devlet adamları hem de ideologlar için alenen kabul edilebilir tek hedef olarak kalmaya devam ederken, bu politikalar ve bağılıklar zımnı bir hâl aldı hatta el altından sürdürüldü.

Artık bu böyle değil. Koşullar bir süredir pan-Arap davasını destekliyor gibi gözükiyordu. Bu koşullardan bir tanesi dildi. Geçmişte, Arap ülkeleri için dil birliği kurmak büyük ölçüde gerçek olmaktan ziyade teorikti. Hepsi aynı yazı diline sahip olsa da sadece birkaçı okuma-yazma biliyordu. Ayrıca farklı Arap ülkelerinde konuşulan Arapça da birbirinden oldukça farklıydı. Sanki, orta çağ Fransası, İtalyası, İspanyası ve Portekizi'nin konuşma dili için farklı diller kullanıp, okuma-yazma için Latinceyi kullanmaları gibi. Son yıllarda, eğitimin yaygınlaşması ve bunun sonucunda okuryazarlık seviyesindeki artış, ortak yazı dilinin bir birlik kurma aracı olarak etkisini büyük ölçüde artırmıştır. Televizyon, radyo, sinema, kitaplar, dergiler ve gazeteler dahil matbu neşriyat gibi kitle iletişim araçlarının hızlı büyümesi, bu etkiyi daha da ön plana çıkırmıştır. Kahire

ve Beyrut'tan yani iki ana kültür merkezinden çıkan yayınlar, Arap dünyasının her yerine yayıldı ve Mısır filmleri, neredeyse Arap ülkelerinin neredeyse tamamına Mısır Arapçasını taşımış oldu. Arap hükümetlerinin verdiği güçlü yasal ve kamusal destek pan-Arap davasına ilerleyen süreçte yardımcı oldu. Bir diğer destek ise büyük partilerden biri olan Baas Partisi'nin pan-Arabizm'i siyasi programına alması ve diğerlerinin bunu desteklemesiydi. Pan-Arabizm'in halk nezdinde ve yasal olarak kabul görmesi o denli ileri gitti ki birçok Arap ülkesinin anayasasına girebildi.

Pan-Arabizm'in anayasalara dahil edilmesi, kişisel özgürlük, ifade özgürlüğü ve diğer demokratik hakların güvence altına alınması ile birlikte, belki de bir düşüşünün işaretiydi çünkü bölgenin mevcut siyasi geleneğinde, siyasi ilkelerin yürürlüğe sokulması onları gerçekleştirmek için değil, onları uygulamanın yerine geçsin diyeydi. Aslına bakarsanız, mevcut Arap devletlerini birleştirerek daha büyük birimler oluşturma girişimleri bir istisna dışında şu ana kadar başarısız oldu. Bunların arasında en iddialı olanı Birleşik Arap Cumhuriyeti olarak adlandırılan Suriye ve Mısır birliğiydi. Bu birleşim, 1958'de pan-Arabizm cephesinde büyük bir sevinç içinde gerçekleşmişti. Zor bir ilişki olduğu görüldü ve 1961'de dağılarak ve Suriye'nin ayrı bir yapı olarak kaldığı yerden devam etmesiyle son buldu. Ürdün ve Irak, Mısır ve Libya, Mısır ve Sudan'ın birleşerek daha büyük birimler oluşturma girişimleri sonuçsuz kaldı. Bir istisna, 1990'da Kuzey ve Güney Yemen'in birleşmesi, daha doğru tanımlamak gerekirse tekrar birleşmesiydi. Aden'in Britanya tarafından sömürgeleştirilmesi ile yapay olarak bölünen bu tarihi ve siyasi varlığın restorasyonuydu.

Arap ülkelerindeki çeşitli hükümetler, pan-Arabist ideallere hizmet ettiğini riyakarca iddia ederken, kendi çıkarlarının peşinden gittiler. Bu da, kendi devlet ve hükümetlerinin, başka bir yerde merkezileşmiş daha büyük birimlere tabi olmasını olanaksızlaştırdı. Pan-Arabizm sönümlendikçe, bireysel devletler daha sağlam ve daha reel hale geldi. Evvela hepsi yeterince yapaydı. Önce Osmanlı İmparatorluğu'nun sonra da Batılı imparatorlukların eski eyaletlerinden vücut bulmuş olmaları ve Avrupalı devlet adamlarının

haritalara çizdiği sınırlara sahip olmaları ile zaten yeterince yapaylardı. Bazı yapılar eski ve otantikdir. Bin yıllık Mısır uygarlığını ve Mısır halkını kimse inkar edemez. Fas'ın ve yakın zamana kadar Yemen'in asırlara uzanan monarşisi, yüzyıllar boyunca kendi güçlü bölgesel geleneklerini oluşturdu ve geliştirdi. Bir başka deyişle, Lübnan'da dağlık bölgede yaşayan halk ile Arabistan çöllerindeki şeyhler, Osmanlı egemenliği altında dahi, kendilerine özgü güçlü yerel geleneklerini korumuşlardı ve bunu belli ölçüdeki bir *de facto* siyasi bağımsızlık ile birleştirmişlerdi. Lakin, bugün Arap dünyasını oluşturan ülkelerin hiçbirinde yüzyıllar boyunca ayrı bir yönetsel yapıya sahip olma adeti hatta bölgesel otonomluk dahi olmamıştır. Bu ülkelerin isimleri dahi yapaylıklarını ortaya koyuyor.

Zaman içinde, bu ülkelerin hepsi kökleri ne kadar yapay olursa olsun, birer realite haline geldiler. Her birinin etrafında bir çıkar, kariyer ve sadakat çetesi büyüdü ve en önemlisi, devleti işler bir yapı haline getiren bir elit sınıf ortaya çıktı. Bu elit sınıf, ne gücünü paylaşmak istiyordu ne de teslim olmaya niyeti vardı ve ayrı bir kimlik, ayrı bir amaç uğruna giderek daha da bilinçleniyordu. 1948'te ordularını Filistin'e gönderen Arap ülkelerinin, kriz anında ayrı düşmesinde bu açıkça görülebiliyordu. Takip eden yıllarda, özellikle de bu ülkelerdeki siyasi ve sosyal dönüşümlerden ve aralarındaki şiddetli çıkar ve amaç anlaşmazlıkların ardından bu daha da belirgin hale geldi. Arap ülkelerinin 1967, 1973 ve 1982 savaşlarına verdiği tepki, onların pan-Arabist ideallere ve özellikle Filistinlilerin kaderine olan ilgisinin hızla azaldığını gösterdi. 1980 ve 1988 yılları arasında, bir Arap devleti olan Irak, Arap olmayan İran ile savaş halindeydi. Iraklıların, bir Arabizm mücadelesi olarak sunduğu bu savaşta, bazı Arap ülkelerinden finansal ve lojistik yardım alabildiler ama hiçbirinden askeri bir yardım alamadılar. Buna karşılık İran, diğer Arap topraklarındaki dostane tarafsızlığa ve olumlu desteğe bel bağlayabildi. Daha da dramatik olanı, 1990-1991 arasında Körfez Savaşı'nda yaşandı. Bir Arap ülkesi başka bir Arap ülkesini işgal edip, ele geçirdi ve ilhak etti. Bu da, dış güçlerin müdahalesine rağmen, Araplar arası bir savaşa önayak olmuş oldu.

Yirminci yüzyılın son on yılında Arap dünyasının durumu, İspanyol egemenliğinin sona ermesinden sonra Hispanik Amerika ile bariz bir paralellik göstermektedir. Orada da, bir imparatorluğun sona ermesiyle dil, kültür, din ve yaşam tarzı açısından birbirine benzer bir dizi bağımsız devlet türedi. Kuzey Amerika'da İngilizce konuşan kolonilerin bir araya gelmesi gibi bir ya da iki büyük devlet birleşebilirdi. Ama bu olmadı ve bir kere kaybedilen fırsat bir daha geri gelmedi. Arap devletleri, Güney Amerika ile aynı yönde hareket ediyor gibi görünüyor. Dil, kültür, din ve bir dereceye kadar bazı teşekküller ve yaşam tarzı ile ortak bir Arabizm, İspanyolca konuşan dünyanın *Hispanidad*'ı (Hispaniklik) eş değer olabilir ama daha fazlası değil. Bu, dünyada giderek daha da yaygınlaşan, ideolojik düşüncelerden ziyade pratik düşünce temelinde bölgesel gruplaşma olgusunu engellemez. Gelecekte bir gün, kültürel bağların, iletişimin ve daha geniş yapıların oluşumuna yönelik eğilimin artmasıyla, Arap ülkeleri daha büyük siyasi oluşumlarda bir araya gelebilir. Ancak şu an için eğilim ters yönde.

Pan-Arabizmin gerilemesi muhtemelen, Arap ülkelerinin hepsinde olmasa da bazısında petrolün keşfi ve sonucunda elde edilen yeni servetin eşit olmayan bir biçimde dağılmasıyla hızlandı. Bazı fertlerinin akıl almaz zenginlikte olduğu diğerinin ise fukaralıkta dibe vurduğu bir ailede yeteri kadar baskı uygulanırsa, aile bağları muhtemelen kopacaktır. Pan-Arabizm'in gerilemesinin bir başka nedeni de, peşi sıra teşebbüslere karşılık Arapların yaşadığı gittikçe artan hayal kırıklılığıdır. Çoğu zaman, pan-Arabist liderlerin gerçek amacının birlik değil hegemonya olduğu görülmüştür. Kimisi Alman modelini seçti, kendini Bismarck ülkesini de Prusya'yımsı gibi görerek Arap Birliği'nde baskın bir rol oynadı. Diğerleri Arap hükümdarları devirerek azletmek için devrimci yöntemleri seçti.

Ortadoğu'nun büyük bir bölümünde, üç düzeyde kimlik deneyimlenir ve tanınır, sadakat de üç düzeyde talep edilir ve verilir. En görünür ve genellikle en etkili olanı, ulus devlet seviyesidir: ulusal topraklar üzerinde egemen bir otorite kullanan ve cebri yetkeyi ve silahlı gücü yasal olarak tekeline almış siyasi bir elit tarafından

yürütülen merkezi hükümet. Devlet seviyesinin altında, diğer kimlikler tarafından belirlenmiş çeşitli başka bağlılıklar olabilir. Devlet dağıldıkça, bir zamanlar hakim olduğu bağlılık, daha eski ve daha derin kimliklere geri döner. Bu eski ve derin kimlikler daha kısıtlı ve buna bağlı olarak daha yoğundur. Bunlar da daha küçük birimlere ayrılabilir: ulusaldan etnik ve kavimsele, vatanseverden bölgesel ve yerele, diniden mezhepsel ve hizipsele. Her ne sebeple olursa olsun, ne zaman devlet başarısız olsa ya da bocalasa, bu eski ve daha dar bağlılıklar tekrar ortaya çıkar ve çoğu zaman birbirleriyle çatışan daha ilkel savlarını ortaya sürerler. Lübnan hükümeti iç savaşa girdiğinde olan buydu. Ya da Şubat 1991'de Irak'taki ateşkes sonrasında neredeyse olan buydu. Yine de, bu bilindik tehlikelere rağmen, her zaman murdar siyasetlerden ve maruz kaldıkları pespaye tiranlıklardan daha mahir ve asil şeyler için yanıp tutuşan insanlar olmuştur, hem tarihsel yankıya hem de mühim bir dünyasal güce sahip olabilecek daha engin ve otantik bir insan topluluğu bulunmuştur. Bir süre böyle bir ihtimal sunar gibi görünen Arap dirilişi ve Arap birliği fikri, en azından şimdilik solmuş gözüküyor. Ama İslam Birliği umudu hâlâ devam ediyor.

İSLAM'IN BAŞKALDIRISI

2 Kasım 1945'te, Balfour Deklarasyonu'nun yıl dönümünde, Mısırlı siyasi liderler gösteri çağrısında bulundu. Bu gösteriler, bir Katolik, bir Ermeni ve bir Rum Ortodoks kilisesinin de saldırıya uğrayıp hasar gördüğü, Yahudi-karşıtı ayaklanmalara dönüştü. Katoliklerin, Ermenilerin ve Rumların, Balfour Deklarasyonu ile ne ilgisi var diye sorulabilir.

Birkaç yıl sonra, 4-5 Ocak 1952'de, Süveyş kanalı bölgesindeki mücadele sırasında, İngiliz karşıtı gösteriler yapıldı. Bu gösterilerde bir Kıpti kilisesi yağmalandı ve ateşe verildi ve bazı Kıptiler göstericiler tarafından öldürüldü. Kıptiler, Hristiyan olmakla birlikte tartışmasız Mısırlıydılar hatta hepsinden daha çok Mısırlı sayılırlardı ve Mısır'ın milliyetçi liderleri onlara karşı yapılacak herhangi bir saldırıyı istemez ve amaçlamazdı. Yine de, kriz ve öfke anında, hiddet içindeki güruh içgüdüsel olarak Arapça konuşan ama Hristiyan olan yurttaşlarının ve komşularının karşı tarafa bir olduğunu hissetti ve buna göre hareket etti. Bu olayların her ikisi de bölgeye özgü koşullarla açıklanabilir. Ancak her ikisi de şüphesiz, ortak bir Müslüman algısı yansıtmaktadır. Bu da dünyanın iki temel bölümden ibaret olduğu; Müslümanlar ve diğerleri olarak ayrılan, diğerlerinin alt gruplarının ise nihayetinde önemsiz olduğu bir algıdır. Aynı ruh, Fransızların "Fransız Cezayiri" sloganına karşı Cezayirlilerin "Arap Cezayiri" değil "Müslüman Cezayir" sloganında kullanmasında görülebilir.

Batı'nın İslam dünyasına nüfuz ettiği günden bugüne kadar, bu hamleyle karşı verilen en karakteristik, en önemli ve orijinal siyasi ve

fikri tepkiler, İslamî tepkiler olmuştur. Ulusun ya da ülkenin yabancılar tarafından ezilmesi değil daha çok imanın ve toplumun kâfirler tarafından ezilmesi sorunuyla ilgilenmişlerdir. Halk nezdinde en derin duyguları uyandırabilmiş isyan hareketlerinin kökeni dinsel veya toplumsaldır ve dışavurumu da çoğu zaman öyledir. İslam dünyası, Batı medeniyeti ile uzun süredir devam eden çatışmasında, peşi sıra şu aşamalardan geçmiştir; yeniden doğuş ve direniş, reaksiyon ve reddetme. On dokuzuncu yüzyılda ve bazı bölgelerde yirminci yüzyılda, milliyetçiliğin yükselişine kadar, sorunlar dini bakış açısı ile formüle edildi ve farklı çözümler öne sürüldü, tartışıldı. Milliyetçiliğin ve diğer Batı kaynaklı ideolojilerin Ortadoğu ülkelerinde siyasi düşünceye hakim olduğu dönemde, modernleşmiş politikacıların, profesörlerin, gazetecilerin ve entelektüel tartışmalarında, programlarında ya manifestolarında dini duygular ve dini bağlılıklar yer almamıştır. Yine de halk nezdinde yerini korumuştur ve özellikle küçük çaptaki tüccarların ve zanaatkarların arasında önemini kaybetmemiştir. Gerginlik ve hayal kırıklığı yaşanan dönemlerde, dini duygulara ve dini bağlılıklara yeni bir önem ve aciliyet yüklenmiştir. Yakın döneme kadar, modern Ortadoğu'daki siyasi söylemin laikleşmesinin artık geri dönüşünün olmadığını iddia etmeye hevesli birçok insan vardı. Bugün ise ancak birkaç gözü kara böyle bir savda bulunabilir.

İsraili bir bilim adamı, dini ve milliyetçi yaklaşım arasındaki farkı şu şekilde tanımlamıştı: “Bir dine inananlar olarak, atalarımız başarıyı elde ettiği zaman Tanrı'yı yüceltti, başarısızlıklarında ise suçu işledikleri günahlara attılar. Bir ulusun üyeleri olarak başarılar için kendimize teşekkür etmeliyiz, başarısızlıklarımız içinse suçu başkalarına atmamız.”¹

Bu anlamda, Müslüman düşünürlerin İslam'ın gerileme ve görece zayıflığına ilişkin gerçeklere verdiği ilk tepkiler milli değil, diniydi. Türkiye'de, bir dizi tezkire yazarı, devletin eski ihtişamından uzaklaşmasını inceledi ve o günlere nasıl dönülebileceğine dair tavsiyelerde bulundu. Bunların etkisi neredeyse sıfırdı. Esas önemli

1 M. Plessner, “Ist der Zionismus gescheitert?” *Mitteilungsblatt* (Wiener Library, Londra), no. 42, 24 Kasım 1952.

gelişmeler Hindistan'daki Müslümanlar arasında, on yedinci ve on sekizinci yüzyılda yaşanmıştır. Bu, az bilinen ama Ortadoğu'daki dindaşları için büyük öneme sahip bir olaydır.

Portekizlilerin on beşinci yüzyılın sonunda ve sonra onları takiben Hollandalılar, İngilizler, Fransızlar ve diğerlerinin geldiği Hindistan'da İslam inancına ve cemaate yeni bir zindelik ve hareketlilik getiren otantik bir dini canlanma vardı. Bu canlanma yeniden canlanan geleneksel İslam'ın öncüsü hâline gelmiş, Orta Asya kökenli mutasavvıf bir kardeşlik olan Nakşibendiyye tarikatı ile ilişkiliydi. Hindistan'daki İslam ihmal, sapkınlık ve eklektizm yüzünden ağır bir şekilde zayıfladı. Hem Hinduizm'in sinsi geri dönüşünün hem de militan Portekiz Katolikliği'nin karşısında tehdit altındaydı. Büyük din muallimi Şeyh Ahmed-i Sirhindî (İmâm-ı Rabbânî, 1564-1624) herhangi doğrudan bir kafir tehdidinden çok, Babür İmparatoru Ekber Şah'ın senkretizmi ile ilgileniyordu. Mistik inancın, entellektüel ortodoks teoloji ve Kur'an hukuku ile nasıl kaynaştırılabileceğini göstermek için uğraşıyordu. Halefleri arasında göze çarpan şahsiyetler arasında olan ve yaşadığı dönemde Babür İmparatorluğu'nun dağılmasına ve Hindistan'da Müslüman iktidarın ve maneviyatın çöküşüne rastlayan Delhi doğumlu Şah Velîyullah Dihlevî (1703-1765) de, bölünme ve cesaretin kırıldığı bir dönemde imana yeni bir birlik ve güç getirmeye çalıştı.

Reforme edilmiş Nakşibendiyye tarikatının savaşkan yeniden uyanışı, Hindistan'dan Ortadoğu'ya doğru yayıldı. 1603/1604 gibi erken bir tarihte, Ahmed-i Sirhindî'yle aynı şeyhin müriti ve Sîh-rindî'nin muhalifi olan Şeyh Taceddin Senbhelî, Mekke'ye yerleşti ve burada bir dizi Nakşibendi eserini Farsçadan Arapçaya çevirdi. Bunu başka bir dizi mürit ve vaiz takip etti. Bunlardan bir tanesi, gençliğinde memleketi Orta Asya'dan Hindistan'a giden ve Nakşibendiyye tarikatına üye olan Murad Buhârî'dir (1640-1720). Daha sonraları Türkiye ve Arap topraklarında yoğun bir şekilde seyahat etti ve 1670 gibi Şam'a yerleşti. Osmanlı İmparatorluğu'nda reforme edilmiş Nakşibendiyye tarikatının tanıtılmasında ve kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Oğlu ve torunları onun çalışmalarını

devam ettirdi. Bu dönemdeki önemli figürlerden biri de mistik ilahiyatçı, hoca ve seyyah olan; Abdülganî Nablusî'dir (1641-1731). Aslen Nablus, Filistinlidir ve Nakşibendiyye tarikatının mensubudur. Bir sürü müriti vardı. Şah Veliyullah'ın kendisi de birçok eserinden daha mutad olan Farsça yerine Arapça kullanmıştır; bundaki kasıt Ortadoğu'da daha geniş bir Müslüman topluluğa hitap edebilmektir. Müritlerinden biri, Bilgramlı Muhammed Murtazâ Zebîdî, ilk Arabistan'a, oradan Mısır'a gitti ve on sekizinci yüzyılın sonuna doğru yeniden canlanan Arap dilinin öğrenilmesine önemli bir katkı yaptı. Şah Veliyullah'ın oğlu Abülazîz ed-Dihlevî çalışmalarına devam etti. Müritlerinden Kürt Şeyh Hâlid Ziyaüddin el-Bağdâdî (1775-1826) 1809 yılında Hindistan'ı ziyaret etti.

Şah Veliyullah'ın ilgisi güçlü bir şekilde Arabistan'a ve Araplara yönelikti. "Biz bu Hindistan topraklarında yabancıyız," diye yazmıştı vasiyetinde,

Babalarımız ve atalarımız buraya gurbetten geldi. Bizler için Arap soyu ve Arap dili gurur kaynağıdır, çünkü bu iki şey bizi ilk ve sonun sahibi Allah'a, Peygamberlerin en soylusuna ve sahabilere yaklaştırır.... Peygamberin içinden çıkıp geldiği ve kendini anlattığı eski Arap gelenek ve göreneklerine olabildiğince bağlı kalarak ve Farsî adetlerin ve Hindu alışkanlıkların tesirine karşı kendimizi korumalıyız Allah'a şükretmeliyiz.²

Onun için Arabistan Fars ve Hint bidatleriyle lekelenmemiş, otantik, özgün İslam'ın kaynağıydı. 1730'da Hicaz'a gitti, Burada bir yıl kaldı, Arap hocaların gözetiminde hadis ve Maliki fıkı okudu; Mayıs 1732'de ikinci kez hacca gitti ve yıl sonunda Delhi'ye döndü.

Şah Veliyullah'ın, Arapları ve onların imanlarını idealleştirmesi, Türk efendilere ait imparatorluğun ihtiyarlıkta son evrelere girdiği döneme denk geldi; bu Arabistan'daki hocalar ve diğer müritler arasında derhal karşılık bulan bir tepki uyandırmış olsa gerek. Bununla birlikte, Vehhabilik'in kurucusu olan, çağdaşı Muhammed bin

2 Alıntılındığı eser: A. Bausani, "Note su Shah Waliullah di Delhi (1703-1762)," *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, 10 (1961): 99.

Abdülvehhâb (1703-1787) arasında doğrudan bir etki veya temasa dair kanıt yoktur. Muhammed bin Abdülvehhâb, Necid bölgesinde doğup, Şah Veliyullah ile hemen hemen aynı zamanda Medine'de okumuştur. Takip eden yıllarda Basra'da bir süre yaşadktan sonra Necid'e geri dönmüştür. 1744'te, Suud emirinin desteğiyle, savaşkan ve tutucu bir diriliş girişimi başlattı. Gayesi, sonradan yapılan tüm bidatleri ve çarpıtmaları, özellikle evliyalara ibadeti ve diğer putperest icatları ortadan kaldırarak, Arabistan'ın saf İslamiyet'ini yeniden inşa etmektir. Yapılan hamle, sıradan Sünni mektepleri de içerecek şekilde genişletildi. Bu okullar Muhammed bin Abdülvehhâb'a göre sapkın uygulamalar ve fikirlerle kirlenmişti. Dariye'nin Suud emirleri hevesle bu Vehhabi davayı benimsedi ve silah zoruyla onu yüceltmek için kendilerini bu davaya adadılar. Orta ve Doğu Arabistan'ın büyük kısmını fethettikten sonra, on sekizinci yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu ile karşı karşıya geldiler. Meydan okumayı kabul ederek Irak'a baskın yaptılar, Kerbela'yı yağmaladılar ve 1804 ile 1806 arası kutsal Mekke ve Medine şehirlerini ele geçirdiler ve tasfiye ettiler. Suud emiri, Osmanlı padişahına meydan okuyan bir mektup gönderdi ve onu bir kafır ve gaspçı olarak suçladı. Osmanlı sultanı, sonunda harekete geçti ve Vehhabi güçleri yok etmek için Mısır paşasıyla birlikte Arabistan'a bir seferi birlik göndermeyi planladı. Bu görev, Suud başkentinin geri alınması ve Suudi emirinin boynunu vurulması için İstanbul'a gönderilmesiyle, 1818'de tamamlanmış oldu. Vehhabi imparatorluğu yıkıldı, ancak Vehhabilik, birden çok kez dirilmek üzere ve Arabistan'ın da ötesinde hatırı sayılır bir önemde yayılmak üzere yaşamaya devam etti.

On sekizinci yüzyıldaki Vehhabilik, birçok farklı açıdan önem arz eder. Osmanlı İmparatorluğu'nun Hristiyan düşmanların elinde yenilgi ve mezellet yaşadığı bir dönemde Vehhabi devrimi, Arapların Osmanlı Türk egemenliğinden ilk defa kendi rızasıyla ayrılma isteği gösterdiği zamandır. Her ne kadar bilinçli ya da açık bir Arabizm içinde olmasa da, Orta Çağ'dan beri İslam'ı ağırlıklı olarak şekillendirmiş Fars ve Türk fikirlerine ve uygulamalarına karşı gelen bir hareketti ve bu, Osmanlı Türklerinin hükmetme hakkının ilk

defa reddedilmesi olarak görülür. Hindistan'dan gelmiş olan Nakşibendi etkisi, Arap dinini ve Arapça din bilimlerini canlandırdı. Tahminen Hindistan'daki yeniden diriliş atmosferi ile teşvik olan Vehhabiler, bir adım daha ileri gitti ve İslam'ı, bu mevcut müşkül duruma sebebiyet verdiği inandıkları dini ve politik düzene karşı aktivist ve savaşkan bir yol benimsedi. Vehhabi devletinin çökmüş olmasına ve Vehhabiliğin Ortadoğu'da kendine çok az sayıda taraftar bulmasına rağmen, getirdiği dini diriliş, birçok farklı ülkede Müslümanları etkiledi ve Avrupalı işgalcilere karşı yakında başlayacak mücadelede yeni bir savaşçı bakış açısı aşılama yardımı oldu.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde, Müslüman dünyasının birçok yerinde bu mücadele verildi. Bir Osmanlı devlet adamı olan Akif Paşa, tehlikeyi açıkça görüyordu. 1822 tarihli bir tezkerede, Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik yaklaşmakta olan tehdidi anlatıyor ve halkı kendisini savunmaya çağırıyordu. Aksi takdirde, Rusların işgal ettiği topraklardaki Kırım Türklerinin ve Tatarların kaderine maruz kalacaklardı ya da İngilizler tarafından ele geçirilen Hintler gibi köleliğe boyun eğeceklerdi.

Saldırı, Ortadoğu'nun merkezi topraklarına değil, bazı uzak bölgelerde geldi. Direniş ise sultanlardan, bakanlardan, generallerden veya ulemadan değil, güçlü tutkuları ve mühim büyük gayretleri uyandırabilen, bunları yönlendirebilen popüler dini liderlerden ilham aldı ve onlar tarafından yönlendirildi.

Bu liderlerden üçü ön plana çıkıyordu: Kuzey Hindistan'dan Seyyid Ahmed b. Muhammed İrfân-ı Birîlvî, Dağıstan'dan Şeyh Şamil ve Cezayir'den Abdülkadir el-Cezairî. Pek çok ortak yönleri vardır. Üçü de kafir gaspçılara karşı silahlı mücadeleye önderlik etti: Birîlvî, hem Sihlere hem de Hindistan'daki Britanyalılara karşı, Şamil Dağıstan'daki Ruslara karşı, Abdülkadir el-Cezairî ise Kuzey Afrika'da Fransızlara karşı. Her üçü de dini önderdi: Abdülkadir el-Cezairî, Kadiriyye tarikatının başıydı, Şamil Dağıstan'a on sekizinci yüzyılda gelen ve sadece birkaç yıl önce militan bir biçime bürünen Nakşibendi tarikatına müntesipti, Seyyid Ahmed Birîlvî ise hem Nakşibendi hem de Vehhabi'ydi. Üçü de geniş çapta ve coşkulu

bir destek kazandı. Ahmed Birîlvî 1826 ile 1831 arası, Abdülkadir el-Cezairî 1832 ile 1847 arası, Şeyh Şamil ise 1830 ile 1859 arası olmak üzere kafirlere karşı İslam için çetin bir mücadele verdi. Üçü de kendilerinden daha büyük güçler tarafından mağlup edildi ve yurtları etkisiz hâle getirilerek işgalci imparatorluklara dahil edildi.

Bu imparatorluklar içerisinde, Batı'ya yönelik tepkinin bir sonraki aşaması açık bir şekilde görülebilir: adaptasyon ve işbirliği. Müslümanların, 1858'deki isyanının başarısızlığından sonra bir yenilgi ve cesaretsizlik döneminden geçilen Hindistan'da, yeni bir lider yükseliyordu: Seyyid Ahmed Han (1817-1898). Ahmed Han, Mohammadan Anglo-Oriental College'ın kurucusuydu ve İslami modernleşmenin ve eğitimsel reformların öncüsüydü. İngiliz uygarlığının büyük bir hayranı ve İngiliz İmparatorluğu'nun gururlu ve ona sadık bir vatandaşı olan Seyyid Ahmed Han, kalkınma ve ilerlemeleri için gerekli olan modern bilime ve irfana yol açsın diye hal-kını İngilizce öğrenmeye teşvik ediyordu. Gerçek İslam'ın, bu bilgiye ve bu amaca aykırı olamayacağını iddia ediyordu. Bu noktada, eski ilkelerin ve uygulamaların yeniden yorumlanması gerekiyordu, bunların çoğu Richard Koebner'a göre "yaratıcı yanlış yorumlama" idi. Seyyid Ahmed Han'ın, özellikle onu İslam düşmanı ve kafirlerle işbirliği yapan biri olarak gören ulema arasında kendine birçok muhalif bulması şaşırtıcı değildir.

Rus İmparatorluğu'ndaki kendine benzeyen çağdaşı ise; halkına Rus dilinin, Avrupa biliminin ve kültürünün faydalarını Rus hâliyle getirmeye çalışan Tatar, Kayyûm Nâsırîydi (1825-1902). Kazan'daki bir medresede bir öğrenciyken, ulemanın Rusça öğrenme yaşağına meydan okudu ve tebaası olduğu imparatorluğun dilinde ustalaşmak için gizlice çalışmaya başladı. Rus okullarında ve kolejlerinde birkaç yıl öğretmenlik yaptı ve Tatar Türkçesiyle bilim, coğrafya ve diğer konularda çok sayıda kitap tercüme etti ve birçoğunu bizzat kaleme aldı. Ayrıca, halkının modern bilginin anahtarı olan Rusçayı öğrenmesine yardımcı olmak için Tatar Türkçesi ile bir Rus dil bilgisi kitabı ve sözlük yazdı. Beklediği üzere, Rus oryantalistler tarafından el üstünde tutuldu ve *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*'nde hâlâ

övgüyle anılır ve milliyetçi burjuvaların karalayıcı saldırılarına karşı savunulur. Tatar çağdaşları arasında Uris Kayyum yani Rus Kayyum olarak biliniyordu.

Batı ile böyle bir işbirliği yapmaya karşı şiddetli bir tepkinin gelişmesi çok uzun sürmedi. Batı kuvvetlerinin daha da yayılması ve yerini sağlamlaştırması bu tepkiyi teşvik etti. 1858'de Hint isyanı bastırıldı ve Babür İmparatorluğu'nun son parçaları da süpürülmüş oldu. 1868'de Ruslar Semerkant'ı işgal etti ve Buhara emirini rütbesini yerli bir prens seviyesine indirdi. 1877'de Türkler Ruslara karşı ağır bir yenilgiye uğradı ve aynı yıl Kraliçe Victoria, Hindistan İmparatoriçesi oldu. 1881'de Fransızlar Tunus'u işgal etti; 1882'de İngilizler Mısır'ı işgal etti; 1884'te Ruslar Merv'i fethetti ve Afganistan sınırlarında gözükmeye başladı ve 1885'te Almanlar Doğu Afrika'da bir sömürge kurdu.

Pan-İslamizm ülküsü -Hristiyan imparatorlukların tehdidine karşı Müslümanların ortak cephesi- 1860'lar ve 1870'lerde Yeni Osmanlılar arasında doğmuş gibi görünüyor ve muhtemelen kısmen de olsa Alman ve İtalyan milliyetçiliğinden ve onların birleşme örneklerinden ilham alıyordu. İslami terimlere aktarılan bu kavram, Türklerin ya da başka herhangi bir etnik ya da dilsel ortaklık içeren ulusun değil, tüm Müslümanların dayanışma ve birliği anlamına geliyordu. Bu kavram, o zamanlar çoğu Müslüman için pek bir şey ifade etmiyordu. Yeni Osmanlılar, Müslümanların önemli ortak hedeflerinden biri olan İslam Birliği'nden (ittihad-ı İslam) sık sık bahsediyorlardı. Rusya tarafından yenilgiye uğratılan Orta Asya hanedanlıklarına yardım etmediği için Osmanlı hükümetine serzenişte bulundular. Onlara göre Mısır ve Tunus gibi uzak vilayetlerle olan bağlar güçlendirilmeli ve Osmanlıların doğal lideri olduğu Müslüman dünyasının geri kalanıyla daha yakın ilişkiler kurulmalıydı. Namık Kemal'in pan-İslamizm anlayışı, politik olmaktan çok kültürel ve modernleşme arzusuyla bağlantılıydı. Osmanlı İmparatorluğu halifelüğün merkezi ve Müslüman ülkeler arasında en gelişmiş ve Avrupa'ya en yakını olduğu için, gelecekteki İslam Birliği'nin doğal merkeziydi. "Bu olduğunda, bilginin ışığı bu merkezden Asya

ve Afrika'ya yayılacak.”³ Ali Suavi gibi diğerleri daha militan bir pan-İslamcılık çeşidi vaaz ettiler ve 1876'da ilk Osmanlı Anayasası resmi olarak “Hilafet-i Kübra-yı İslamiye”nin Osmanlı hanedanlığına ait olduğunu iddia etti.

Hilafet kavramında recessüm eden Osmanlı siyasi pan-İslamizm'i başlangıcı, Osmanlı padişahının ilk kez kendi egemenliği dışında bulunan Müslümanlar üzerinde dini yargı yetkisine sahip olduğunu iddia ettiği, 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar geriye götürebilir. Bu, kısmen, Rus Çar'ının, İstanbul'daki Rus kilisesinden başlayıp, Osmanlı'daki tüm Ortodoks Hıristiyanlar'a kadar uzanan bir müdahale etme hakkına karşılık, itibarı koruma amaçlı bir karşı savdı. Bu aynı zamanda, antlaşma ile siyasi birliktelikten resmen feragat eden padişahın, Kırım Tatarları ile aralarında en azından bazı bağları koruma girişimdi. Bu antlaşmadan birkaç yıl sonra, halifeliğin 1517'de Mısır'ı fethettikten sonra Abbassilerden Osmanlı Padişah'ı Yavuz Sultan Selim'e geçtiği hikayesine ilk kez rastlarız. Bu hikayenin amacı -ister Türk ister Arap tarih yazımı olsun, her ikisi tarafından da daha önce bilinmiyordu- açıkça bu yeni sava destek vermektir.

On sekizinci yüzyılın sonlarında ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında, bu sav hâlâ yeni ve tartışmalı olarak kabul ediliyordu. Örneğin, 1819'da bir İngiliz yazar, bazı patavatsız ve garip, tehlikeli sorular sormaya doğal bir kabiliyeti olan Alman turistlerden bahseder: “Onlar, padişahın iddia ettiği gibi meşru halife olup olmadığını sorma fırsatını çoğu zaman kaçırmazlardı.” Aynı kitabın bir başka pasajı, memurların evrensel sahtekarlığı hakkında yorum yapan bir Mısırlı'nın “padişahın bile müminlerin halifesi unvanını alırken Allah'ı aldattığı” örneğini verdiğinden bahseder.⁴

Bununla birlikte, bu iddia, ona karşı çıkabilecek diğer Sünni hükümdarların, yabancı işgallere maruz kalmasıyla ortaya atılmıştı ve o zamanlar yineleni ve güç kazandı. Yeni başa geçen padişahın kılıç alayı merasiminde kendisine sembolik bir ifade buldu. Geçmişte,

3 Özön, *Namık Kemal*, s. 33, alıntılандığı eser: Lewis, *Emergence*, s. 341.

4 Thomas Hope, *Anastasius* (Londra, 1819; Paris, 1831), cilt 1, s. 110, 257.

saraydaki kutsal emanetler arasında korunan çeşitli kılıçlar bu tören için kullanılmıştır. 1808'de II. Mahmud, seleflerinin çoğu gibi, makamının dini ve ailevi yönlerini sembolize eden, hem Peygamber'in hem de Osman Gazi'nin kılıcını kuşandı. 1839'da Abdülmecid, sadece Hz. Ömer'in kılıcını kuşandı ve çağdaş Osmanlı tarihçisi bunun "eski bir Osmanlı pratiği"⁵ olduğuna dair önemli ama bariz bir şekilde yanlış bir yorumda bulundu. 1861'de Abdülaziz'in kılıç alayında, Hz. Ömer'in kılıcı tekrar kullanıldı ve bu nokta tarihçi Ahmet Cevdet Paşa tarafından şöyle açıklandı:

Bu kılıç, Ömerü'l-fâruk radiyallahü anh hazretlerinin seyf-i mübarekidir ki [Moğol] Hülagu Bağdat'ı istila ettikte abbasilerden canib-i Mısır'a firar eden zatin yanında bulunmuş. Mısır'daki hulefa-yı Abbasi'ye bununla teberrük ederlermiş. Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethi ile halife-i Abbasi'yi Dersaadet'e getirdikte halife-i Abbasi işte bu kılıcı Yavuz Sultan Selim'e taklid ile hilafet-i İslamiyye'yi Âl-i Osman'a terk eylemiştir.⁶

Hız. Ömer'in kılıcı Abdülhamid'in kılıç alayında yine kullanıldı ve Osmanlı'nın "Hilafet-i Kübrayı İslamiyye" iddiası, 1876 Anayasası'nın 3.maddesinde resmen ortaya kondu.

Bu iki gelişme, bir araya geldiğinde, bu pan-İslamist fikirlerin ve özlemlerin büyümesini büyük ölçüde teşvik etmiş gibi görünüyordu. Ruslar, 1860'lar ve 1870'lerde Semerkant ve Buhara gibi eski Müslüman medeniyet merkezleri de dahil olmak üzere, Orta Asya'da hanlıkları -eskiden beri Müslüman ve şüphesiz Türk topraklarını- hükmü altına aldı. Bu topraklar üzerindeki Rus egemenliğinin genişlemesi ve Osmanlı yöneticilerinin yardım çağrılarına karşılık verememesi, Türkler ve diğer Müslümanlar arasında hem şok hem de sıkıntıya neden oldu. Aynı zamanda, Prusya ve Sardunya hükümdarları, Almanya ve İtalya'nın birleşmesini sağlayarak, dağınık ve bölünmüş bir halkın nasıl birleştirilebileceğine dair farklı

5 Ahmed Lütfi Efendi, *Lütfi Tarihi*, (İstanbul, 1302/1885), cilt 6, s. 51.

6 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir-i Cevdet*, yayına hazırlayan: Mehmet Cavit Baysun (Ankara, 1960), cilt 2, s. 152.

örnekler sunuyordu. Bazıları, Osmanlı Devleti'nin de benzer bir rol üstlenmesini ve daha büyük bir birlik yaratmada öncülük etmesi gerektiği sonucuna vardı. Bu birlik uzun bir süre boyunca ulusal değil, dini bir birlik olarak değerlendirildi ve doktrinin ilk savunucuları, Avrupa'daki Milliyet kavramı ile Müslümanların cemaat kavramı arasındaki farkı anlatmak için can atıyordu.

II. Abdülhamid (hük. 1876-1909) yönetiminde, kontrollü ve sınırlı bir pan-İslamizm türü, resmi bir Osmanlı politikası haline geldi ve Osmanlı Devleti'nin cephaneliğinde yararlı bir silaha dönüştü. İçerideki avantajı, liberallere, milliyetçilere, reformistlere ve diğer tehlikeli muhaliflere karşı Araplar başta olmak üzere Müslümanları yanında tutmasıydı. Dışarıda ise, padişahın elçilerinin dünyanın dört bir yanındaki Müslümanlar arasında bir destek seferber edebilmesine ve gerekirse Hıristiyan imparatorluklara karşı kullanılmak üzere bir kaldıraç sağlamasına izin verdi.

Daha radikal ve daha militan bir pan-İslamizm türü fırtınalı bir kariyeri sahip Cemaleddin Efgani'de (1838/39-1897) kendine bir ifade buldu. Kendi ifadesine göre; bir Afgan ve dolayısıyla bir Sünni olan, aslında bir Fars ve o zaman dolayısıyla bir Şii olması gereken Efgani, çocukluğunu ve gençliğini Afganistan'da geçirdiğini ve Müslüman öğreniminde geleneksel bir eğitim aldığını ileri sürer. Daha sonra, modern çalışmalarına başladığı Hindistan'da bir yıl geçirir ve 1857'de hacca gider. Afganistan'a döndükten sonra, emirin hizmetinde birkaç yıl geçirir ve 1869'da Hindistan'a gitmenin amaca uygun olacağına karar verir. Bu, Hindistan ve Mısır, İran ve Türkiye'de otuz yıldan fazla seyahat yahut geçici olarak konaklamanın başlangıcıdır. Fransa ve Rusya'da birkaç yıl geçirir ve Londra'yı ziyaret eder.

Cemaleddin Efgani'nin öğretileri, bir ideolojiden ziyade bir seyrisulukun ifadesidir ve tutarlı bir fikir sistemine uymaz. Seyyid Ahmed Han'ı ve reformcuları sert bir şekilde eleştiren Efgani, onlara duygusal yahut siyasi anlamda karşı çıkmıyordu, daha çok entellektüel ve dini gerekçelerle karşı çıkıyordu: Onlar, İslami uyumu ve bağlılığı zayıflatacak ve böylece kafir emperyalistlere hizmet edeceklerdi. Cemaleddin Efgani'nin reform ve yenilenme için

kendi planları vardı, bazı yönlerden Seyyid Ahmed Han'ın planlarına çarpıcı bir şekilde benziyordu. Ancak İslam'ı kuşanma amacı savaş ve cihattı, eşit işbirliği değil. Seyyid Ahmed Han'ın "doğacı materyalizmine" karşı yaptığı eleştirilere rağmen, kendi inançları zaman zaman kuşku uyandırıyor. Bazı yazılarında katı tutuculuk konusundaki ısrarının, ait olduğu entelektüel seçkinler için değil, kitleler için olduğunu öne sürüyordu. Çoğu zaman İslamiyet'in bir inanç olduğu kadar bir medeniyet olduğu söylenir. Cemaleddin Efganî içinse İslam bir medeniyet, potansiyel bir dünya gücüydü ve sadece rastlantı eseri bir inançtı; esas talebi mütedeyyin olmaktan ziyade sadakatti. Müslümanlar Alınanlar ve İtalyanlar gibi birleşmelilerdi ve Cemaleddin Efganî, hayatını Bismarck'ı ya da Cavour'ı olabileceği bir Müslüman hükümdarlık bulabilmek için harcadı. İslam'ın savunulması gereken düşman, Avrupa, özellikle de Hindistan ve Mısır'daki emperyal güç olan Büyük Britanya'ydı. Cemaleddin Efganî'nin Afrika ve Asya'daki Fransız ve Rus emperyalizmine bulunduğu atıflar yarım yamalak. Pan-İslam için siyasi bir mihver arayışındayken farklı zamanlarda Mısır hidivliği ile, şah ile ve sultan ile işbirliği yapmaya çalıştı, ancak hepsinde zorluklarla karşılaştı. 1891'de İran'dan sınır dışı edildi ve son yıllarını Türkiye'de, kibarca gizlenmiş ve rahat bir esaret altında geçirdi.

Seyyid Ahmed Han ve diğer reformcuların çalışmaları, hem yöntemlerini hem de hedeflerini reddeden birçok kişi arasında bile önemli sonuçlar doğurdu. Bu sonuçlar arasında Batı biliminin yayılması, İslamî eğitimde reformun gerekliliği konusunda artan bir farkındalık, İslami değerlerin modern kavramlar ve normlar ile yeniden gözden geçirilmesi gerekliliğinin yaygın kabulü vardı. Bu temalar, reformculara yönelik sert saldırılarına rağmen militan pan-İslamist Cemaleddin Efganî'nin yazılarında bile mevcuttur. Efganî, İslam toplumunu ve İslam inancını modernleştirerek, Batı gücünün baskısına ve Batı düşüncesinin eleştirisine karşı İslam'ı savunulabilir kılma arzusunu paylaşıyordu.

Bu ülkelerde, Cemaleddin Efganî'den uzun vadede çok daha başarılı olan kişi, kısa bir süre de olsa Mısır'ın baş müftülüğünü

yapmış olan Muhammed Abduh'tur. Abduh, Efganî'nin öğrencisi, görevdaşı ve entellektüel anlamda ondan bir adım önde olan, İslamiyet'in entellektüel anlamda yeniden dirilişi açısından mühim bir figürdür. Siyasi pan-İslamist görüşlerinde başlarda Efganî ile yakından ilişkiliydi, sonradan kendi çizgisini takip etmeye başladı. Abduh için siyaset önem sırasında yabancı sömurgeliğinden kurtulmak gibi temel bir problem bile ikincil bir noktadaydı; hem vatanperverlik hem milliyetçilik ona göre şüphe uyandırıcıydı çünkü bunlar one göre Müslümanları birbirine bağlayan, gerçek kimliklerini ve dayanışmalarını oluşturan dini kardeşlik bağını zayıflatma eğilimindedirler: "Müslümanlığı benimseyen, imanı sağlamlaştıktan sonra ırkı veya milleriyle ilgilenmeyi bırakır; parçalanmış bağlardan daha genel bir bağa, müminin bağına yüzünü döner."⁷

İşte o zaman Müslümanın ilk gayesi; onu eğiten, medenileştiren ve tanımlayan, onu olduğu gibi yapan ve onu daha iyi hale getirmeye çalışan İslam'dır. Ancak İslam dünyası kötü geçiyordu. İçerideki zayıflık ve yanlışlar, dışarıdan gelen baskı ve etki yoluyla, İslami değerler bozuldu ve çarpıtıldı. Batı eleştirisinin saldırısına dayanmak ve Batı fikirlerinin baş edebilmek için bunlar onarılmalı ve savunulmalıydı. İşte bu görev için, Muhammed Abduh, kendi dönemindeki ihtiyaçlar ve anlayışlar açısından İslami ilke ve değerler sisteminin inşası ve geliştirilmesine ömrünü adadı.

El-Ezher Üniversitesi'ndeki bir profesörün yazdığı, modern İslami düşüncenin, Batı emperyalizmi ile ilişkisi üzerine bir kitap, iki ana eğilimi birbirinden ayırdı. Yazar, zamanımızın terminolojisine başvurarak bu iki ana eğilimi şöyle adlandırdı: işbirliği ve direniş. İşbirlikçi eğilim, Seyyid Ahmed Han ve Kâdiyânîlik tarafından temsil edilir; direniş ise Efganî ve Muhammed Abduh tarafından.⁸

Hıristiyan Batı'nın ve Hıristiyanlık-sonrası Batı'nın entelektüel ve manevi etkilerine karşı direniş, şüphesiz Muhammed Abduh'un

7 Muhammed Abduh, *el-'Urvetül-vüskâ* (Kahire, 1957), s. 10, alıntılıdığı eser; P. J. Vatikiotis, "Muhammad Abduh and the Quest for a Muslim Humanism," *Arabica* 4 (1957): 62.

8 Muhammed el-Bahai, *el-Fikrül-İslâmi el-hadis ve Sılatihü bi'l-isti'marül-garbi* (Kahire, 1957).

düşünce ve öğretisinin ana amaçlarından biriydi. Onun, klasik İslam sonrası yapılan eklemeleri ortadan kaldırma ve ilk Müslümanların saf, katkısız ve bozulmamış inanç ve pratiğine geri dönme ihtiyacı konusundaki ısrarı, Nakşibendi dirilişçileri ve Vehhabi tutucuların öğretilerini hatırlatıyor. Bu karakteristik doktrinden çıkmış olan, Abduh'un yön verdiği fikirler hareketi; Selefîyye (Selefîlik) yani "Selefî takip eden, büyük ataları takip eden" olarak bilinir. Fakat Muhammed Abduh ne basit bir fanatik ne de katkısız bir gericiydi. Halkına sunduğu şey, kafirlere karşı gayesiz bir nefretten ya da efsanevi bir maziye dönüş hayalinden daha büyüktü. Bazı modernistlerin ve reformcuların Batı uygarlığına aşırı boyun eğmesini net bir şekilde reddederken, modern bilim ve teknolojiyi ve modern eğitim yöntemlerini kabul etmeye hevesliydi. Hatta İslami doktrinin yeniden formüle edilmesinde modern düşünceyi ve bilgiyi hesaba katmaya oldukça açıktı.

Muhammed Abduh'un İslam mücadelesi esasen barışseverdi; dinsel, etik ve kültürel konularla ilgiliydi, siyaset yahut savaşla değil. Batı'nın ya da Batılılaşmış rejimlerin egemenliğine karşı silahlı dini direniş, daha basit ama daha savaşkan bir şekilde bazı uzak ve ücra bölgelerde zaman zaman alevlendi. Libya'daki Senusi tarikatının ilk eylemi, önce Osmanlılara, sonra İtalyanlara karşıydı. Sudan'daki Mehdi ayaklanması Türk-Mısır yönetimine ve Avrupa gaspına karşıydı. Moritanya'daki Mâülayneyn ve Somaliland'deki Deli Molla da denilen Muhammed Abdullah Hasan hareketi bu tarz hareketlere örnektir. Hepsi, Şeyh Şamil'i, Ahmed Birîlvî'yi ve Abdülkadir el-Cezairî'yi hatırlatır. Tüm bunların, şu anda Batı sömürgeciliğinin esas alanı olan Afrika'da meydana gelmesi dikkat çekicidir.

Ortadoğu'nun merkez topraklarında, dini militanlığın da az olduğu aşikardır. Abdülhamid'in resmi olarak desteklediği pan-İslamizm'de, Mısır ulusal hareketinde ya da İran'daki anayasa devriminde farklı biçimlerde bir payı vardır. Yine de, bunların hiçbirinde önemli bir faktör değildi. Dönemin radikal seçkinlerinin siyasi programlarında, liberal ve vatansever ideolojilerin gölgesinde kaldı. Fakat, Batı'ya ve daha çok Batılılaşma yanlılarına karşı dini

düşmanlık içten içe kızışmaya başlamıştı ve 12 Nisan 1909'da İstanbul'da patlak veren Jön Türkler karşıtı isyanda tamamen alev aldı. Birkaç gün önce, 5 Nisan'da, Ayasofya Camii'nde İttihad-ı Muhammedi Fırkası kurulmuştu. Düşüncelerini yaymak için *Volkan* isimli bir gazete çıkarmaya karar verdiler. "Devrimci İslami enternasyonalizm" olarak tanımlanan bu fikirler; aşırı Müslüman gelenekçiliğin, militan pan-İslamizm'in, Jön Türklere ve temsil ettikleri her şeye karşı düşmanlığın bir toplamından oluşuyordu. Grubun lideri ve gazetenin başyazarı Bektaşî dervişi olan Kıbrıslı Derviş Vahdeti'ydi. İttihad-ı Muhammedi Fırkası kendisini sadece toplantılarla ve gazetecilikle sınırlandırmadı. 31 Mart vakasında da rol aldılar. İsyancıların ve onları destekleyenlerin izlencesi basitti: "Şeriat tehlikededir, şeriat isteriz!" Mektepli zabıt istemediklerini söylüyorlardı.

İsyan bastırıldı ve liderleri öldürüldü. Bununla birlikte, din meselesi, Türkler için önemini korumuştur ve Jön Türkler döneminin hem entelektüel tartışmalarında hem de siyasi çatışmalarında önemli bir rol oynamıştır. Açık sözlülüğü yüksek seviyede bir ilim ile harmanlayan o dönemin gazete ve dergileri, muhafazakarlar ile yenilikçiler arasında yahut bu grupların kendi içerisinde belki de şu zamana kadar yapılmış en bilgili ve en iddialı tartışmaları içerir. Militanvari tepkiler çoğunlukla hasıratlı edildi. 1910'da, jandarma memuru Ali Kemal'in önderliğinde allahsız Jön Türkler'i devirip, şeriatı geri getirmeyi amaçlayan başarısız komplo gibi arada sırada patlak verdiği de oldu.

Birinci Dünya Savaşı'nın ikincil çatışması olan, Britanya ürünü Arap isyanı ile Alman ürünü Osmanlı cihadı arasındaki çatışma, Müslümanlar için duygu ve sadakat noktasında bazı karışıklıklara yol açtı. Her halükarda bu iki Avrupalı savaştının muazzam gücü onları sindirecekti. Savaşın sonuna doğru bir değişim vücut bulmaya başladı ve savaş sonrası dönemde hızla gelişti. Bir noktaya kadar bu değişimi hazırlayan, kapitalist Avrupa medeniyetinin çöküşünü müjdeleyen Rusya'daki devrimlerdir. Ama esas hızlandıran Arap isyanı liderlerinin hayal kırıklığıdır, hatta efendileri -artık düşmanları ve yine de dindaşları olan- Osmanlılara gizli yaklaşımlar noktasında

bile. Alman general Otto Liman von Sanders, anılarında, Ağustos 1918'in sonlarında Şerif Faysal'ın (sonradan I. Faysal olacaktır) Cemal Paşa'ya gizli bir mesaj gönderdiğini yazar. Bu mesajda, Cemal Paşa'yı yaklaştırmakta olan İngiliz taarruzuna karşı uyarır ve bir Arap devleti kurulmasına yönelik belli garantiler karşılığında Türklerin tarafına geçmeyi önerir.⁹ Bu önerinin, İngiliz işi bir hile olduğuna dair oldukça yanlış bir inanç yüzünden reddedilmesi ironiktir.

Osmanlıların teslim olduğu umutsuzluk ve öfke günlerinde, İslami bağlar çok güçlüydü ve ilk direniş çağrıları bu bağlılıklar etrafında gelişti. Müslüman topraklarda destek kazanma çabalarında, komünistler bile sınıfsal veya ulusal dayanışmaya yönelik söylemden ziyade İslami bir söylemi uygun buldular. Pan-İslamizm taraftarları ile zor ve belirsiz bir işbirliği yaptılar ve onları kendi amaçları için kullanmaya çalıştılar. Jön Türkler, seküler ve milliyetçi olmalarına rağmen uygun gördüklerinde pan-İslam kartını oynamaktan çekinmediler. Enver Paşa 1918'de Rus İmparatorluğu'daki Müslümanların kurtuluşu için, görkemli bir biçimde isimlendirilmiş İslam Ordusu'nu kurdu. İttifak Devletleri'nin mağlubiyetinden sonra, Jön Türkler'in bazı liderleri o dönem Batı emperyalizmine karşı yapılan muhalefetin esas merkezi olan Moskova'ya yerleşti ve enternasyonal Müslüman devrim planları ile meşgul oldular. 1921'de Berlin ve Roma'da gerçekleştirilen kongrede, Enver Paşa'nın başkanlık ettiği İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı kuruldu. Komünist esinlenme açık bir şekilde görülüyordu.

Komünizm ve pan-İslamizm arasındaki hep zoraki ittifak kısa ömürlüydü. Sovyetlerin davasını ileri taşımak için Orta Asya'ya giden Enver Paşa, milliyetçi muhaliflere katıldı ve 1922'de Kızıl Ordu ile savaşırken öldürüldü. 1918'deki Uluslar Halk Komiserliği'nde Stalin ile birlikte çalışan Tatar öğretmen Mirsaid Sultangaliyev, burada Komitern'den ayrı, sömürülen halkların bağımsızlığı için enternasyonal

9 Liman von Sanders, *Fiünf Jar Turkei* (Türkiye'de Beş Yıl) (Berlin, 1920), s. 330-31; İngilizce çevirisi, *Five Years in Turkey* (Annapolis, 1928), s. 312. Osmanlı generali Ali Fuat Paşa (Cebesoy) anılarında Nuri Said'in benzer bir yaklaşımından bahseder. Ayrıca bakınız: Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hâtıraları* (İstanbul 1953), s. 28-29.

devrimci bir fikir tasarlamıştı. 1923'te "milliyetçi temayüller" yüzünden tutuklandı ve bir sonraki tasfiyede ortadan kayboldu.

Galip ve muzaffer Batı'ya karşı, en önemli ve başarılı olabilmiş tek hareket Anadolu'dakidir. Mustafa Kemal önderliğindeki bir grup asi Müttefik Devletlere, Yunanlara ve kukla Osmanlı hükümetine meydan okudu. Kemalistlerin daha sonraki laikliği ve yurtseverliği, hareketin başlardaki güçlü İslami karakterini örtmüştür. Hareket başlarda, İslam topraklarını ve Müslüman halkı özgürleştirmeyi, sultanı, halifeyi kurtarmayı ve kafir işgalcileri ülkeden çıkarmayı hedeflediğini ilan etmiştir. Hem ulema hem de tarikatlardaki Müslüman dini liderler hareketin öne çıkan kurucuları ve ilk destekçileriydi.

1919 yazında Erzurum'da kurulan meşhur Şarkî Anadolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin 9 destekçisinden 3'ü böyleydi; biri Nakşibendi tarikatının lideriydi. Birinci Dönem Büyük Millet Meclisi 1920 yılında Ankara'da toplandığında, 14'ü müftü ve 8'i tarikat lideri olmak üzere, 361 üyesinden 73'ünün mesleği din adamlığıydı. Şubat 1921'de, üç ay önce Kemalistlere katılmış olan Libya'daki Senusi tarikatının şeyhi, Sivas'ta birçok Arap delegenin de bulunduğu bir pan-İslamist kongreye başkanlık etti. Büyük Millet Meclisi Mart 1921'de, direnişe katılmak için Anadolu'ya geçen ulusalcılık karşıtı "İslam şairi" Mehmet Akif'in içten, dini duygularla bezenmiş şiirinin ilk iki kıtasını milli marş olarak kabul etti. Nisan 1921'de, işgal altındaki İstanbul'da, Anadolu'da şehit düşenlerin onuruna dini bir tören düzenlendi. Genç, Batılılaşmış bir Türk entelektüeli, yoğun duyguların baskısı altında, halkının esas yurdunun "milli cemiyet, kültür dersi, siyasi toplantı" olmadığını, bu milletin "evinin, yurdunun, baba toprağının" camiler ve cemaatler olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Bu çok çarpıcı bir şekilde, sadrazam ve İslami yeniden doğuş taraftarı Said Halim Paşa'nın birkaç yıl önce, 1917'de, "Müslümanın vatani, şeriatın hâkim olduğu yerdir" sözünü hatırlatır.¹⁰

Ancak, bu ruh hali zamanla değişti. İstanbul'daki sultan, yani halife özgürlüğe kavuşmayı reddetti. O ve uleması, Anadolu'daki

10 Alıntılандığı eser: Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (İstanbul, 1940-1953), s. 1892, İngilizce çevirisi Lewis, *Emergence*, s. 358.

başkaldıranlara ölüm fetvası çıkardı. İslam, bu noktaya kadar sosyal tepki ve politik kabul ile özdeşleşmişti. Kemalistler, yüzünü dini çağrılardan milliyetçi çağrılara çevirdi ve sekülerleşme yolunda oldukça ileri gittiler.

Onların sekülerliği, tabiri caizse, başarı ile kutsanmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup olmuş güçler arasında, muzaffer ülkelere kendi başına meydan okuyabilen Türkler, kendi şartlarında müzakere edilmiş bir barış elde etmeyi başardılar. Asya'nın mağlup halkları arasında sadece Türkler, işgalciyi kovabildiler ve tam ulusal egemenliği geri kazanabildiler. Başarılarının etkisi, Japonların bir nesil önce Rusya'yı mağlup etmesi ile karşılaştırılabilirdi. Japonlar modernizm ve liberalizm derslerini öğretmişti; Kemalist Türkler seküler milliyetçiliğin erdemlerini gösterdiler. Arap topraklarında ya da başka yerlerdeki yeni nesil liderler, Batı'ya meydan okumak için bu örneklerden cesaret aldı. Hiçbiri benzer başarıları tekrarlayamadı.

1920'ler ve 1930'larda, siyasi bağlılıkların, görüşlerin, özlemlerin ve çıkarların yaygın ifade biçimleri Batı kökenliydi. Siyasi programları oluşturan ve oy kazanan partiler çoğunlukla sekülerdi. En önemli dini hareket hâlâ Selefilikti. Liderliği Muhammed Abduh'tan, Suriye'de bulunan Reşid Rıza'ya (1865-1935) geçmişti. Önemli teolojik başarıları ve entelektüel etkisi, doğrudan siyasi sonuçlara yol açmadan uzun süre devam etti. Aynı zamanda, 1925 yılında, Ali Abdürrâzık'ın muhtemelen Türk sekülerliği etkisi altında, din ile siyaseti ayırma girişimi, el-Ezher'in kemikleşmiş muhalefeti karşısında tamamen başarısız oldu.

Dine dair daha faal ve daha kapsayıcı bir tecessüsün başlangıcı 1930'larda, Hz. Muhammed'i ve İslam'ın ilk kahramanlarını yücelten popüler edebi eserler dalgasında görülebilir. Bunlar arasında dikkat çekici olan, Muhammed Hüseyin Heykel'in kaleme aldığı, 1935'te yayınlanan ve bir zamanlar önemli bir popülerlik kazanan; Hz. Muhammed biyografisiydi. Peygamberin ve halifelerin hayatları, ünlü yazar ve edebiyatçı Taha Hüseyin'in romantik eserlerinde de yüceltildi.

Bu dönemde, bir sürü dini dernek, cemiyet ve organizasyon kuruldu. Bunların programları, çok detaylı olmayan genel bir takva

görüşünden tutun da, Selefi doktrinlerin doğrudan uygulanmasına kadar değişen bir skaladaydı. Bunlardan bir tanesi, 1931'de Cezayir'de kurulan Cezayir Ulema Cemiyeti, hatırı sayılır bir etki ve önem kazanmıştır. 1945'e kadar Ortadoğu'da oynadığı rol, küçük ve önemsizdi. Politik içerik veya yön olmadan sosyal ve kültürel faaliyetlerle sınırlı kalmışlardı.

Savaş sona erip, 1945'te Batı baskısı gevşeyince, ani ve muazzam bir dini hareket yükselmeye başladı. Orta Çağ'daki Karimatilik'ten Haşhaşilere, Dağıstanlı Şeyh Şamil'den Sudanlı Mehdi'ye benzer, İslam dünyasında tanındık ve kendini tekrarlayan bir tür Mesih radikalizmi içeren dini hareketler baş gösterdi. Savaş yıllarında, büyük ordular Ortadoğu topraklarında kamp kurdular ve savaştılar. Ortadoğu halkını ise ihtiyaçlarını karşılamaya ve mücadelelerini sürdürmeye, bazılarını zenginleştirmeye ve bir kısmının ise hayatlarını bozmaya dahil ettiler. Büyük ordular hâlâ oradayken, mevcut gerginliklerin ve baskıların sesi zorunlu olarak kesildi. Ordular geri çekilmeye başladıkça, öfke ve düşmanlıklar çoğalarak kendilerine yeni çıkış yolları aradı.

Çok kısa bir süre içinde, seküler, siyasi milliyetçi ve vatanperver hareketler müthiş başarılarından olsa gerek, miadını doldurdu ve kendilerini itibarsızlaştırdılar. Bilindik siyasi egemenlik ve anayasal hükümet hedeflerine ulaşmada, bunların ne kadar boş ve yetersiz olduğunu gösterdiler. Bütünü temsil etmeyen baskın bir azınlık olarak değil ulusun desteğini gerçekten kazanarak, kendi Avrupalı siyasi ideolojileri ve siyasi üslupları ile halkın köklü duyguları ve arzuları arasındaki boşluğu ortaya çıkardılar. Çok geçmeden, peşi sıra her ülkede yeni gelen hareketler tarafından kenara itildiler.

1930'lar ve 1940'ların başlarında, faşizm ve Nazizm, birçokları için Batı liberalizmine karşı baştan çıkarıcı bir alternatif sunmuştu. Nazizm ideolojisi Batılı yaşam tarzına, Batılı güçlere karşı olmak ile Batı-karşıtı muazzam güçlü bir askeri blok tarafından desteklenmenin erdemlerini harmanlamıştı. Bununla birlikte, 1945'te faşizm askeri yenilgi sonucu itibarsızlaştı. Ortadoğu'nun az çok faşist grupları ve oluşumları ya ayrıldı ya da söylemlerini değiştirdiler ve liderleri başka yollar ya da en azından başka isimler aradı.

Wehrmacht ile olan mücadelesinden sonra yaralarını daha yeni saran Rusya, bu ihtiyacı gideremedi. Bir süreliğine, savaş sonrası İngiltere'deki işçi hükümeti sosyalist ve anti-emperyalist bir ilham kaynağı gibi göründü. Bu da bir hayal kırıklığı yaratınca, Soğuk Savaş'ta Batı'ya meydan okuyan küllerinden doğmuş Rusya, hem alternatif bir yaşam tarzı sunarak hem de Batı egemenliğine karşı çıkarak bir kahraman olarak belirdi. Batı gücüne ve Batılı yaklaşımlara karşı düşmanlık Ortadoğu halkları arasında daha da güçlendikçe, Marksistler ve İslami köktendinciler, radikal milliyetçilerle rekabet ettiler. Amaçları, Müslüman kitlelerin öfkelerini ve hayal kırıklıklarını harekete geçirmek ve yönlendirmektir.

Geçtiğimiz 150 yıl boyunca Avrupa, hem öfke nesnesini hem de onu ifade etmenin ideolojik araçlarını temin etmiştir. Bugün bile, Batı karşıtı mücadelenin bir sonraki aşamasının ideolojik ilham kaynağı olarak Batı sosyalizm doktrinini görenler var. Ancak 1940'ların sonları ve 1950'lerin başlarında gayet göze çarpan, dini cemaatlerdir. Bunlar, İslami inançları, değerleri ve standartları tutkulu bir şekilde yeniden savunarak, kendi Batılılaşmış efendilerine ve sömürenlere olduğu kadar Batı'nın kendisine de isyan ederek, bastırılan alt sınıfların duygularına çok daha yakından yanıt verdi.

Bu cemaatlerin en faal ve başarılı olanı; Müslüman Kardeşler'dir (İhvanü'l-Müslimîn). Müslüman Kardeşler hücresel yapıda, yaygın, paramiliter gençlik grupları olan, geniş bir eğitim, hatta ticaret ağı da olan yarı-gizli bir cemiyettir. 1920'lerde, Hasan el-Benna isimli, Mısırlı bir öğretmen tarafından kuruldu. Genel başkan (el-Mürşidü'l-Amm) olarak da bilinen Benna'nın kurucusu olduğu hareket 1930'larda hızla büyüdü ve 40'larda doğrudan siyasi eyleme geçti.

Müslüman Kardeşler kısa bir süre sonra Mısır siyasetinde, özellikle savaşın sona erip askeri rejimin pekiştirilmesi arasındaki kritik dönemde önemli ve fırtınalı bir rol oynayabilecek konuma ulaştı. Bir süre, neredeyse yeni bir siyasi parti olarak faaliyet gösterdi ve Vefd Partisi'ne karşı Kral Faysal'ın desteğini aldı. 1948'de belli gönüllü gruplar Filistin Savaşı'na katıldı; Mısır'a döndüklerinde hem hükümeti hem de monarşiyi devirmek ve yerine teokratik bir

cumhuriyetle kurmak için Kahire'de bir yürüyüş ve bir darbe planladıkları söyleniyordu. Lakin, dönemin başbakanı Mahmud en-Nukraşi Paşa onlardan hızlı davrandı. 8 Aralık 1948'de başlayan bir dizi hamle ile Müslüman Kardeşleri yasa dışı ilân etti, şubelerini dağıttı, varlıklarına el koydu ve üyelerinin çoğunu tutukladı. Üç hafta sonra, 28 Aralık'ta, tahminen emre göre hareket etmese de, Müslüman Kardeşler'in üyesi olduğu kesin olan bir suikastçının mermisiyle hayatını kaybetti. 12 Şubat 1949'da, Şeyh Hasan el-Bennâ da hiçbir zaman tamamen açıklanamayan koşullar sonucunda öldürüldü.

Bunu, Hasan el-Hudaybî'nin yeni genel başkan olarak göreve gelmesiyle bir dizi yeraltı faaliyeti dönemi izledi. 1951'de Müslüman Kardeşler'in bazı mülklerini geri almasına ve açık faaliyetlerine devam etmesine izin verildi. Süveyş kanalı bölgesinde İngilizlere karşı verilen mücadelede ve 1952 devrimine yol açan dehşet verici olaylarda önemli bir rol oynamışlardır. Müslüman Kardeşler ve askeri rejim arasındaki zoraki işbirliğinin ardından, ilişkileri süratle bozuldu. 26 Ekim 1954'te Albay Cemal Abdünnasır'a yönelik başarısız suikast girişimini Müslüman Kardeşler'in yasaklanması, dava süreci ve yedi üyenin idam ile cezalandırılması takip etti. Genel başkanın cezası yaş haddinden değiştirildi; diğer altısı derhal idam edildi. 17 Kasım 1954'te yayınlanan bir bildiride, el-Ezher Üniversitesi, Müslüman Kardeşler'i "iyi ve kötü arasındaki Allah'ın belirlediği çizgiyi aşmak" ile suçladı.¹¹

Tamamını kendileri tasarlamamış olsa da, Müslüman Kardeşler'in toplum nezdindeki imajı kızgın şiddet, körlük ve hırçın fanatizmden ibarettir. Aynı zamanda, Selefilik öğretisinden alınmış olumlu bir tarafı da vardır. W. Cantwell Smith sözleri ile:

İhvan'ı tamamen gerici olarak görmek, bizim görüşümüze göre yanlış olur. Çünkü içinde, geçmişin geleneğinde kutsanmış fevkalade değerlerin bir sonucu olarak; adalet ve insanlık temelinde modern bir toplum inşa etmek için yapıcı bir çaba vardır. Bu çaba övgüye

11 Alıntılandığı eser P. Rondot, *L'Islam et les musulmans d'aujourd'hui* (Paris, 1958), cilt 1, s. 253.

değerdir. Kısmen, Arap toplumunun içine düştüğü bireysel yozlaşma ile iç içe geçmiş, özünde ahlak dışı olan sosyal oportünizm yozlaşmasını bir kenara bırakma kararlılığını temsil eder. Bunu yerine, bütünleşmiş tasavvur ve kabul görmüş ahlaki standartlar toplumu kurmak için bir temele geri dönmeyi temsil eder. Organize olmuş, disiplinli ve kendini adanmış idealistlerce popüler hedeflerin faal olarak uygulanması adına bir program doğrultusunda ilerlemeyi temsil eder. Konu dışı, alakasız, durağan, bütünüyle deneyüstü bir ülküye sunulan etkisiz saygıyı bir kenara bırakma kararlılığını temsil eder. İslam'ı, durağan taraftarların içli hevesinden veya teoride ve pratikte eski bir çağa bağlı profesyonel gelenekçilerin antika sahiplenişinden çıkarıp, modern sorunlar üzerine faal bir şekilde çalışan, etkin bir güç haline getirme kararlılığını temsil eder.¹²

Ne yazık ki bu istekler de diğerleri gibi, modern dünyanın gerçekleştirilemeyeceğiyle yüzleşememe, sorunları modern düşünce seviyesinde inceleyememe ve çözümleri mümkün beceriler dahilinde akıl edememe yüzünden boşa çıkmıştır. Çoğu zaman olduğu gibi cehalet ve öfkenin kendine bulduğu çıkış noktası amaçsız ve yıkıcı şiddetti, bir halet-i ruhiyenin ifadesiydi, bir gayenin değil.

Aynı idealizm ve şiddet kombinasyonu, aynı dindarlık ve terör kombinasyonu, İslam Fedaileri isimli İranlı organizasyonda görülebilir ki Dağın Şeyhi'nin Orta Çağ ulakları tarafından kullanılan bu terimine kasten ithafta bulunmuşlardır. Her ne kadar Şii olsalar da, iletişimde oldukları Mısır'ın Müslüman Kardeşler'ine benzer pan-İslamist görüşlere sahiplerdi. 7 Mart 1951'de, üyelerinden biri İran Başbakanı General Ali Razmara'yı vurarak öldürdü. Fedailerin lideri Nevvab Safevi'nin 1954'te Mısır'ı ziyareti etmesiyle, Müslüman Kardeşler ve Mısır Hükümeti'nin ilk ciddi ve aleni çatışması başladı. Akabinde yıldızı sönmeye başlayan Fedailer, İran siyasetinde değişken ve endişe veren bir faktör olarak kalmaya devam etti.

Türkiye'de bile -Kemalist Cumhuriyetin Batılılaşmış, seküler ve kültürlü toplumunda- Kemalist devrime karşı savaştan bir dini muhalefet vardı. Liderleri genelde yetkili ulemadan değil tarikat

12 W. Cantwell Smith, *Islam in Modern History* (Princeton, 1957), s. 156-57.

şeyhleri arasından çıkardı. Mustafa Kemal'in hayatı boyunca, dini tepkiye öncülük edenler Nakşibendi tarikatıydı. Müritleri 1925'te Güneydoğu illerinde ve 1930'da Menemen'de olmak üzere, çeşitli silahlı ayaklanmalara başlattı. Daha sonra, Ticiani ve Nurcu hareketler Kemalist devrime karşı durulması yönünde vaaz ve mücadele verdiler ama silahlı isyan başlatamadılar.

1960'lar ve 1970'lerde, bu militan dini örgütlerin taraftar kaybettiği görüldü ve birçok ülkede ya yasaklandılar ya da onlara karşı kısıtlamalar getirildi. Ancak gizlice çalışmaya devam ettiler ve İslam toplumundaki alt sınıflar arasında çok sayıda taraftar topladılar. Hükümetler bile, modern ve seküler olsalar dahi, İslami duyguları ve sadakati hesaba katmayı genellikle yararlı veya elverişli buldular. Başbakan Adnan Menderes'in Türkleri memnun etme yöntemi ve Birleşik Arap Cumhuriyeti Hükümeti'nin İslam Kongresi'nin kullanma biçimi buna iki farklı örnektir. 1961'de Lübnan'da ortaya çıkan sorunlar, başka zamanlarda başka yerlerdeki toplumsal çatışmalarla tedirgin edici bir benzerlik göstermeye başlamıştı. O derece ki, birçok Hristiyan alarma geçti, Ortodoks ve Maruniler alışılmamış ve sıkıntılı bir ittifaka giriştiler. Gayrimüslimler, siyasi ve ekonomik hayatta çok daha düşük bir rol üstlenmenin genellikle akılcı olduğunu düşünmüşlerdir. Bazıları, aleni hali nadiren de olsa, bugünlerde ise sık sık iştittğimiz fanatizmin yükselen tonunda, ikaz düşmesine bastılar.

İslami militanlığın en yaygın ve bir süre için en başarılı enstrümanı olan Müslüman Kardeşler, bazı ülkelerde bastırılmış bazı ülkelerde ise faaliyetleri ciddi anlamda kısıtlanmıştır. Ancak Müslüman Kardeşler'in etkisini azaltan sadece devlet eliyle yapılan baskı değildi. Bir başka önemli şey ise, daha militan, daha radikal ve daha aşırı bazı yeni hareketlerin yükselişiydi. Artan ekonomik sıkıntı, sosyal yer değiştirme ve siyasi aşağılanma döneminde, yeni radikalizm önceki Müslüman Kardeşler'in daha ılımlı taktiklerine nazaran daha muhafazakar öğretiler sundu ve daha büyük vaatlerde bulundu.

Önce Batı dünyasında daha sonra Müslüman ülkelerde dahi, bu hareketleri Amerikan protestanlığı tarihinden alınmış "köktendinci" (fundamentalist) kavramıyla betimlemek adet haline geldi. Bu

terim hatalı bir şekilde seçilmiştir ve belirttiği analogi yanıltıcıdır. Çünkü bu radikal hareketlerin doktrinleri, amaçları ve özellikle de ana akım İslamiyet'ten ayrıldığı noktalar, Amerikan Hristiyan köktendincilerin ana akım kiliseden ayrılmasına benzemez.

Müslüman köktendincilerin itirazı, liberal teolojiye yahut kutsal kitap tenkidine karşı değildir, bu ikisi de Müslüman dünyada önemli bir mesele olmamıştır. İtirazları esasen daha kapsamlıdır, hatta daha "kökten" bile denebilir. Bütün bir değişim sürecine yöneliktir. Müslüman dünyanın büyük bir bölümünü son yüzyılda belki de daha fazla süredir dönüştüren, yeni yapılar yaratan ve yeni değerler buyuran bu değişime karşıdır. Reformcular ve taraftarları bu değişimi, daha zengin ve daha kudretli güçlerin hakim olduğu bir dünyada hayatta kalmak için gerekli olan bir modernleşme süreci olarak gördüler. Köktendinciler için bu değişim şeytani ve yıkıcıdır: o değerler Müslüman ahlakını zayıflatır ve o yapılar İslam hukukunu çökertir. Bu tür değişiklikleri destekleyenler ve hayata geçirenler ya kafirdir ya da kafirlerin maşasıdır. Eğer isme ve kökene göre Müslümanlarsa, o zaman çok daha kötüsü, mürtetlerdir. İslam'ı kafirden kurtarmanın yolu kutsal savaştır ve mürtet olmanın cezası ölümdür.

Bu tip öğretiler, Ortadoğu ülkelerinde ve diğer yerlerde buna paralel ve tahminen iç içe geçmiş bir dizi İslami devrimci hareketle ilham vermiştir. Şimdiye kadar aldıkları en büyük iki sonuç, Mısır Cumhurbaşkanı Enver Sedat'ın öldürülmesi ve İran şahının devrilmesiydi. Her ikisi de en tehlikeli düşmana karşı yani evdeki düşman, İslam'ı içeriden yok etmeye çalışan düşmana karşı cihad eylemi olarak görülüyordu. Enver Sedat'ın işlediği suçlar, İran şahı ve onlar gibi diğerlerinin yaptıkları, radikallerin gözünde İslam'ın kutsal yasasının ilga edilmesiydi, dış dünyadan ithal edilen yasalar ve teamüller ile İslam toplumunun putperest bir noktada getirilmesiydi. Onları için bu, Allah'a ve İslam'a karşı işlenebilecek en büyük suçtur ve cezası ölümdür. Şeriatı terk eden rejimler ve yöneticiler, görünüşte Müslüman olsa da, artık meşruiyetini kaybetmiş demektir. Allah'ın ve dolayısıyla tüm gerçek Müslümanların düşmanı olmuşlardır. Tüm Müslümanların vazifesi olan cihadın amacı, ilk önce dış düşmanlarla boğuşmadan değil, içerideki, yurtiçindeki zalimi

yok etmek ve böylece İslami kanunlar ile yönetilen gerçek İslami bir toplumun oluşmasını mümkün kılmaktır. Bundan sonra, Allah'ın yardımıyla, Müslümanların kendi günah ve zayıflığı yüzünden nüfuz edebilmiş olan dış düşmanın ortadan kaldırılması nispeten daha kolay olacaktır.

Enver Sedar'ın katilleri için -genel olarak ait oldukları aşırılık yanlısı çevreler için- Sedar'ı ölüme götüren işlediği suç, İslam'a ihanet ve putperestliğe geri dönmektir. Onların gözünde, Sedar'ın Amerika ile olan ittifakı ve İsrail ile yürüttüğü barış, bu büyük ve derin şeytanlığın sadece münferit bir tezahürüydü. Şahın durumu da bununla neredeyse aynıdır. Mısırlı radikaller sadece yöneticilerini yok etmeyi başarabildi, rejim hayatta kaldı ve politikalarını sürdürdü. İranlı radikaller daha başarılıydı. Rejimi yok ettiler ve ülkelerinde, İslam dünyasının her yerinden duyulacak bir devrim başlattılar.

Devrimin, İran'da derin kökleri vardı. En meşhur liderinin halk nezdindeki kariyeri, şah hükümetinin temsili kurum ve kuruluşları artırmaya yönelik adım atıp, temsili yerel konseylerin seçilmesini sağlayan yasayı yürürlüğe soktuğu Ekim 1962'ye kadar uzanıyor. Dini liderler bu yasaya karşı çıktılar ve üç ana itirazda bulundular. İlki, İran'da ilk kez kadınlara oy verme hakkı ve hatta seçilebilme hakkı veriyordu. İkincisi bu hakkı gayrimüslimlere de veriyordu. Üçüncüsü ise, bu değişikliklerin sadece formalite olduğunu gösterir nitelikte, seçilmiş meclis üyelerinin Kur'an üzerine değil "kutsal kitap" üzerine yemin etmelerini düzenleyen bir formül sağlıyordu.

Dini liderler, önerilen bu yasaya karşı çıkan güçlü bir desteği harekete geçirebildiler. Camilerde ve konferanslarda hocalar, vaizler dua ve protesto toplantılarında bu yasaya karşı çıkıyordu, binlerce imza toplayıp dilekçe yazıyorlardı. Dönemin başbakanı muhalefeti yatıştırmaya çalıştı. İlk önce beğenilenmeyen yasaları açıklamaya çalıştı ve seçimleri ertelemeyi önerdi. Daha sonra dini liderlere mektup ve telgraf göndererek yasanın askıya alındığını bildirdi. Bazı dini liderler bunlarla yetindi. Ayetullah Humeyni liderliğindeki diğerleri, kabinenin bu kararın gizli bir şekilde iletmesinin yeterli olmadığı konusunda ve halka duyurulması gerektiği noktasında ısrarcı oldu. 1 Aralık 1962'de bu duyuru yapıldı.

Humeyni'nin bu çatışmadaki başarısı gelecekteki zaferini müjdeliyordu; bu hadisede ileri sürdüğü argümanlar ilerideki manifestolarının habercisiydi. Kadınlara oy hakkı verilmesinin, İslami ilkelerin ihlali olduğunu iddia etti ve ekledi: "İffetli kadınlarımızı yozlaştırma girişimi". Gayrimüslimlerin oy hakkı veya seçilme hakkı verme önerisi, İslam'ı ve dolayısıyla nihayetinde ülkenin bağımsızlığını hedef alan daha büyük ve daha derin bir komplonun parçası olmalıydı. Yasa için, "belki de Yahudilerin ve Siyonistlerin casusları tarafından hazırlandı... Kur'an ve İslam tehlikede. Devlet ve ekonomi, ele geçirilme tehdidi altındadır" dedi.

Hadise, çeşitli açılardan kendini göstermeye başlıyordu. Humeyni'nin kaygılarının ve algılarının doğasını ortaya çıkardı. Hem siyasi bir taktisyen hem de karizmatik bir lider olduğunu kanıtladı. İran halkının önemli bir kısmının, şah hükümetine muhalefette dini liderliğe karşı duyduğu isteği gösterdi. Humeyni, bu olayların ehemmiyeti iyice anladı. Hem şah hükümeti hem de liberal muhalefet ise hafife aldı. Batı ise tamamen göz ardı etti. Bu zaferle yüreklenen Humeyni, şah hükümetinin toprak reformu yasasını yayınladığı ertesini yıl yeni bir saldırı başlattı. Humeyni, dolandırıcılık olarak suçladığı bu reformdan hoşnut değildi. Genel olarak şahın zorlama modernizasyonuna ihtiyacı yoktu. Bu modernleşmede yabancı düşmanların gizli parmağını görüyordu; "Yahudilerin, Amerika'nın ve İsrail'in çıkarı için hapse atılmamız, öldürülmemiz gerekiyor. Şeytani niyetlerine kurban edilmemiz gerekiyor." Bu, şaha karşı gittikçe artan bir şiddetle saldırdığı bir dizi konuşmanın, vaazın ve beyanın başlangıcıydı.

Humeyni Haziran 1963'te tutuklandı ve askeri bir kışlada gözaltına alındı. Tutuklanma haberi gösterilere ve ayaklanmalara yol açtı. Bunlar ancak hatırı sayılır derecede kan dökülerek bastırılabilirdi. Şah önceleri, Humeyni ile barışarak başa çıkabileceğini umuyordu. Şahın elçileri gözaltında ona ulaştı ve siyasete müdahil olmaması konusunda ikna etmeye çalıştılar. Daha sonra Humeyni'nin aktardığına göre ziyaretçilerinden bir tanesi şahın gizli polis teşkilatı Savak'ın şefinden başkası değildi. Humeyni'ye "siyaset; yalanlar, aldatma, maskaralık ve rezilliktir. Siyaseti bize bırak" demiştir. Humeyni, kendi ifadesine göre şöyle cevap vermiştir: "İslam'ın kendisi siyasettir."

Tutuklanmasından on ay sonra Humeyni serbest bırakıldı ve Kum'daki evine geri dönmesine izin verildi. Yetkililerin iddia ettiğine göre, siyasetten uzak durmayı kabul etmişti. Kendisi böyle bir taahhütte bulunduğunu reddetti. Sonuçta, böyle bir koşula riayet etmedi. Kum'a döndükten on gün sonra, Humeyni büyük bir vaaz verdi ve ilerleyen günlerde vaaz vermeye devam etti. Daha önceki açıklamalarına göre biraz daha uzlaşmacı olmasına rağmen, muhalif ses tonu netti, şahı ve onun varsayılan yabancı efendilerini daha da şiddetli kınadı. Ekim 1964'te İran Parlamentosu, İran'daki Amerikalılara sınırötesi statüsü veren bir yasayı kabul ettiğinde, Humeyni bunu "İran'ın köleleştirilme belgesi" olarak değerlendirdi ve bunu kınadı. Bu yasa ile parlamentonun "İran'ın bir sömürge olduğunu kabul ettiğini ve Müslüman milletin barbar olduğunu kanıtlayan bir belgeyi Amerikalılar'a verdiğini" söyledi.¹³

Humeyni bu feryat sayesinde destekçilerine önemli, yeni bir unsur daha eklemiş oldu. Kadınların ve gayrimüslimlerin siyasi haklarının genişletilmesini kınayarak, muhafazakar tüccar ve esnaf sınıfı, dindar yoksul arasında çok sayıda kesime hitap ediyordu. Amerikalılara sınırötesi ayrıcalığının verilmesini kınayarak, liberaler ve milliyetçiler tarafından paylaşılan ve daha genel olarak eğitilmiş ve modern sınıflar arasında yaygın olan duygu ve görüşlere de hitap etmeye başlamış oldu. Kasım 1964'te Humeyni tekrar tutuklandı ve bu kez ülkeden sürüldü. Önce Irak'a ve daha sonra Paris'e gitti ve toplam on dört yıl boyunca geri dönmedi.

Humeyni'nin eve dönmek için attığı ilk adım, Irak'tan Paris'e gitmiş olmasıdır. Mesafenin çok daha uzak olmasına rağmen, iletişim araçları kıyaslanamaz derecede iyiydi. Kral İbn Suud, 1927'de telefonu Arap krallığına ilk kez getirdiğinde, ulemanın önünde bu kafir buluşun caiz olup olmadığı konusunda büyük bir teolojik tartışma vardı. Humeyni ve takipçileri böyle bir sıkıntı yaşamadılar. Başlarda, modern teknolojiyi, askeri silahları ve daha da önemlisi iletişim medyasını en iyi şekilde kullanmaya hazırdılar. İran'daki

13 Alıntılındığı eser Shaul Bakhsh, *The Reign of the Ayatollahs* (New York, 1984), s. 22, 24, 26, 28, 34.

İslam devrimi muhtemelen modern tarihte telefon, televizyon ve teyp ile açılışı yapılan ilk devrimdir.

Humeyni'nin uzun yıllar yaşadığı Irak, Necef'te iletişim teknolojik anlamda geri kalmıştı ve politik olarak sansürlenmişti. Humeyni Fransa'da, doğrudan arama ve konuşma özgürlüğünün tüm avantajlarından yararlandı. Telefonla İran'daki birçok taraftarı ve müridi ile iletişime geçebildi ve talimat verebildi. Kaset kayıtları sayesinde bir camiye dolduracak insan sayısından çok daha fazlasına kendi sesiyle hitap edebildi. Televizyon ve kanalı işletenlerin isteyerek kabulü sayesinde, sadece Batı kamuoyunun önemli kesimlerini değil Batı hükümetlerinin de rızasını ve canlı desteğini kazanmayı başardı.

1979'da, bir zaferle İran'a geri dönüşü, zorlu bir sürecin, uzun yılların son noktasıydı. Şah ve rejimi hem içeride hem de dışarıda tamamen sarsılmış, devrimci güçler milyonlarca İranlının umutlarını ve özlemlerini harekete geçirmiş ve uluslararası kamuoyunun büyük bir kısmının sempatisini kazanmışlardı.

Humeyni'nin dönüşü ve cumhuriyetin ilanından sonra İran, büyük bir devrimin klasik aşamalarından geçti; kargaşa ve baskı, terör ve devrimci "adale", müdahale ve savaş, ideolojik tartışma, siyasi çatışma ve kapsamlı bir sosyal dönüşüm. Devrimin, alışık olduğumuz bir bedeli vardır ve bu İranlılar tarafından ağır bir şekilde ödenmiştir. Hasılat hâlâ bilinmiyor ve uzun süre de hesaplanamayacak gibi duruyor. En azından bu kadarını söyleyebiliriz. Ortadoğu'da, devrim olduğu iddia ve ilan edilen, birçok yönetime el koyma hadisesi arasında, İran yeni bir paradigma oturttu: uzun bir ideolojik hazırlık, titiz ve ayrıntılı bir planlama, yaygın bir katılım, aynı dili konuşan Müslüman ülkelerin tamamına ulaşan bir etki. Bunlarla kıyaslandığı zaman komşu ülkelerdeki hareketlere devrim demek piyeyi deve yapmaya benzer. Zamanında Fransızların ve Rusların yaptığı gibi, İranlı devrimciler de hem yerli hem de yabancı kitleye oynadılar ve yaptıkları devrim diğer ülkelerdeki Müslümanlarda güçlü bir hayranlık uyandırdı. Bu tesir, daha çok Şii insanlar arasında olsa da Şiiliğin bilinmediği ya da etkisiz olduğu Müslüman dünyanın birçok yerinde güçlüydü ve hâlâ gücünü korumaya

devam ediyor. Kendi dönemlerinde Paris ve Petrograd'da "dünyayı sarsan" hadiselerle neredeyse Mesih'in dönüşü gibi bir coşkuyla bakan Batılı radikaller gibi, Müslüman dünyanın dört bir yanından milyonlarca genç, yaşlı, kadın, erkek de Tahran'daki hadiselerden aynı yükselen duygularla, aynı coşkuyla, aynı sınırsız umutlarla ve tüm korkuları maruz görececek bir istekle etkilenmiştir ve aynı soruyu sormuştur: Sırada neresi var?

Irak'la uzun ve nihayetinde başarısız olan mücadele, yurtiçinde artan ekonomik zorluklar, devrimcilerin ülkedeki yaşam standardını iyileştirememesi hatta mevcut olanı devam ettirememesi, rejimin kendi kurallarını koymak ve savunmak için uyguladığı sert baskılarla birleşince rejim, Müslüman dünyada cazibesini hatrı sayılır derecede yitirdi. Şüphe yok ki bariz sebeplerden ötürü -bu sebepler duyulsa da kaynak gösterilemiyor- içeride aldığı destek de azaldı. Bununla birlikte, tüm aksiliklere rağmen, radikal İslami hareketler hâlâ Müslüman kitlelerin korkularını ve umutlarını, hoşnutsuzluklarını ve özlemlerini anlıyor ve anlatıyor ve kriz zamanlarında onları harekete geçirebiliyor.

Bu çok daha barizdir. Son bir buçuk yüzyıl boyunca Ortadoğu'yu sarsan tüm büyük hareketler arasında esasen ilham kaynağı Ortadoğu'nun kendisi olan, İslami hareketlerdir. Liberalizm ve faşizm, vatanseverlik ve milliyetçilik, komünizm ve sosyalizm, hep Avrupa kökenlidir ve Ortadoğu'daki taraftarlarınca uyarlanmış ve dönüştürülmüştür. Dini ideolojiler, kendi başlarına yurdun toprağından fıkkırıp çıktı ve batık haldeki kitlelerin tutkularını anlatmada dili oldu.

Köktendinciler, köhnemiş bir rejimi eleştirmek ve yerine daha güzel bir rejim kurmak için en etkili slogan ve sembollerin, anlaşılır ve etkileyici söylemlerinin kendilerinininki olduğunu tüm rakiplerine defaatle gösterdi. Eski hasımları olan Marksist komünizm ve Arap sosyalizmi, Arap topraklarında ve Rusya'da ve onun uydu ülkelerinde yaşadığı başarısızlıklarla gözden düştü. Yeni rakipleri olan sivil insan hakları savunucuları ve serbest piyasa ekonomisinde iktisadi kalkınmayı savunanlar henüz sahneye çıkmadı. Liberallerle olan

çekişmede köktendincilerin muazzam bir avantajı var. Liberaller, başa geldiklerinde, köktendincilerin istediği sıklıkla yönetimi değiştirmeye çalışmasına felsefeleri gereği izin vermek zorundadır. Köktendinciler ise başa geldiğinde, liberallere karşı böyle bir yükümlülüğü kabul etmeyeceklerdir. Hatta Allah'ın düşmanlarına böyle bir iznin verilmesini, açıkça görevi ihmal olarak değerlendireceklerdir. Bu arada, dini hareketler bastırılmış duyguların ve özlemlerin hâlâ son derece güçlü bir şekilde ifade edilmesini sağlayabilir. Bu hissiyatlar parti programı değildir. İktidardaki köktendinciler göstermişlerdir ki ne toplumun sorunları çözmek ne de iktidarın cazibesine direnmek için seleflerinden daha donanımlı değildirler. Ancak tüm bu hareketler şimdiye kadar ya yenilgiye uğradı ya da saptı ama son sözlerini henüz söylemediler.

Ortadoğu ve diğer Müslüman ülkelerin hükümetleri, belli uluslararası kuruluşlar aracılığıyla İslami bağlılıkları ve hissiyatları ifade etmeye çalışmışlardır. Yakın zamanda, başka bir dinin başaramadığı hatta teşebbüs etmediği bir şey denediler ve Birleşmiş Milletler'de İslami bir blok oluşturdular. Müslüman liderlerin ve diğer bazı yetkililerin katılımıyla, ortak çekinceleri tartışacakları periyodik toplantılar düzenlediler. Birkaç yıl süren tartışmalardan sonra, Şubat 1974'te Lahor'daki bir zirvede, İslam Konferansı Örgütü kuruldu. Otuz altı kurucu devlete yeni üyeler de eklenince toplam üye sayısı elli bire yükseldi. İKÖ, esas olarak dini ve kültürel konuları kendine mesele edindi ancak siyasi hatta diplomatik etkisi oldukça az olmuştur. Organizasyon, nispeten risksiz birkaç konuda birleşik bir tavır alabildi. Sovyetler Birliği'ndeki, Çin'deki, Hindistan'daki Müslümanların durumu, 1979'da Afganistan'daki Sovyet işgali gibi daha hassas konularda, bu organizasyonun izlediği politikalar ve basın açıklamaları oldukça temkinlidir. Üyelerinin arasında da sık sık keskin görüş ayrılıkları vardır. İslam'ı, uluslararası ilişkilerin düzenleyici bir ilkesi haline getirmek için Müslüman hükümetlerin attığı gönüllü gönülsüz olmaktan öteye gidemeyen adımlar, hep boşa çıkmıştır ve Müslüman ülkelerin -diğer ülkeler gibi- izlediği dış politika farklı bir ritimde yürümüştür.

ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE ORTADOĞU

Dış politika, Avrupai bir kavramdır. Birden fazla, egemen, bağımsız ve etkileşim içerisinde olan devletin, çok taraflı ve sürekliliği olan bir diplomasi ile birbirine bağlı olduğu bir dünyada ortaya çıktı. Modern kamusal ve siyasi yaşamın birçok araç gereci gibi, bu da İslam dünyasına yabancı bir inovasyondur.

İslam, klasik dönemin Müslümanları için tek gerçek, nihai ve evrensel dindi. Eninde sonunda tüm insanlık onu seçip takip edecekti. Bu arada da, Müslümanların yüceliğini ve Müslüman devletin üstünlüğünü tanımaları gerekiyordu. Dünya ikiye bölünmüştü; bir tanesi doğru inancın hüküm sürdüğü, Müslüman halifenin yönettiği İslam yurdu (Darü'l-İslam), diğeri de fethedilmeyi bekleyen hâlâ kâfirlerin yaşadığı savaş yurdu (Dârü'l-harp). Bu ikisi arasında, bir ateşkes ile kesintiye uğrayabilecek fakat bir barışla tamamen sona eremeyecek bir savaş hali vardı. Sadece bütün dünya Dârü'l-İslam haline getirildiğinde sona erecektir. Buna ulaşmak cihat vermek dini bir vecibedir, her Müslüman bunu korumakla ve Müslüman topluluk bir bütün olarak bunun için savaşmakla yükümlüdür. Her iki durumda da, egemenliklerinin esas sorumluluğu budur. Müslüman dünyada tek bir hilafet devleti ve onu yöneten, İslam cemaatinin meşru şefi ve darü'l-İslam'ın başı, tek egemen, halife vardı.

Yaklaşık yüz yıl boyunca bu dünya görüşü hakikat ile vaki olmuştur. İslam, tek bir devlet ve tek bir başkan tarafından yönetilen bir imparatorluktu; dev adımlarla ilerliyordu ve tüm dünyayı

avucunun içine alma yolunda başarılı görünüyordu. Kafirlerin tebaa haline geldiği ve tebaaların da mühtedi olduğu süratli bir fetih ve dönüştürme sürecini sorgulamaya gerek yoktu. Değişim, 718 yılında Konstantinopolis'e yapılan son devasa büyük Arap saldırısının başarısızlığıyla başladı. Batı geleneği, 732 yılında Frank Prensi Charles Martel'in İspanya içlerine girip Fransa'ya ilerleyen Arap akıncılarını yendiği Puvatya Muharebesi'ne güzellemler yapmıştır. Bunu, Batı'yı İslam ordularından ve inancından koruyan önemli bir savaş olarak sunmuştur. Arap tarihi geleneğinde Arap ilerlemesinin sınırını belirleyen Konstantinopolis'in alınamamasıydı -bu noktada bu bakış açısı çok daha isabetlidir- ve bununla birlikte böylesine bir sınır olduğunun da kademeli olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Araplar, zamanla Pers İmparatorluğu'nu fethedip sindirdikleri gibi Bizans'ı fethedip sindirmeyeceklerinin farkına vardılar. Konstantinopolis'in ele geçirilmesi ahir zamana (eskatolojik bir geleceğe) ertelendi. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyılların Müslüman halifeleri, aşağı yukarı istikrarlı bir sınırla ve sınırın diğer tarafında devam eden bir güçle yaşamaya alıştılar. Çok geçmeden sınırın *içerisindeki* bölünmeleri de kabul etmek zorunda kaldılar. Halifeye sadece sembolik bir tanınma bırakan, otonom ve ecdattan ahfada geçen Müslüman devletlerin kurulması gibi.

Hakikat değişmişti, ama fikir baki kaldı. Çoğu şeyin belirleyicisi olan erken dönemden ve fikirlerden derinden etkilenmiş olan İslam hukukçuları, halifenin üniter ve evrensel egemenliği kavramına bağlı kaldılar. Bunun sonucunda, Ortaçağ Hıristiyanlığının uluslararası bir hukuka doğru attığı geçici adımlara bile yaklaşamadılar. Sadece tek bir halife vardı, bu nedenle Müslüman devletler arasında prensip olarak bir sorun çıkamazdı. Çıktığında, ya ulema tarafından göz ardı edilirdi ya da halife ile güçlü isyancı arasında lalettayin bir muamele görürdü. Teoride, kafir ile ilişkiler sadece -kısa ateşkeslerin olduğu- cihattan ibarettir. Gerçekte ise, bu "ateşkesler" genellikle uzun süreliydi ve Avrupa devletlerinin sürekli bir savaşı -neredeyse- noktalayan "barış antlaşmaları"ndan büyük ölçüde farklı değildi.

Tıpkı darü'l-İslam'ın bir tane olması gibi, darü'l-harbin de bir tane olmasına yönelik bir eğilim vardı. Peygamber'e şüpheli bir şekilde atfedilen bir hadise göre, küfür tek millettir (*el-Küfrü mil-letün vahidetün*). Bu önerme, tarihsel olarak net bir şekilde yanlış ama ortak bir Müslüman algısını isabetli bir yansıtır. Esas önemli bölünme inananlar ve kafirler arasındaydı; kafirler arasındaki küçük bölünmeler özellikle Müslüman sınırların ötesindekiler Müslümanlar için ilgisiz ve önemsizdi. Bu tavrın kayda değer bir örneği, Haçlı Seferleri dönemindeki Arap tarihçilerde görülebilir. Haçlı Seferi'ne katılan devletleri ve milletleri ayırmakla uğraşmayıp, hepsine genelleyici bir isim vermişlerdir: Frenkler. Aynı terim Osmanlılar arasında hala kullanılıyordu ve günümüzde dahi yaygın kullanımda yerini koruyor.

Osmanlılar, ezici askeri gücü korudukları sürece, düşmanları arasındaki hiziplerle ilgilenmeleri gerekmiyordu ve bir dış politika sorunu pek ortaya çıkmadı. Onları meydanda karşılamak ve savaşta yenmek ve şartları dayatmak, İslam'ın kaçınılmaz ve şart olan muzaffer ilerlemesinde bir sonraki aşamaya kadar devam etmek yeterliydi.

Değişim on altıncı yüzyılda başladı. 1529'da Osmanlı orduları Viyana'yı ele geçiremedikten sonra geri çekildi ve Macaristan'da uzun ve kanlı kördüğüne yerleşti. İstanbul'da, Avrupa güçlerinin diplomatik temsilcileri avantajlı ticari ve politik pozisyonlar için uzun ve karmaşık bir yarışa başladı. Sultan, 1535'te Hristiyan dünyanın hükümdarları arasında padişahın egemenlik unvanını kabul eden Fransa kralı ile bir ticaret ve dostluk anlaşması imzaladı. 1606'da Zırtavorok Antlaşması'nda sultan, şimdiye kadar Osmanlı belgelerine "Viyana Kralı" olarak geçmiş olan unvanı, Habsburg imparatoru olarak Habsburglara bağışladı. Bu ilk defa, galip tarafın kendi başkentinde dayattığı bir ateşkes değil, sınırlardaki eşitler arasında müzakere edilmiş bir antlaşmaydı.

On yedinci yüzyıl eşitlik imtiyazıyla başladı, mağlubiyetin kabul edilmesiyle sona erdi. 1699'daki Karlofça Antlaşması'nda Osmanlı İmparatorluğu ilk defa galip gelmiş bir düşmanın dayattığı

bir antlaşmayı imzalamak zorunda kaldı. Osmanlılar da ilk kez, mağlubiyetten doğacak cezaları hafifletmek için diplomatik müzakerelere süreçlerini kullanmayı ve dost, tarafsızların makamlarını kullanmayı denedi. Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu dış politikası şekillenmeye başlamıştı.

On altıncı yüzyılda, sadrazamın İstanbul'daki makamında reîsü'l-küttâb olarak da bilinen ve dışişleri ile ilgilenen bir görevli ortaya çıktı. Nispeten önemsiz bir görevliydi ve dışişleri onun meselelerinden sadece bir tanesiydi. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda, rütbesi yükseltildi ve dışişleri onun meşguliyetleri arasında daha büyük yer kaplamaya başladı. Baş dragoman, onun yardımcısıydı. Erken dönemde baş dragoman genellikle Avrupalı Hıristiyanlardan devşirme olurdu. Fakat on yedinci yüzyılın ortalarından itibaren bu makam İstanbul'un Fener mahallesinden aristokratik Rum ailelerin tekeline geçti ve onlar bu makamı neredeyse bir dışişleri bakanlığı seviyesine çıkardı.

Ancak bu gelişmelere rağmen, dış politika ve uluslararası ilişkiler kavramları Osmanlılara yabancı kalmıştır. Belki de bunun en iyi kanıtı, bu meseleler için Hıristiyan Rum azınlıkları görevlendirmiş olmalarıdır. On altıncı yüzyıldan beri, birkaç Avrupa ülkesi İstanbul'da yerleşik konsolos ve büyükelçi bulunduruyordu ve bunların sayısı her geçen gün artıyordu. Fakat Osmanlılar, Avrupa'ya ara sıra özel sefirler gönderiyor ve yerleşik elçilik kurmayı düşünmüyordu. Ta ki 1793'te Yusuf Agah Efendi'nin Londra'daki görevine kadar.

Osmanlılar, bundan birkaç yıl önce Avrupa güç oyununda ilk denemelerini yapmışlardı. İmparatorluk, Rusya ve Avusturya ile savaş halindeydi. Aynı zamanda Rusya ile savaş halinde olan İsveç ile ve Avusturya'ya işe yarar bir baskı uygulayabilecek olan Prusya'ya ile antlaşma yapmak kulağa iyi bir fikir gibi geliyordu. Bu iki ülke ile anlaşmalar sırasıyla 1789 ve 1790'da imzalandı. Hıristiyan güçlerle askeri bir ittifak fikri yeniydi ve bazı ulemalar için kabul edilemezdi. Askeri hakim Şanizade Efendi Kur'an'dan bir ayet öne sürerek bu fikri yasaya aykırı olduğunu söyledi ve kınadı: "Ey inananlar! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olan kimseleri dost edinmeyin"

(Kur'an 60/1). Diğer yasal metinler ve argümanların yanı sıra "Allah, İslam'ın davasına Müslüman olmayanlarla da yardım eder" hadisini hatırlatan şeyhülislam tarafından da cerh edildi.¹

Ders ivedi bir şekilde öğrenilmiş oldu. İmparatorluk, sadece birkaç yıl sonra, 1798'de, Fransız Devrimi'nin doğurduğu yeni tehdide karşı kurulmuş koalisyona katılmaya davet edildi.

Her devletin iki tür siyaset olmalıydı. İlki, bütün faaliyet ve meşguliyetlerinin temeli olacak kalıcı siyaset; diğeri ise bir dönemliğine zamanın ve koşulların gereklerine göre izlenecek geçici siyaset. İmparatorluğun kalıcı siyaseti, konumları dolayısıyla birbirlerinin doğal düşmanları olan Rusya ve Avusturya'nın güçlerinin herhangi bir şekilde artmasını engellemek ve bunların güçlerini kırarak devletlerle ve doğal olarak imparatorluğun dostlarıyla ittifak yapmaktır. Ancak bu hal ve koşullarda, imparatorluğun çıkarları için daha gerekli olan siyaset, ilk önce, bu fesat ve fenalık alevini söndürecek gücü sarf etmek, sonrasında bu gayeye ulaşıldığında tekrardan kalıcı siyasetinin gereği üzere faaliyet göstermektir.²

Acımasızca güneye doğru ilerleyen, esas tehlikeli düşman; Rusya'yaydı ve ona karşı yardım etmek isteyen ve edebilecek olan herkes potansiyel müttefikti. Türkiye'nin ittifakları değişti ancak amaçları sabit kaldı. Prusya ve İsveç'ten sonra, 1854'ten 1856'ya kadar silah zoruyla, 1878'de tehdit veya diploması ile Türkiye'yi Rusya'ya karşı savunan Fransa ve biraz da Britanya'ydı. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru, Britanya ve Fransa, Türkiye'nin müttefiki olma rolünü Rusya'ya karşı ana siper olarak kabul edilen Almanya'ya bıraktı. Bu ittifak, 1918'de İttifak Devletleri'nin yenilgisi ile sona erdi.

Bir yandan Rusya ve Anadolu'daki devrimler, diğer yandan da İstanbul'un İtilaf Devletlerince işgali, iki devrimci rejim arasında tesadüfi bir ortak çıkar ve geçici bir işbirliğine sebep oldu. Bu çıkar ve

1 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (İstanbul, 1309), cilt. 5, s. 14. Bakınız: T. Naff, "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1780-1807," *Journal of the American Oriental Society* 83 (1963): 310.

2 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, cilt 6, s. 400-401.

işbirliği, devletler mağlup olunca sona erdi ve peyderpey Atıf Efendi'nin "kalıcı politika" dediği şeye geçildi. Zaten, 1923'teki Lozan Konferansı'nda, Karadeniz'de sağlam bir şekilde kurulmuş olan Rusya ile İstanbul ve Boğazları tamamen kontrol eden Türkiye arasındaki ilişkilerde bir soğukluk vardı. 1924 ve 1925'teki Musul yüzünden ortaya çıkan Türk-İngiliz anlaşmazlığı, yeni bir Türk-Sovyet yaklaşması getirdi. Fakat Mustafa Kemal ve rejimine yönelik Komünist ideolojik hücum, bu yakınlaşmayı sarstı. Yine de, kapitalist buhran ve Türkiye'nin *étatisme*yi (devletçilik) benimsemesi iki devlet arasındaki ilişkiyi canlandırmıştı. Bu canlama, Etiyopya ve İspanya'daki İtalyan faşist faaliyetlerin yarattığı ortak güvensizlik ile daha teşvik oldu.

Devrimci kardeşlik döneminde oluşan, kısıtlı iyi niyet rezervi, sonunda Sovyetlerin kabadayılığı ve talepleri yüzünden tükendi ve bu dostluk 1939'da bitti. Savaş dönemlerinde, Türk politikasının muğlaklığının esas sebebi; birbiri ile çekişen bloklardan hangisinin Rusya'ya karşı Türkiye için siper olacağı belirsizliğinden kaynaklanıyordu. Bu rolü, 1854 ve 1878'de Britanya, 1914'te Almanya üstlenmişti. Kısa süre sonra görüldü ki, bu rol Amerika Birleşik Devletleri'ne düşmüştü. Amerika bu rolü idrak ve kabul etti. Başkan Truman, Nisan 1946'da Sovyetler'in tehditkar söylemleri ve eylemlerine yanıt olarak *Missouri* savaş gemisini nezaket ziyareti için İstanbul'a gönderdi. Gemi coşkuyla karşılandı. 12 Mart'ta Türkiye'ye askeri ve ekonomik yardım paketi açıklandı. Truman Doktrini olarak da bilinen bu belge, ABD'nin Ortadoğu meselelerine yoğun bir şekilde katılmasına ve Batı savunma planında Türkiye'nin giderek artan bir rolüne dikkat çekiyordu. Türkiye ile ABD arasında Soğuk Savaş döneminde ve sonrasında da devam eden yeni ve sıkı bir ilişki gelişti.

Napolyon savaşlarının, diplomasi ve savaş oyunlarına ilk kez Ortadoğu'yu da dahil ettiği dönemde, bölgede yalnızca tek bir bağımsız devlet daha vardı: İran. Avrupa'dan Osmanlı İmparatorluğu'na göre daha uzak, Avrupa meseleleri hakkındaki bilgisi dolaylı ve bu meselelere tepkisi tek yönlüydü. Bununla birlikte yaşadığı sorunlar o kadar farklı değildi. İran da kuzeyden tehdit ediliyordu. Ruslar, bazı illeri ilhak etmiş ve diğer birkaçına da hem siyasi hem de

ekonomik yollarla nüfuz ediyordu. Türkler gibi İranlılar da güvence için batıya baktı ancak çoğu kez elde edemedi. Almanya işlevsel bir yardım sunmak için çok uzaktaydı. İngiltere, İran meselelerine derinden müdahil olmaktan kaçınıyordu. Dahası, Hindistan'daki İngiliz İmparatorluğu'nu kuzeydeki Rus İmparatorluğu gibi kendileri için de büyük bir tehlike olarak gören birçok İranlı vardı.

İran dış politikasının yol gösterici çizgileri; Rusya'ya karşı destek aramak ve eğer bunda başarısız olursa komşu olduğu iki imparatorluğu birbirine düşürmeye çalışmaktı. Bu ikincisinde zamanla epey bir maharet ve hatırı sayılır bir başarı kazandılar. Ancak bu oyun tehlikeliydi ve buna muvaffak olma noktasında istikrarsızlardı. İran'ın Asya'daki konumu bazı açılardan Doğu Avrupa'daki Lehlerle benziyordu. İki kudretli komşusu bozduğu sürece hayatta kalabilirler ve hatta bundan çıkar sağlayabilirler. Ama eğer ikisi de aynı fikirde buluşursa, sindirilme tehlikesi ile karşı karşıya kalırlar. Bu tehlike, 1907 Anglo-Rus İtilafı'nda vahim bir biçimde ortaya çıktı. Hasım iki imparatorluk arasındaki bu antant, İranlılar için bağımsızlıklarına karşı ölümcül bir tehdit olarak görüldü. Birinci Dünya Savaşı'nda iyi bir ders almışlardı. Savaşta sözde tarafsız olan İran, gayri resmi bir muharebe meydanına dönmüştü. Kuzeyden Ruslar, güneyde Britanyalılar, batıdan Türkler ve onların müttefikleri Almanlar, bu topraklarda başıboş dolanıp birbirleri ile cenk etmişlerdi. Ancak 1926'da, ömrü kısa süren Pehlevi hanedanının kurucusu Rıza Şah, krallığı yeniden bir araya getirmeyi ve tam egemenliği kurmayı başardı. Yine İkinci Dünya Savaşı'nda, Ruslar ve İngilizler'in kurduğu olağan dışı ve garip bir ittifak ile, İran'ı işgal ve istila etti. Hem şahı ve atandığı oğlunu indirdi hem de esas hedefi olan geçiş rotaları kontrol etmeye başladı. Savaş son erdiğinde Ruslar'ın ve İngilizler'in birbirine yeniden hasımlık duymaya başlaması, İranlıların derin bir nefes almasına sebep oldu. İngilizler bir kerede geri çekildi. İranlıların, Rusları gitmeye ikna etmesi hem zaman aldı hem de Amerika'dan biraz yardım almaları gerekti.

1947'de Hindistan'ın bölünmesi ve bağımsızlığını ilan etmesi tamamen yeni bir durum yarattı. Hint alt kıtasında, İngiliz

İmparatorluğu'nun çekilmesinden sonra iki tane (sonradan bu sayı üçe çıkacaktır) hasım ülke vardı ve hiçbirisi Sovyetler Birliği'ne karşı etkili bir denge oluşturacak güçte değildi. Kuzeydeki güç, kendini var etmeyi sürdürdü. İranlı devlet adamları, 1945-46 Azerbaycan krizinde ve 1946-47 Sovyet petrol imtiyazı krizinde yeni bir denge unsuru aradılar. Türklerin başından geçenler bir emsal olarak onlara hangi yöne bakmaları gerektiğini gösterdi. İranlılar daha önce 1911'de, iki komşusuna karşı, tavsiye ve yardım için Amerikalı bir uzmana danışmıştı. Ekim 1947'de, sayısı bire düşen komşusu için bir kez daha Amerika'ya yüzünü döndü. Amerikan askeri misyonuna ve Amerikan silahlarının satın alınmasına izin veren 6 Ekim anlaşması, ilk adımdı. 1951'de İngiliz-İran petrol krizi ve şahın geçici olarak devrilmesi bu süreci kesintiye uğrattı. Ancak şahın Amerikan yardımı ile tekrar tahta oturmasından sonra, 1953'te, Batı ile uyum politikası 1979 İslam Devrimi'ne kadar devam etti. Ardından İran'ın yeni yöneticileri, genel olarak ABD başta olmak üzere Batı'ya karşı mütemadiyen bir düşmanlık konumu benimsedi ve bunu sürdürdü.

On dokuzuncu yüzyılın başında, Ortadoğu'da dış politikaya ihtiyaç duyan sadece iki güç vardı: Türkiye ve İran. Aynı yüzyıl içerisinde bu listeye Mısır da eklendi. Mısır, Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve haleflerinin yönetiminde tamamen bağımsız olmasa da önemli ölçüde bir özerklik elde etti. Bu özerklik, bir Mısır dış politikasının, daha doğrusu, Ortadoğu'nun diğer ülkelerine yönelik bir Mısır politikasının geçici olarak ortaya çıkmasına izin vermek için yeterliydi.

Mısır, dokuzuncu yüzyılın başlarında Ortadoğu'daki İslam dünyasında bağımsız bir güç merkezi haline geldi ve Mısır'da hüküm süren bir dizi hanedan, Mısır politikasının ana hatlarını çizdi ve uyguladı. Bu politikaya ilham veren meseleler, Mısır'ın jeopolitik gerçeklikleri tarafından belirlendi ve uzak antik çağlardan günümüze kadar gelen, önemli bir tutarlılığı gözler önüne serdi.

1517'ye kadar Mısır'a egemen olan Memluk sultanları yönetiminde, dışarıdaki bir hükümdara olan bağılılık bile sona erdi ve Kahire bölgedeki Müslüman iktidarın başkenti haline geldi. Bu, Osmanlılar'ın yükselişine kadar sürdü. Mısır'ın yanı sıra Suriye'nin

hükümdarları da, Moğol ilerleyişinin batıya doğru gitmesini durdurdular ve Haçlı seferlerinin son kalıntılarını defettiler. Mekke ve Medine'nin efendileri, zaman zaman, iki kutsal caminin hizmetçisi, Hâdimü'l-haremeyni'-ş-şerîfeyn unvanını kullanmışlardır. Bunun ima ettiği İslami üstünlük iddiası, Bağdat'ın büyük halifelerinin meşru mirasçısı olduğunu iddia eden, birbirini müteakip kukla halifelerin bir himaye altında Kahire'de kurulmuş olmasıyla resmîyet kazandı.

Bütün bunlar 1517'de Osmanlı fethi ile sona erdi. Mısır, Suriye ve Arabistan'daki topraklarıyla beraber Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası haline geldi ve Hâdimü'l-haremeyni'-ş-şerîfeyn unvanı Sulan Selim tarafından deruhte edildi. Ancak, Osmanlı sultanlarının yönetiminde, yüzyıllar önce Abbasiler yönetiminde olduğu gibi, vilayet statüsüne sonsuza kadar tahammül edemedi. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde, Mısır yöneticileri makamlarını görünüşte Osmanlı sultanı adına tutuyordu ama aslında önemli ölçüde bir bağımsızlık tecrübe ediyorlardı. Genelde Mısırlı kökenli olmamalarına rağmen geleneksel Mısır siyaseti takip etmeye başladılar.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile birlikte yeni bir dönem başladı. Balkan kökenli bu kumandan, on dokuzuncu yüzyılın başında kendisini Mısır'ın efendisi yaptı. Ülkede, daha sonra Arap sosyalizmi olarak bilinecek şeyin bir ön-tasarısı ile, eski icar sistemini ve gelir tahsilini feshederek kendi rejimini iktisadi açıdan kurmaya çalıştı. Toprağın mülkiyetini kendi elinde tutmaya, ticaretin tekeli yönetmeye ve devlet himayesi altında fabrika kurup, sanayi oluşturmaya çalıştı. Yurt dışında ise, farklı güçlerle ilişkiler geliştirdi ve Arabistan, Sudan, Cezayir ve hepsinden önemlisi Suriye'de bir dizi askeri ve politik maceraya atıldı. Bu maceraların çoğu başarısız olmasına rağmen, torunlarının 1952'ye kadar hüküm süreceği, babadan oğula geçen ama Mısırlı, yeni bir ülke kurdu.

Silsilesinde, gerçek anlamda bağımsız ve kapsamlı bir dış politika uygulayan ilk ve son kişi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ydı. Halefleri, Afrika'daki maceralara, ilk önce Osmanlı hükümdarı ile sonrasında işgalci Britanya güçleri ile olan karmaşık ilişkilere daldı. Ortadoğu'daki ilk bağımsız teşebbüsleri; 1948'de Filistin'e müdahil

olmalarıydı. Ortaya çıkan başarısızlık doğrudan hanedanın çöküşüne ve yeni bir rejimin ortaya çıkmasına sebep oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Mısır'a ek olarak, belli ölçüde otonomluk elde eden ve hatta yabancı güçlerle ticari ve bazen diplomatik ilişkiler kuran vilayet yöneticileri vardı. Bunlar arasında dikkat çekici olan Lübnan'dır. Lübnan Cumhuriyeti'nin mevcut sınırları, Fransız mandası olduğu zamanlar üretilen bir Fransız icadıdır. Esas, orijinal Cebel-i Lübnan Sancağı'nın kendini korumakta küçük ve zayıf kaldığı hissine kapılan Fransızlar, kuzeyden, doğudan, batıdan ve sahil tarafından birkaç bölge daha ekleyerek sınırlarını genişletti. Böylece Büyük Lübnan'ı oluşturdular ve hatırı sayılır bir Müslüman nüfusu buraya dahil etmiş oldular. Büyük Lübnan yeniydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntılarından çıkmış diğer devletler gibi, yapay olmaktan biraz daha fazlasıydı. Tersine Küçük Lübnan, özerk Hristiyan veya Dürzi beyliklerinin ikametgahı olmuştu. On yedinci yüzyılın başında, Dürzi emir Maanoğlu Fahreddin bağımsız bir Lübnan yaratmıştı ve kendine Toskana Büyük Dükalığı ile müttefik edindi. Maanoğlu Fahreddin mağlup olup, idam edildikten sonra Lübnanlı Şihab ailesi önemli ölçüde bir özerkliği sürdürmeyi başardı. Şu an dağdaki baskın topluluk olan Lübnan Marunileri, Fransız ve İtalyan din adamları ve Fransa'yla modern döneme kalacak ilişkiler geliştirdi. On dokuzuncu yüzyılın toplumsal rahatsızlıkları ve yirminci yüzyılın siyasi rekabeti arasında, Maruni hiyerarşisinin ve Maruni liderlerinin bir kısmı, destek ve himaye için Batı'ya, özellikle Fransa'ya bakma alışkanlığını edindi. Bu gelenek; Asya ve Müslüman grup arasında Hristiyan, Batı uygarlığının cesur ve sadık destekçisi olma, Lübnan Dağı'nın Katolik burçlarında gelişti. Fransız mandası olunan dönemde, Müslüman Doğu'daki bu küçük Katolikler Ulster'e aşırı derecede güveniyorlar. Büyük Lübnan'daki Sünni Müslüman nüfus başta olmak üzere birçok Lübnanlı, Arap milliyetçiliğini değil diğer rakip ideolojileri tercih etse de, nüfusun diğer kısmı, sırf onlarla sınırlı olmamakla birlikte özellikle Maruniler, kendilerine verilen rolleri kabul ettiler ve izledikleri siyasette ekseriya Fransızlarla ittifaklarına yaslandılar.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa'nın Ortadoğu'dan çekilmesi işte bu yüzden Lübnan siyasetinde bir kriz yarattı. Lübnan içerisindeki pan-Arabizm baskısı, komşu ülkelerdekine nazaran çok daha güçlü hale geldi. Çünkü Lübnanlı Müslümanlar bağımsız Lübnan'a yol açan gerekçelere itimat etmiyordu ve Suriye, Mısır ve Irak'taki dindaşları gibi kendi ülkelerine aynı duyarlılık bağı ile bağlı değildi. Fakat Hristiyanların büyük bir kısmı, Şii ve Dürzilerin birçoğu ve hatta bazı Sünni Müslümanlar için bölünmüş, ayrı bir Lübnanlı kimliği duygusu güçlüydü. Üstelik bu grupların liderleri Lübnan'ın kurtuluşunun Batı'da olduğuna inanıyordu zaten Batı da ortadan yok olan Fransa yerine yeni bir garantör arıyordu. Birçok kimse için, Hristiyan Batı'nın en büyük gücü olan Amerika Birleşik Devletleri'nin Lübnan'daki kültürel ve eğitimsel çalışmalarının geçmişinden ve bölgedeki siyasi, askeri ve iktisadi çıkarlarından dolayı Fransızlar'a ait Hristiyanların koruyucusu ve Lübnan'ın hamisi rolünü devralmada en uygun aday olarak görülüyordu.. Lübnanlıların ve diğerlerinin, ABD'nin bu rolü kabul etmeye hazır olmadığını fark etmesi birkaç yıl sürdü.

On sekizinci yüzyılda, Arap Yarımadası'nın birçok yerinde, çoğunlukla yerel hanedan üyesi hükümdarlar altında yeni özerk rejimler gelişti. Osmanlı, ilke olarak, hepsinin üzerinde egemen olduğunu iddia etti. Uygulamada ise, kutsal Mekke ve Medine şehirlerini barındıran Hicaz'da ve aralıklarla da olsa Kızıldeniz'in güney çıkışı-nı ve Asya'ya giden deniz yolunu kontrol eden Yemen'de egemenliklerini uyguladılar ve askeri karargâhlarını muhafaza ettiler. Bu bölgelerde bile, çoğu iç meseleyi yerel hanedanlara bırakmayı, sadece savunma ve dış ilişkiler için müdahil olmayı daha elverişli buldular. Arabistan'ın başka yerlerinde, sadece tamamen ismen hükümdar olmakla yetindiler. Avrupalıların, özellikle de İngilizlerin, Doğu'daki deniz imparatorluklarının yükselişi, Osmanlı gücünün bir uçurumdan düşer gibi azalmasıyla aynı zamana denk geldi ve bu da yerel bağımsızlıkların ortaya çıkması için elverişli bir durum yarattı.

Bu fırsattan yararlananların ilki ve en bilindik olanı Suud ailesidir. İki kere, hem fethederek hem de diplomasi ile Necid'deki küçük

emirliklerinin sınırlarını orta ve kuzey Arabistan'a doğru genişlettiler. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında, Suudların genişlemesine Vehhabi doktrininin yükselişi ve yayılması eşlik ettiği ve cidden hızlandırdığı sırada, ilk defa Osmanlı'nın Suriye ve Irak bölgelerini tehdit etmeye ve buralara saldırmaya cüret ettiler. Fakat o zaman, büyük ölçüde zayıflamış olsa da, Osmanlı İmparatorluğu, bu tür zorluklara cevap verebildi ve ilk Vehhabi/Suudi Krallığı'nı ezip geçti. Suudların ikinci denemesi Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında başladı ve Osmanlı'nın çöküşüyle beraber, Britanyalılar da önyak olmasıyla, devam etti. Kutsal Mekke ve Medine şehirlerinin 1925'te ele geçirilmesiyle birlikte Hicaz'ın fethi İslam dünyasında Suudlara muazzam bir prestij kazandı. 1930'lardan beri, özellikle Amerikan şirketlerinin Doğu bölgelerde petrolü keşfetmesi ve sömürmesi, onlara büyük ve durmadan artan bir zenginlik getirdi. Krallığın ilanı ve Batılı güçlerce tanınıp desteklenmesi, Suudların dünyadaki statüsünün onanmasını sağladı.

On sekizinci yüzyıla ve belki daha da eskilere uzanan bir başka Arap emirliği de, es-Sabâh ailesinin 1756'da iktidara geldiği, Kuveyt'tir. Başlarda Osmanlı ve Fars İmparatorlukları arasında sonra da Britanya İmparatorluğu arasında stratejik bir yerde oturan Kuveytli, genelde yüksek seviye bir refah sağlayabildiler ve Osmanlı hükümdarları ile İngiliz hamileri arasında yaptıkları usta manevralar sayesinde hatırı sayılır ölçüde bir bağımsızlık elde ettiler. Bu, 1961'de resmîyet kazandı. Suud krallığı gibi, Kuveyt emirliği de petrolün keşfi ve işletilmesiyle muazzam bir şekilde zenginleştirildi. Suud krallığına göre çok küçük bir emirlik olan Kuveyt, yeni servetin yeni cazibeler sunmasıyla daha büyük ve daha güçlü komşuları tarafından tehdit edildi.

Suud ve Kuveytli yöneticilere ek olarak Doğu Arabistan'daki diğer Bedevi ve kıyı şeridindeki emirlikler; özerklik, bağımsızlık, birden elde edilen bir servet ve risk alma yolunu izlediler. Katar ve Bahreyn bu ülkeler arasındaydı. İran, uzun süredir Bahreyn üzerinde hak iddia ediyordu. Maskat ve Umman sultanlıkları bunlar arasındaydı. Yedi küçük emirliğin bir araya gelmesi ile 1971'de Doğu

Arabistan'da Birleşik (daha doğrusu federatif) Arap Emirliği oluştu. Bunlardan bazıları, belirsiz bir sınır ve sınırın altındaki petrol yüzünden Suudlarla çok uzun süren anlaşmazlıklara dalmıştı.

Arap dünyasının belli ölçüde bir özerkliğe ve hatta bağımsızlığa sahip olduğu bir başka bölgesi de Kuzey Afrika'ydı. Fakat bu özerklik sadece çok sınırlı bir anlamda Arap özerkliği olarak tanımlanabilir. 1517'de Mısır'ın Osmanlı tarafından fethedilmesini, Türk egemenliğinin Kuzey Afrika'ya hızlı bir şekilde genişlemesi ve sonunda Fas sınırına kadar -ama ötesine değil- ulaşması takip etti. Bu Türk yayılımı, kısmen yerelden gelen yardım çağrılarına bir yanıtı, kısmen de Osmanlı ve İspanyol hükümdarları arasında Akdeniz'in kontrolü için verilen büyük mücadelenin bir sonucuydu.

Mısır, Osmanlı sistemine dahil edildi ve bir Osmanlı eyalet valisi tarafından yönetildi ve bundan ancak tedrici bir ülke meydana geldi. Fas, tamamen Osmanlı dünyasının dışında, dil ve kültür bakımından Arap olan bağımsız bir monarşi olmayı sürdürdü. Şimdi Libya, Tunus ve Cezayir'i kapsayan diğer ülkelerde, çeşitli yerel yöneticiler Osmanlı hükümdarlığı altında özerk rejimlerini sürdürdüler. Fakat Arabistan emirlerinin aksine, onlar Arap değil, Türk'tü. Orduları ve yöneticileri Türk ya da Türkleşmiş Kuzey Afrikalılardı ve hatta resmi dilleri çok uzun bir süre Türkçe olmaya devam etti. Avrupa ülkelerinin arşivlerinde korunan Kuzey Afrika hükümdarları ile yapılan kapsamlı yazışmalar çoğunlukla Türkçedir. Sadece Fas'ta ve aşiret bağımsızlığının devam edebildiği uzak dağ ve çöl bölgelerinde, Arapça hâlâ bir hükümet ve diplomasi dili olarak kullanılıyordu.

Bereketli Hilal ülkeleri yani Arap medeniyetinin ve kimliğinin eski merkezleri, Şam ve Bağdat'ın büyük Arap halifelerinin ikametgâhı tamamen Osmanlı İmparatorluğu'na dahil edildi. Osmanlı idarecileri tarafından yönetilen, Osmanlı birliklerinin karargâh kurduğu ve bazı nadir istisnalar dışında doğrudan İstanbul'dan yönetilen belli başlı Osmanlı eyaletlerine bölündüler. On sekizinci yüzyılda bu vilayetler ile imparatorluğun başkenti arasındaki bağların bir miktar zayıflaması, yeni silahlar ve yeni iletişim araçları sayesinde on

dokuzuncu yüzyılda telafi edildi. Bu silahlar ve iletişim araçları merkezi hükümetin çok uzak eyaletleri çok daha etkili kontrol edebilmesini sağlıyordu. Osmanlı'nın, Bereketli Hilal üzerindeki egemenliği ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisi ile birlikte sona erdi.

Ortadoğu'nun büyük bir kısmını dört yüzyıldan daha uzun bir süre yöneten Osmanlılar, kalıcı bir siyasi yapı ve işe yarayan bir siyasi sistem kurdular. Ayrıca iyi kavranmış, herkesin gücünü ve potansiyelini, görevlerini ve sınırlarını bildiği bir siyasi kültür yaratmışlardı. Osmanlı sisteminin zor günler geçirdiği zamanlar da oldu ancak birçok zorluğa rağmen hâlâ çalışıyor ve muhtemelen nüfusun büyük kısmı tarafından hâlâ kabul görüyordu. Osmanlı düzeni son yıllarında iyileşme hatta gelişme belirtileri göstermeye başlamıştı. Fakat bu ilerleme, Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na girmesi ve imparatorluğun sona ermesiyle yani Osmanlı Devleti'nin çökmesi ve topraklarının parçalanmasıyla tersine döndü ve sona erdi.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesini müteakip harbin tozu dumanı, diplomasinin pusu Ortadoğu sahnesinden çekildikçe, büyük değişikliklerin gerçekleştiği ve yeni güçlerin ortaya çıktığı görüldü. Uzun vadede, Batılı güçlerin bölgedeki konumunu savunulamaz hale getirdiler. Ancak başlarda, bu konumları çok güçlü görünüyor. Osmanlı İmparatorluğu gitmiş ve yeni Türkiye Cumhuriyeti, Türk vatanını başarıyla savunduktan sonra güneyde Arap topraklarındaki tüm meselelerinden vazgeçmişti. Avusturya, Almanya ve Rus imparatorlukları, geçmişte Avrupa'nın birbiriyle çekişen dehşetengiz hasımları, şu an için oyun dışındaydı. İtalya hâlâ çok zayıftı ve büyük bir rol oynamak için birlik kuramamıştı. Böylece İngiltere ve Fransa'ya açık bir alan bırakmış oluyordu.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasında, Arap eyaletleri İngiliz ve Fransız imparatorlukları arasında bölüştürüldü. Görünüşte, bu ülkeleri zorunlu manda ülkelerin rehberliğinde bağımsızlığa hazırlamak için tasarlanmış bir sistemdi. Bereketli Hilal'in doğu kolu olan Osmanlı vilayetleri; Musul, Bağdat ve Basra'dan bir krallık oluşturdular ve ona Irak adını verdiler. *Irak*, ülkenin orta ve güneyi için kullanılan Orta Çağ'dan kalma bir

terimdi. Buranın, İran ile olan doğu sınırı, savaşın başlamasından kısa bir süre önce Türkler ve İranlılar tarafından kabul edilen Osmanlı İmparatorluğu'nun eski doğu sınırı ile çakışıyordu. Diğer sınırlar ise İngilizler tarafından -tabii ki sadece lüzum görülürse- müzakere edildi ve belirlendi. Bereketli Hilal'in batı kolu iki manda ülke arasında pay edildi; biri kuzeyde Suriye olarak adlandırıldı ve Fransa'ya tahsis edildi, diğeri ise güneyde Filistin olarak adlandırıldı ve İngiltere'ye tahsis edildi. Her iki isim de, klasik Batı geleneğine ait Greko-Romen isimlerdi. Yeni idareciler bu isimleri, yaygın kullanılan Avrupa'dan, kullanımda olmayan Ortadoğu'ya getirdi.

Her iki manda gücü de boyunduruk altında tuttıkları bölgeleri daha da bölmeyi uygun buldu. Kuzeyde, Fransızlar, bazı deneylerden sonra, ayrı bir Lübnan devleti kurdular ve geri kalan bölgeye Suriye demeyi sürdürdüler. İngilizler ise güneyde, Şeria Nehri'nin doğusunda, Maverai-ü Rûdün emirliği adını verdikleri ayrı bir devlet kurdular ve nehrin batısındaki bölgeye Filistin adını verdiler. İsim takmadaki bazı değişikliklere rağmen, Anglo-Fransız egemenliği iki dünya savaşı arası dönemde kendini korumayı sürdürdü ve İkinci Dünya Savaşı sırasında da bazı zorluklarla da olsa devam etti. Bu ülkeler, Anglo-Fransız sömürgesi oldukları dönemde milletleşmeyi ve bir anlamda devletleşmeyi başardılar. İkinci Dünya Savaşı'nın sonucunda bu tahakküm kati suretle bitince, kendi bağımsızlıklarını kazandılar.

Bölgedeki üç büyük değişiklik bu sonucun ortaya çıkmasına katkıda bulundu. Bunlardan ilki ekonomikti; petrolün keşfi ve gelişmesiydi. Önce İran'da, sonra Irak'ta ve daha sonra Arabistan'da engin yeni petrol sahaları keşfedildi ve geliştirildi. Ortadoğu kısa süre içerisinde, dünyanın en çok petrol üreten bölgelerinden biri haline gelecekti.

Bu da bölgenin stratejik öneminde büyük bir değişiklik getirdi. Eskiden olduğu gibi sadece uzak Asya ile Avrupa arasında bir geçiş güzergahı olarak ilgi çekmiyordu. Artık kendi başına büyük bir varlık haline gelmişti. Petrol üretiminin çoğalması ve gelişmiş dünyanın, savaşta ve barışta, petrol kaynaklarına artan bağımlılığı her geçen gün bölgenin değerini yükseltiyordu. Stratejik önemi,

Batı üstünlüğüne karşı ilk faşist İtalya'nın sonrasında da asıl Nazi Almanyası'nın yeni bir meydan okuması ile bir kez daha fevkalade arttı. Bu meydan okuma, belirleyici birçok muharebenin Ortadoğu topraklarında yaşandığı, İkinci Dünya Savaşı ile sonuçlandı. Müttefik ve Mihver Devletlerine ait propagandacılar, milliyetçi izzet-nefsi pohpohlamada ve milliyetçi tutkuları coşturmada birbirleri ile yarıştılar. Müttefik Devletlerin ve Mihver Devletlerinin orduları Ortadoğu topraklarında konuşlandı ve çarpıştı. Binlerce yerel esnaf ve emekçiyi istihdam ettiler ve modern savaşa bağlı ekonomik gerilimleri ve ekonomik gerilimleri ve yer değiştirmeleri beraberlerinde getirdiler. İlk defa, yerel siyasi tartışmalara sadece siyasi meseleler gözüyle bakılmadı ve kıtlık, pahalılık gibi zorlanan bir ekonominin diğer göstergeleri ile konu ele alındı.

Savaş, beraberinde, biri ekonomik diğeri politik olmak üzere bölgesel birleşmeye yönelik iki önemli adım getirdi. Başta İngiliz sonrasında Anglo-Amerikan bir organizasyon olan Ortadoğu Tedarik Merkezi, bölgedeki ülkelerin ekonomisini planlı bir şekilde entegre etmek için gözle görülür adımlar attı. 1944'te kurulan Arap Birliği, bölgedeki tüm egemen Arap devletleri ortak siyasi hedefler amacıyla bir araya getirdi.

Bu ekonomik ve stratejik değişiklikler, o dönemin esas siyasi gelişimini büyük ölçüde hızlandırdı: milliyetçiliğin yükselişi ve nihayetinde bağımsızlık ve egemenlik için karşı konulamaz bir istek. Henüz 1922 ve 1923'te, neredeyse tüm Arap ülkelerinde yaşanan şiddet olayları, Asya ve Afrika'daki sömürge ülkelerde uygulanan, basit bir doğrudan yönetim politikasının işe yaramayacağını açıkça ortaya koydu. Yeni bir emperyal politika ortaya çıktı, esas mahiyeti yeni Arap devletlerinin kurulmasıydı. Onlara, bir dereceye kadar bağımsızlık izni verildi ve emperyal güçlerin imtiyazlı konumunu, silahlı kuvvetleri orada bulundurma hakkını koruyan anlaşmaları imzalandı.

Bu politika bütünüyle başarısız oldu. Milliyetçi taleplere verilen tavizler her zaman çok geç ve memnun etmek için çok azdı. İyi niyetten ziyade zayıflık göstergesi olarak algılandılar. Milliyetçi siyasetlerin aşırılıkta birbiriyle yarıştığı ve yerel yöneticilerin istediklerinden

azı geldiğinde asla kabul etmedikleri bir durum ortaya çıktı. Antlaşma aşamasında gelindiğinde imzalar, ya siyasi sınıfların desteğini almamış-temsili hakkı olmayan hükümetlerce ya da ötelenemez dış tehditlerin baskısı altında atıldı. Örneğin, 1936'daki İngiltere-Mısır Antlaşması, İtalya'nın Etiyopya'yı işgalinin gölgesinde kaldı.

Bağımsızlık bahşetmeye yönelik adım Büyük Britanya tarafından 1932'de Irak'ın ve 1936'da Mısır'ın bağımsızlığının tanınmasıyla başladı. Büyük Britanya her ikisinde de, askeri varlığını sürdürdü ve örtülü bir ittifak olarak adlandırılan ikincil bir ilişki dayattı. Fransa, Suriye'de ve Lübnan'da benzer bir düzenleme yapmaya çalıştı ancak o denli başarılı olamadı ve İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz baskısı altında manda olmaktan vazgeçmek zorunda kaldı.

Arda kalan yegane manda, İngilizlerin Filistin'deki mandasıydı ve bundan iki aşamada el çekildi; ilki daha sonra Ürdün Haşimi krallığı olarak adlandırılacak olan Maverai-Ürdün emirliğinin bağımsızlığının tanınması, diğeri ise Filistin'in mandası olmaktan geriye ne kaldıysa hepsinden 1948'de feragat edilmesi. Mandalık yetkisi feshedilmiş Milletler Cemiyeti'nde alınmıştı ve yeni kurulan Birleşmiş Milletler'e iade edilmişti. Burada oy çokluğu ile alınan karar doğrultusunda o bölge üç farklı mevcudiyete bölündü; bir Yahudi devleti, bir Arap devleti ve *corpus separatum* (ayrı beden) olarak Kudüs şehri. Bölünme kararı Yahudi yöneticiler tarafından kabul edildi ama Filistinli Arap yöneticiler ve komşu Arap devletleri tarafından reddedildi.

Anglo-Fransız geri çekilmesinin son aşamaları 1950'lerde gerçekleşti. 1955'te İngiltere Süveyş Kanalı bölgesini tahliye etti. Ertesi yıl Sudan, Tunus ve Fas bağımsız hale geldi. Süveyş Kanalı'nı kamulaştıran bir Mısır kararnamesi, Mısır'ın İngiliz-Fransızlarca işgal edilmesine yol açtı. Bu, bazı askeri başarılar ve total bir siyasi başarısızlıkla sonuçlandı. Bundan sonra, geri çekilme hızlandı. Kuveyt 1961'de bağımsız oldu, Cezayir uzun ve acı bir savaştan sonra 1962'de; ileride Güney Yemen olarak adlandırılacak olan Aden kolonisi ve himayesi 1967'de ve son olarak Britanya himayesi altındaki Körfez ülkeleri 1971'de.

Geçmişe dönüp baktığımızda, daha fazla kanıt da ortaya çıktıkça, hem İngilizleri hem de Fransızları Ortadoğu'ya getiren ve dünya savaşları arası dönemde onları orada tutan ana nedenin stratejik olduğu görülecektir. Sebep, bölgenin askeri-stratejik potansiyeline ve tehlikelerine göz koymalarıydı. Bu değerlendirme, diğerlerinden daha ağır basmış gibi görünüyor. İngiltere ve Fransa, politikalarında ve planlamalarında Ortadoğu'yu esasen kendi düşmanlarına karşı bir tampon, bir kavşak, kendi emperyal iletişimlerinde bir düğüm noktası olarak değerlendirmiş gözüküyor ve savaş durumunda da bir üs ve bir askeri geçit yeri (*place d'Armes*) olarak. Bütün bu bakış açıları, İkinci Dünya Savaşı sırasında ispat olunmuştur.

Her iki gücün de bariz endişesi, bölgeyi başkasına vermeme zorunluluğuydu. Çünkü, eğer onları dışarıda tutacak Batılı güçler orada yok ise onların içeri gireceklerine inanıyorlardı. Hem İngilizler hem de Fransızlar için bir diğer husus; kıymetli emperyal mülklerinin güvenli bir şekilde korunmasıydı. İngilizler, Hindistan'daki konumlarına çok önem veriyordu, Fransızlar, Kuzey Afrika'daki yönetimlerine. Her ikisi de bu temellükleri, istikrar bozucu güçlerden koruma ihtiyacı hissetti. Bölge ülkeleri ve bölge halkı emperyal kontrol ya da emperyal etki altında güvenle tutulmazsa, bu güçlerin Müslüman Ortadoğu'dan çıkıp gelmesinden korkuyorlardı.

Bir zamanlar oldukça popüler olan bir felsefenin aksine, ne ekonomik saikler o denli meseleydi, ne de ekonomik kazanç beklentisi vardı. Tam tersi, her iki emperyal gücün de ana kaygısının ekonomik sarfiyat olduğu görünüyor yani istenen stratejik ve siyasi kazanımlara ulaşma masrafları. Her iki güç de bu maliyeti mümkün olduğunca düşük tutmaya çalışıyordu. Petrolün stratejik faktörden çıkıp önemli bir ekonomik faktör olması ancak Anglo-Fransız egemenliğinin sonuna doğru başladı ve o zaman dahi, akabinde kazanacağı değerden çok uzaktı.

Her iki gücün de pozisyonunun birkaç temel zayıflığı vardı. Ne nüfuzlarını korumak için bedelleri ödemek istediler ne de kendilerine muhalif olanların üstesinden gelmek için güç kullanmak. Her iki ülkede de tereddüt, belirsizlik ve zayıflık vardı. Neredeyse başından

beri, bütün bu teşebbüsün uygulanabilir ya da zahmete değer olup olmadığına dair şüpheler dile getirildi. Winston Churchill'in bile bir keresinde, "tüm bölgeyi tekrar Türklere geri vermenin" daha iyi olup olmayacağını sorduğu kayda geçmiştir.

Bu fikir, daha sonraki vesilelerle başkalarının da aklına geldi fakat Türklerin değil. O zamanlar Türkler, ileride de olacağı gibi, kesinlikle böyle bir hediye kabul etmek istemezdi. Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi düşüncesinde en açık ve en sık tekrarlanan temalardan biri, Türk ulusal sınırları olarak tanımlanan sınırların ötesine doğru, her türlü toprak genişlemesinden feragat edilmesidir. Bu sınırların tam olarak nerede olduğuna dair bazı sorular vardı, ancak bunlar Türk nüfusu (Musul, Hatay ve daha sonra Kıbrıs) içeren sınır sorularıydı ve kesinlikle Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden inşası veya kayıp topraklarının geri alınması arzusunu içermiyordu.

Anglo-Fransızların Ortadoğu'daki konumu zayıfladıkça, kendilerine düşman yeni güçler, uluslar ve rejimlerle karşı karşıya kaldılar. Bunlar, emperyal halet-i ruhiyenin temel bileşeni olan açgözlülük, kendini beğenmişlik ve acımasızlığın özel karışımına ve İngiliz-Fransızlar'ın hediye ettiği yorgunluk, doyumluk ve kendinden şüphe etmeye sahiplerdi.

Dış güçlerin ve aralarındaki rekabetin belirleyici etkisi ne Anglo-Fransız egemenliği ile başladı, ne de o bitince bitti. Bir anlamda; Napolyon Bonapart'ın on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Mısır'ı işgaliyle başladı ve yirminci yüzyılın son yıllarında Ortadoğu'daki Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle bitti, neredeyse iki yüzyıl sürdü.

İsrail dış politikası, iç siyasetteki gelişmelerden daha çok bölgedeki ve dünyadaki değişikliklerden etkilenecek birkaç aşamadan geçti. İsrail en başından beri manevra yapabilmek için komşularından açıkça çok daha az alana sahipti. Yeni kurulan devlet, dünyanın diğer bölgelerindeki Yahudilerin 1940 ve 50'lerdeki hala çok tehlikeli olan durumunu, Arap devletlerinin amansız düşmanlığını ve diğer Müslüman ülkeleri, Sovyetler Birliği'nin ve uydu ülkelerinin hiç de dostane olmayan tutumlarını hesaba katmak zorundaydı. Hem hükümet hem

de halk, dünyadaki diğer ülkelerden daha da fazla, yanlış hesaplara kesilen korkunç cezaların farkındaydı. İsrail dış politikasının temel amacı, hasmane bir ortamda hayatta kalmaktı. Tartışma, sadece bu hedefe nasıl ulaşılabileceğine odaklanmıştı. Bu amaca en çok Batı yanlısı, özellikle de Amerikan yanlısı bir politikanın hizmet edeceğine dair genel bir kanı vardı. Gerçekten de, Sovyetler Birliği'nin aktif düşmanlığı ve Batı Avrupa ülkelerinin çoğunun soğuk kayıtsızlığı, İsraili politika yapıcılara gerçek bir alternatif bırakmadı. Bu politika, Sovyet etkisinin 1960'lardan başlayarak Arap topraklarında büyümesi ve yayılmasıyla etekleri tutuşan ABD'nin, İsrail bağlantısında stratejik bir değer görmesiyle tasdik edilmiş oldu.

İsraililer, bu temel Batı uyum politikasına ek yapmak için, Arap dünyasının uzağındaki devletlerle -Türkiye, İran, Etiyopya ve diğer Afrika devletleriyle- iyi ilişkilere yönelik kararlı bir çaba sarf ettiler. Bu politikanın başarılı bir şekilde takip edilmesi, bu devletlerin tamamının Arap dünyasıyla İslami yahut bölgesel bağları ve birlikleri olması bakımından daha dikkat çekiciydi. İsrail'in Türkiye ile diplomatik ilişkileri çok erken bir tarihte kuruldu. Çok geçmeden, birkaç yıl içinde minimuma indirildi fakat kesilmedi ve daha sonra tamamen restore edildi. İran ile hiçbir zaman resmi bir ilişki kurulamadı ya da kamuoyunda dile getirilmedi. Ancak bir zamanlar bir dizi farklı alanda yakınlık kurulmuştu. Şahın ve rejiminin devrilmesiyle hepsi kesin olarak sona erdi. İran İslam Cumhuriyeti'nin, İsrail'e karşı izlediği politika, uzlaşmaz bir düşmanlık politikasıdır. Gerçekten de, Arap devletlerinin doğrudan dahil olduğundan çok daha ilerilere gitti. Çünkü Arap ülkeleri toplumsal taleplerini, İsrail'in 1967'de işgal ettiği topraklarından çekilmesine indirgemişti.

Afrika'da bir dizi ülke, 1967 savaşından sonra İsrail ile diplomatik ilişkilerini kopardı veya yok denecek noktaya çekti. Bu ilişkilerin çoğu daha sonra düzeldi. Buna paralel, yeni ittifaklar ve temaslar geliştirme politikası İsrail tarafından Arap ülkelerindeki, Arap olmayan ve gayrimüslim gruplara -Kuzey Irak'taki Kürtler, Güney Sudan'daki siyahiler, Lübnan'daki Maruniler- karşı izlendi; hem başarısız oldu hem de bir süre sonra vazgeçildi.

Bundan sonra, İsrail'in uluslararası ilişkilerdeki konumu, biri bölgesel diğeri küresel olmak üzere iki büyük gelişme etrafında şekillendi. Bunlardan ilki, 26 Mart 1979'da Washington'da İsrail ile Mısır arasında barış anlaşmasının imzalanmasıydı. Bu başarı, birkaç devletin uzun ve sabırlı diplomasisi ile sağlandı. Süreç, Mısır ve İsrail elçileri arasında Fas ve Romanya gerçekleşen, belli başlı güven-celerin alınıp verildiği gizli toplantılarla başladı. Mısır cumhurbaşkanı Enver Sedat'ın Kudüs'teki İsrail parlamentosuna hitap ettiği 19 Kasım 1977'de, dramatik bir şekilde kamuoyuna açıklandı. Son aşamalar, ABD'nin hatırı sayılır yardımlarıyla Camp David'de müzakere edildi. Antlaşmanın oldukça güçlü olduğu görüldü. Bütün kötümser tahminlere rağmen, Cumhurbaşkanı Sedat'ın öldürülmesinden, İsrail'in Sina'dan çekilmesinden ve en önemlisi İsrail'in 1982'de Lübnan'ı işgalinden sonra da varlığını sürdürdü.

İkinci büyük değişiklik ise, Soğuk Savaş'ın bitmesiydi. Bu, bölgedeki tüm ülkeler gibi, İsrail'in de konumu temelden değiştirdi. İlk ortaya çıkan sonuçlar İsrail'in işine geliyordu: İsrail'in bölgedeki en amansız düşmanları, Sovyet patronlarının ortadan kaybolmasıyla güç kaybetti. Daha önce hasmane, nahoş ve kayıtsız bir tutum sergileyen Asya ve Avrupa'daki uzak ülkeler, diplomatik ilişkiler başlatmak için sıraya girdi.

Türkiye ve İran, varlıklarını daim etmek ve ülkelerinin refahı için sorumluluk alma alışkanlığı olan eski egemen devletlerdir. Onlar için ulusal bağımsızlık; siyasi yaşamın bizatihi aşikar olan bir hakikatidir, herhangi bir iddiaya yahut ispata gerek olmaksızın kabul edilmiş bir olgudur. Her ne kadar zaman zaman bağımsızlıkları tehdit edilmiş olsa da, hiçbir zaman tamamen kaybedilmemiştir. Dolayısıyla siyasi düşünceleri, yabancı egemenliği sorunu ve onu yok etme mücadelesiyle -istisnalar dışında- pek şekillenmemiştir. Asırlardır pratik deneyimlerle gelişmiş olan dış politikaları, sınırlı ve tanımlanabilir ulusal amaçlara yönelikti, geleneğin ve planlamanın bilindik bir karışımına dayanıyordu. Birbirinden farklı olsa da, her iki ülkenin de ciddi iç sorunları var ve büyük siyasi değişimlere

maruz kaldılar. Fakat bu değişikliklerin Türk dış politikasını çok az etkilemesi dikkat çekicidir. Türk dış politikasını, iç siyasetin değişen ruh hali değil, Türkiye'nin uluslararası konumunun temel gerçekleri ve açmazı belirlemiştir.

Yüzyıllar boyunca, Türkiye için ve daha geniş ölçekte Türk halklarının tamamı için stratejik zaruret; Rusya'ya karşı girilen savunmaydı. Rus güçlerinin güneye ve doğuya doğru Türk topraklarına ilerlemesini geciktirme ve mümkünse durdurma ihtiyacıydı. Türklerin uzun süredir devam eden son çabaları da sadece sınırlı bir başarı elde edebildi. Yirminci yüzyıla gelindiğinde, göz alabildiğine Türk toprakları ve birçok Türk, önce Rus İmparatorluğu'nun daha sonra da Sovyetler Birliği'nin bir parçası haline geldi.

Bu durumda, Türklerin yardım için batıya bakmaları doğaldı. Türkler 1914'te ve sonra 1941'de, düşmanı olan Ruslar ile Batılı potansiyel müttefikleri ittifak yapınca, ızdırap verici bir ikileme karşı karşıya kaldı. Birinci Dünya Savaşı'nda İttifak Devletleri'ni seçtiler ve böylece onlarla beraber mağlup oldular ve buna ek olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasının acısını çektiler. İkinci Dünya Savaşı'nda, bu kez Batı'ya daha fazla ilgi duyan ve Mihver Devletleri tarafından itilen Türkiye Cumhuriyeti giderek Batı yanlısı bir tarafsızlığı benimsedi ve bu tarafsızlık 1945'te Mihver Devletleri'ne resmi bir savaş ilan etmesiyle sona erdi.

Soğuk Savaş ortamı, Türkiye'nin ikilemini çözdü ve ona hem kültürel hem de politik isteklerini ve temel stratejik ihtiyaçlarını karşılayan yeni bir uluslararası gruplaşma imkanı sundu. Türkiye, başından beri Batılı demokratik ittifakın kurucu üyesiydi ve Güney Avrupa, Akdeniz ve Ortadoğu'nun stratejik savunmasında hayati bir role sahipti. Soğuk Savaş'ın bitmesi bu rolü de sonlandırmış gözüküyordu. Fakat Türkiye Cumhuriyetinin konumu düşünüldüğünde, demokratik Batı'yla Türk, hatta İslam dünyası arasında bir köprü olarak yeni bir önem kazanmıştı.

Ortadoğu'nun bir diğer eski yerleşik egemen gücü olan İran'ın uluslararası konumu Türkiye'ninkine birçok hususta benzemez ama benzediği birkaç nokta vardır. Yüzyıllar boyunca, Osmanlı ve Fars

İmparatorlukları, Ortadoğu'nun egemenliği için mücadele etmiş ve birbirlerine karşı birçok savaşa girişmiştir. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, her iki Ortadoğu gücü de Avrupa'nın yükselen imparatorlukları tarafından gölgede bırakıldı ve eski rekabetleri önemini yitirdi. Uzun soluklu Türk-İran savaşları 1823'te sona erdi. Bundan sonra iki devlet, nadiren samimi olsa da, doğru bir ilişki sürdürmeyi başardılar.

Her ikisi de bir anlamda aynı dış güçlerin kurbanlarıydı ve aynı sorunlarla karşı karşıya kaldılar ama mühim farklılıklar vardı. Türkiye gibi İran da kuzeyden tehdit edildi ve önemli toprakları ve nüfusu Rus İmparatorluğu'nun eline geçti. Ancak İran, Türkiye'den farklı olarak güneyden de benzer bir tehdidi şiddetle ve doğrudan duymaktaydı. Bu tehdit, Hindistan'daki Britanya İmparatorluğu'ndan geliyordu ve İran'dan toprak koparmaya yönelik değildi ama ülkenin siyasi ve ekonomik yapısına nüfuz etmek istiyordu. İranlı devlet adamlarına göre hayatta kalmanın en uygun durumu, güneydeki ve kuzeydeki düşmanlarının birbirine düşmesi ve onların da bu rekabetten bir avantaj elde etmesiydi.

Britanya İmparatorluğu'nun dağılması, İran dış politikasını yönlendiren iki değişmez olgudan birini ortadan kalkmasına sebep oldu ve ülkeyi, yeniden dirilmiş, muazzam güçlü Sovyetler Birliği tehdidi ile baş başa bıraktı. Ruslar on dokuzuncu yüzyılın başında İran'ın Azerbaycan vilayetinin kuzey kısmını işgal ve ilhak etmişti. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Azerbaycan'ın geri kalanını da işgal ettiler ve anlaşılan Sovyet uydusuna dönüştürmek amacıyla Doğu Avrupa'daki halk demokrasileri gibi bir "Halk Cumhuriyeti" kurdular. Sovyetler, marifetli İran diplomasisi ve güçlü dış desteğin bir araya gelmesi sonucu birliklerini geri çekti ve -tabii ki kuzey hariç- güney Azerbaycan'ın İran İmparatorluğu'na tekrar dahil edilmesine ikna oldu. Dış destek, İranlı hükümdarların, İran dış politikasında eskiden denge unsuru olan Britanya İmparatorluğu'nun devamı olarak gördükleri ABD'den gelmişti. Sovyet gücü arttıkça ve tehditkar oldukça, ülke içerisinde de ciddi sorunlarla boğuşan İran şahı, Amerikan desteğine bel bağladı.

Bu iç sorunlar, Türkiye ile İran arasındaki temel farklılıklardan birini göstermektedir. Türkler yüzyıllardır Avrupa ve Avrupalılarla temas halindeydi bu nedenle özellikle coğrafi anlamda zor erişilir ve kültürel anlamda daha geleneksel olan İran'a nazaran Avrupalı yöntemlere daha aşinaydı. Türkler, ilk olmamakla birlikte en önemlisi olan, Kemal Atatürk'ün başarılı devrimiyle bir dizi değişiklik içerisinde Avrupa kültürü, Avrupa toplumu ve Avrupa siyasi sistemine yönelik bilinçli bir seçim yapmıştı. Türkiye'nin önce Avrupa Konseyi'ne, daha sonra da Avrupa Topluluğu'na katılması, devam eden -ama tartışmalı- bir sürecin sonraki aşamalarını temsil etmektedir. İranlılar ise, Batı tipi eğitim almış meslek sahibi ve yönetici bir orta sınıfın çıkmasına rağmen böyle bir seçim yapmamışlardı. Modernleşme reformları, önemli ve geniş kapsamlı olsa da, esas olarak Batılılaşmanın maddi yönleriyle sınırlıydı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikası, uzun süredir kalıcı ve tutarlı bir şekilde Türk siyasi sınıfının fikir birliğine dayanırken, şahın Batı ile ittifakı, kendisine Batılı efendileri tarafından dayatılan şahsi bir politika olarak değerlendiriliyordu. Türkiye'deki birbirini takip eden siyasi değişiklikler, hatta ayaklanmalar bile, dış politika-nın değişmesine tesir etmedi. Ancak İran'da, yaşanan devrim İran dış politikasını tamamen tersine döndürdü.

İran İslam Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında kimlik ve sadakatin temel dayanağı İran değil, İslam'dı. İran dış politikasının amacı, İran'daki diğer tüm politikalar gibi, İslam devriminin yayılması ve İslam inancının ve hukukunun restorasyonu yoluyla İslam'ın yenilenmesi ve İslam gücünün ve büyüklüğünün yeniden canlanmasıydı. Bu programın birincil ve nihai düşmanı Amerika olarak belirlendi. Amerika şah ve taraftarlarının koruyucusu ve yönlendiricisi, daha da önemlisi eski düşman Batı'nın yeni lideriydi.

Amerika'yı kınamak için kullanılan terim olan "büyük Şeytan" Amerikan tehdidinin İslam devrimi liderleri tarafından nasıl algılandığını gösteriyor. Kur'an'da, diğer kutsal metinlerde olduğu gibi, Şeytan büyük bir düşmandır, Tanrı'nın ve insanlığın düşmanıdır. Ancak Kur'an'ın son suresinde, Şeytan'a yapılan en bilindik ve en

sık atıfta, inananların “insanların kalplerine vesvese veren sinsi vesvesecinin kötülüğünden” (Kur’an 114: 4-5) Allah’a sığınması emredilir. Humeyni’nin korktuğu şey Amerikan yaşam tarzının baştan çıkarıcılığı ve ayartıcılığıdır, Amerikan gücünün düşmanlığı değil. Batı ayartıcılığının tehlikesi için kullanılan *garbzedeği*, -ki Batı zehirlemesi, Batı hastalığı diye çevrilebilir- İranlı yazarların gözde temalarından biri olmuştur.

İran devrimi, diğer devrimler gibi, Fransızlar tarafından paradigmatik biçimde ortaya konmuş olan, birbirini izleyen aşamalardan geçti. Monarşi cebren devrilmişti ancak İran’da hükümdar sürgüne kaçarak ölümden kurtuldu. Kalanlar daha şansızdı. Molalar, Fransız seleflerinden çok daha aşırı bir korku hükümlerine dayattılar. İdeologlar ve pragmatistler bilindik mücadelelerini verdiler ve kralcılarının desteği ile Iraklılar, İranlılara müdahil olma savaşı verdiler ve Valmy’de³ bir zafer hediye ettiler. Daha sonra Iraklılar, büyük ölçüde Batı’nın özellikle de Amerikalıların yardımı sayesinde, İran’ın başta başarılı olan karşı saldırısını durdurmayı başardılar ve uzun süredir devam eden bir tükeniş muharebesinden, bir tür zafer elde etmeyi başardılar. En azından bir süreliğine, İslam devrimi kontrol altına alınmıştı ve devrimciler hem yurt içi hem de uluslararası faaliyetlerinde daha az Jakobenler, daha çok ise Bolşevikler gibi bir duruma geldiler. İran Devrimi’nin tüm Müslüman dünyasında uyandırdığı coşkulu ve bazen de tutkulu tepki zamanla söndü, ya kayıtsızlığa ya da yeni radikal çözüm arayışına boyun eğdi.

Komşu Irak’la sekiz yıl süren savaş yüzünden İran’da iyice biten yeni nesil liderler, İslam’dan çok İran’ı düşünmeye başladılar. Daha çok İran devletinin ayakta kalması, güçlendirilmesi ve İran hükümlerinin ulusal çıkarları olarak algıladıkları şeylerle ilgili iç ve dış politikalar geliştirmeye başladılar. İranlı yöneticiler, İran’a has ulusal bir dış politika üretmek için birçok zorluğun üstesinden gelmek zorundaydı. İlki; evrensel İslam devrimi fikrine hâlâ bağlı ve

3 Fransız Devrimi sonrasında Fransa Cumhuriyeti’nin giriştiği ve galip geldiği ilk büyük çaplı savaştır. Devrim orduları 20 Eylül 1792’de Prusya’ya karşı Valmy köyünün kuzeyinde bir zafer kazanmışlardır. ç.n.

bunun tek bir ülkeyle sınırlı kalmasını istemeyen, küçük ama güçlü aynı zamanda köklü grupların direnişi. İkincisi; tüm komşularının ve iyi niyetine ihtiyaç duyduğu uzak devletlerin sebebi belli bazı şüpheleri. Üçüncüsü ise; uzun süredir şeytanın cisimleşmiş hali olarak gördükleri ve kınadıkları kişilerle, dostane ilişkiler kurmanın ve hatta kurmaya teşebbüs etmenin önündeki ahlaki ve maddi engeller.

Türkiye ve İran'ın aksine, bağımsızlık; Arap devletleri için yeniydi ve Arap siyasi elitlerini uzun süredir esas meşgul eden şey bağımsızlığı elde etme mücadelesiydi. Sonrasında bağımsızlığın nasıl uygulanacağı sorunu ortaya çıktı; tutumların ve fikirlerin değişimini içeren zor bir görevdi bu. Milliyetçi muhalefetin geniş ve eğreti tanımlanmış amaçlarından, ulusal hükümetin sınırlı ve pratik planlamalarına geçmek kolay değildi. Ayrıca, baskı ve diğer kötülüklerin aleyhindeki serzenişlerin, artık vatandaşlara ve din adamlarına yöneltilmesi gerektiği fikrini kabul etmek zordu.

Arap devletlerinin dış politikaları dahilinde üç mesele vardı: İsrail ile ilişkileri, kendi aralarındaki ilişkiler ve dış dünya ile ilişkiler. İlk meselede, nasıl yapacaklarını kararlaştırmamış olsalar da İsrail'in yok edilmesi konusunda fikir birliğine vardılar. Bu konum zamanla değişti ve Arapların resmi talebi İsrail'in bir an önce imha edilmesi değil, İsrail'in 1947'deki paylaşım planına sadık kalmasına indirgendi. Bu bazısına göre nihai olarak ortadan kaldırmanın ilk adımıydı. İsrail açıkça böyle bir budamaya gönüllü boyun eğmeyeceğinden ve Arap devletleri tek başına bunu uygulatabadığından bu, aslında büyük güçlerin dayattığı bir çözüm talebi haline geldi. Yani, konferans masasında yapılan bir çeşit zorunlu ameliyatta, Batı diplomasisi anestezi uygularken, Sovyetler neşteri vuracaktı. Bu hiçbir zaman pek olası değildi ve 1967'deki savaştan sonra daha da imkansızlaştı. Bu savaş sonunda İsrail, Şeria Nehri'nin batısındaki Filistin mandasının tamamını ve Mısır ve Suriye'nin de önemli bölgelerini ele geçirdi Arapların resmi talebi şimdi ise, İsrail'in 1967'te aldığı topraklardan çekilmesi yani 1948 ve 1949'te kabul edilen ateşkeste ki sınır çizgilerine dönmesi oldu. Bir önceki aşamada olduğu gibi,

bunun taleplerin ilki mi yoksa sonucu mu olduğu yahut bu taleplerin devamında Arapların İsrail devletini tanıyacağı ve ilişkilerin normale döneceği açık değildi.

Birkaç yıl boyunca, İsrail'in tanınması pek olası görünmüyordu. 1 Eylül 1967'te, Hartum'da yapılan bir konferansta Arap liderleri "tanıma yok, müzakere yok, barış yok" konusunda fikir birliğine vardıklarını ilan ettiler. Bu, Mısır'ın İsrail ile müzakerelere girip ve bir barış anlaşması imzaladığı 1978 yılına kadar tüm Arap hükümetlerinin resmi pozisyonuydu. Arap dünyasının geri kalanı içinde, 1991'de Amerikalıların arka çıktığı barış müzakerelerine kadar öyle kalmaya devam etti. Filistin Kurtuluş Örgütü, açık bir şekilde taviz vermeyen bir tutum benimsedi: İsrail'in meşruluğunu kabul etmeyen, Yahudi devletinin dağılmasını talep eden ve yerine Filistin Arap devletinin kurulmasını öngören bir tavır. Bu, FKÖ'nün sarsılmaz bir pozisyonuydu, ta ki liderleri Yaser Arafat'ın 1988'de Cenevre'de yaptığı bir konuşmaya kadar. İlk kez burada eski manda bölgesinde Yahudi ve Arap devletlerinin birlikte yaşaması ihtimalinden bahsedilmişti.

Filistinlilerin bağımsız bir etken olarak ortaya çıkması ve Filistin Kurtuluş Örgütü'nün hem bölgesel hem de uluslararası ilişkilerde önemli bir oyuncu olarak yükselmesi, 1967 savaşının en önemli sonuçlarından biridir. 1948 ve 1967 yılları arasında Arap devletleri, özellikle Filistin meselelerine doğrudan katılan üç ülke, kendilerini Filistin davasının savunucuları olarak gördüler ve Filistin liderlerinin kendi davalarını temsil etme girişimlerini caydırmaya çalıştılar. Üç devletten en az müdahil olanı, ateşkes sırasında Taberiye Gölü'nün doğu kıyısında sadece küçük el-Hamma kasabasını tutan Suriye'ydi. En çok müdahil olan ise, Batı Şeria topraklarını ve Kudüs'ün doğu kısmını elinde tutan Ürdün'dü. Bölgede küçük ama mülteciler nedeniyle şişkin bir nüfusa sahip olan Gazze Şeridi, Mısır tarafından tutuldu.

Mısırlılar, Gazze Şeridi'ni ilhak etmediler ancak Filistin'in bir parçası olarak yönettiler ve hatta Gazze'de bulunan "Tüm Filistin Hükümeti" ile kısa ve başarısız bir deneme yaptılar. Ürdün

hükümeti tamamen farklı bir politika izledi. Maverai-i Ürdün Emirliği ile Batı Şeria arasında, Britanyalı yöneticilerin 1922'de çizdiği sınırı ortadan kaldıran Ürdün, Batı Şeria'yı ve doğu Kudüs'ü ilhak etti. Buralar, başkenti Umman'da durmaya devam eden Ürdün Krallığı'nın parçası haline geldi. 4 Şubat 1954 tarihli Ürdün vatandaşlık yasası, 15 Mayıs 1948'den önce Filistin vatandaşlığına sahip olan ve 20 Aralık 1949 ile 16 Şubat 1954 tarihleri arasında Ürdün Krallığı'nda ikamet eden, "Yahudiler hariç" herkese Ürdün vatandaşlığı verdi. Ayrıca, yazılı olarak talep ettikleri takdirde ve mensupları oldukları herhangi başka bir vatandaşlıktan vazgeçen her Filistinli Arap mülteciye ve onun ailesine, nerede doğarlarsa doğsunlar, Ürdün vatandaşlığı teklif etti. Bu ilhak diğer Arap devletleri tarafından tanınmadı ve liderleri bu ilhakın; Filistin haklarından vazgeçilmesiyle eş değerde olduğunu iddia etti. Ürdün'dekilerin yanı sıra, sadece Batı ülkelerine sığınmış olan ve sonrasında orada doğan Filistinliler vatandaşlık elde edebildi. Kaçınılmaz olarak, Arap devletleri arasındaki çıkar çatışması, Arap davasını sürdürmelerini engelledi. Hatta, 1964'te kurulmuş olan FKÖ bile, bu rekabetin bir enstrümanı olarak ortaya çıkmıştı.

1967'deki savaş, bu durumu önemli ölçüde değiştirdi. Gazze Şeridi, Batı Şeria, Doğu Kudüs ve El-Hamına, Şeria Nehri'nin batısındaki Filistin mandası zamanının tüm toprakları, İsraililer tarafından ele geçirildi. Arap devletleri, savaşla yahut diğer devlet yaptırımlarıyla Filistin davasını apaçık bir şekilde yüceltmede başarısız olmuşlardı. Filistinliler, artık Filistin'de Arap devletlerinin kontrolü ya da uluslararası forumlarda onların himayeleri altında olmadan, bağımsız bir hareket tarzına giriştiler. Bu, kısmen hünerli bir diplomatik atak ve kısmen de silahlı mücadele idi. Diplomasi sayesinde 1980'lerin sonunda FKÖ, İsrail devletine göre daha çok ülke ile diplomatik ilişki içerisine girdi. Silahlı mücadele ise savunucuları tarafından direniş ve gerilla savaşı, karşıtları tarafından ise terörizm olarak değerlendirildi.

Bu faaliyetler 1970'ler boyunca ve 1980'lerin başında önemli propaganda ve siyasi başarı elde etti ancak Filistin'de, olay

mahallinde, sahada, çok az, belki de hiç bir başarı elde edemedi. İsrail ile bağlantısı olmayan yerlere, tesislere ve kişilere karşı silahlı şiddete girişmek ve bunun sonucunda yaşanan can kayıpları, önceki çalışmaların dahi başarısını lekeledi. 1982'de İsraililer, FKÖ'nün kurduğu üslerden tahliye edilmesi amacıyla Lübnan'ı işgal ettiğinde, uluslararası toplum nezdinde ve hatta Arap ülkelerince bile oldukça az muhalefet yahut protesto ile karşı karşıya kaldılar. FKÖ; Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ve gizlice destekledikleri Irak diktatörü Saddam Hüseyin'in yenilgisiyle daha da zayıfladı. Irak'ın Kuveyt'i işgalinden önce başlayıp ona eşlik eden ve sonrasında da devam eden Araplar arası mücadelede, FKÖ sadece bir tarafla özdeşleşti ve bu nedenle daha önce diğer tarafa aldığı destek ve iyi niyetin çoğunu kaybetti. Ortadoğu'da ve dünyada kartların yeniden dağıtılmasından sonra mümkün olan barış için yararlı bir rol oynanıp oynamayaacağı görülecek.

1948'de İsrail'in kurulması -ya da daha doğrusu Arap ordularının bunu önleyememesi- Ortadoğu tarihinde, Yunanların 1919'da İzmir'e çıkmasıyla benzer, can alıcı noktalardan biridir. Frenklerin egemenliği altında olmak yeterince kötüydü ama nihayetinde onlar dünyanın namağlup efendileriydi ve her iki dünya savaşında da düşmanlarını yenmişlerdi. Müslümanların, uzun yıllardır aşağı görmeyi alışageldiği yerel zimmi Yunanlara ya da Yahudilere boyun eğmesi çok daha başka bir meseleydi ve dayanılmaz bir aşağılamaydı. Dahası, Frenkler, er ya da geç, geldikleri yere geri dönecekti. Ancak, Bizans İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmayı amaçlayan büyük Yunanistan fikri -*megali idea*- ve yeniden dirilmiş bir Yahudi Devleti'ni amaçlayan Siyonist fikirler, gitmeyi değil açıkça kalıcı olmayı planlıyorlardı. Aynı öfke duygusu, Yunanlara karşı Kemalist tepkinin ve İsrail'e karşı Arap tepkisinin tonunu belirledi. Türk ve Arap devletlerinin gelişimindeki farklılıkların bir kısmı; Türklerin savaşlarını kazandıkları, Arapların ise savaşlarını kaybettikleri gerçeğine dayanabilir. Birkaç yıl içinde, ordularını Filistin'e gönderen yöneticilerin birçoğu suikast sonucu öldürüldü. Mart 1949'da, Genelkurmay başkanı Hüsnü Zaim, darbe yapıp Suriye hükümetini devirdi ve

askeri rejim tesis edip kendisini başkan ilan etti. Bu, bir dizi askeri devrim ve ayaklanmanın ilkiydi. Bu devrim ve ayaklanmalar birçok ülkede artan bir şiddetle kralların, paşaların ve muhafazakar toprak ağalarının rejimlerini silip süpürdü ve yeni güçleri ortaya saldı.

1945'te savaş sona erdiğinde, Ortadoğu'da baskın güç olan Büyük Britanya, ezici askeri güç ve siyasi nüfuz ile sağlam bir şekilde kurulmuş görünüyordu. Öyle görünüyordu ki bölgenin siyasi entegrasyonu için Britanya'nın aracı; Arap Birliği'ydi. Ortadoğu Tedarik Merkezi ise ekonomik muadiliydi. Almanya ve İtalya yenilerek tasfiye olmuşlardı, Fransa da aslında tahliye edilmişti, Amerika henüz istekli değildi, Rusya ise herhangi bir rol üstlenmeye hazır değildi. Milliyetçi liderler bile, birçoğu, bozguna uğrayanlar ile aralarındaki şüpheli ilişkiler yüzünden o an için sessizdiler, muzafferlerin kudretinin hidetle fakındaydılar. Hak iddia etmek için doğru bir an değildi.

Savaşın sona ermesinden sonraki on yıl içinde, Ortadoğu'daki Britanya iktidarının heybetli yapısı baltalandı, zayıfladı ve tahrip edildi. Dört bir yandan saldırıya uğrayan Britanya güç mevzileri tek tek terk edildi veya kaybedildi. Ortadoğu, Britanya egemenliğinin bir sahası olmaktan çıktı ve ekseriya Batı etkisinde bir alan olmaktan da çıktı.

İngiliz güçlerinin bu denli azalmasının ve geri çekilmesinin bir dizi sebebi var. Bunlardan ilki, 1947'de Hindistan'da iktidarın devredilmesi idi. Britanya, Ortadoğu'daki meselelere etkin bir şekilde dahil olduğunda, Hindistan'daki en üstün güçtü. Bu üstünlüğün sona ermesi, bölgedeki İngiliz faaliyetlerine olan ihtiyacı ve araçları büyük ölçüde azalttı. Diğer bir neden ise Filistin sorununun çözülmemesi, Filistin mandalığından feragat edilmesi idi. Bu, zayıflığın ve kararsızlığın itirafıydı ve artık dört bir yandan daha da fazla gelecek olan istek ve atakların önüne geçilemezdi. Bazı gözlemciler buna, İngiliz politika yapıcılarının Arap dünyasında ve diğer yerlerde yükselmekte olan, yeni güçleri fark etme, tanıma ve anlama konusundaki yetersizliğini de ekleyecektir. Bu güçler, İngiliz etkisi ve gücünü bölgeden silip süpürecekti.

Tüm bunların altında yatan ve birinci derecede önem teşkil eden sebep; güçlü düşmanlara karşı sürdürülen ve altı yıl süren savaştan sonra İngiliz gücünün ve kaynaklarının tükenmesiydi. Başkan Truman Mart 1947’de, Yunanistan ve Türkiye’ye yardımı paketi için ABD Kongresi’nden yetki istedi ve bunu aldı. Türkiye ve Yunanistan’ın kuzeyden gelen Komünist tehdide karşı bağımsızlıklarını ve bütünlüğünü savunmada ihtiyacı olan bu yardımı İngiltere artık sağlayamazdı. Bu politikaya kısa bir süre sonra İran da dahil edildi. 1949’un sonuna doğru, ABD hükümeti bütün Ortadoğu’da zaten daha aktif bir rol üstlenmeyi tasarlıyordu. Kasım 1949’da İstanbul’da gerçekleşen bir toplantıda, ABD’li diplomatlara seslenen ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı George G. McGhee’nin konuşması orada hazır bulunan ABD’nin İsrail Büyükelçisi James G. McDonauld tarafından şöyle özetlenmiştir:

McGhee, ABD’nin Ortadoğu politikasının temelini, yaşam standardını yükseltebilmek için bölgedeki tüm kaynakların geliştirilmesine katkı sağlamak olduğunu söyledi. Ve buna mevcut iki kademeli bir amacın eşlik ettiğini belirtti: 1. İçerideki komünizm tehdidini önlemek, 2. Dışarıdan gelecek Sovyet saldırganlığına karşı, savunulması mümkün sınır devletleri Türkiye ve Yunanistan’ı silahlandırmak.

Evvela, bunun sonucu olarak Ortadoğu meselelerinde ABD artık direksiyonu başkasına bırakamaz. Çünkü Komünist tehdit artıyor ve kendi sorunlarıyla boğuşan İngiltere artık bölgede Batı çıkarlarını ve Batı medeniyetini korumak için tam sorumluluk üstlenemez. Amerika Birleşik Devletleri, gittikçe artan bu yükü omuzlamalıdır. Bu bağlamda, Büyük Britanya ile “prensipte tamamen anlaşma”ya varıldı. McGhee, ABD ve İngiltere’nin genel hedeflerinin aynı olduğunu ancak ülkelerdeki belirli çıkarların aynı olmayabileceğini söyledi. “Asimetri noktaları” diye ekledi.

Bu bana; bizim ulusal çıkarlarımızla Britanya’nın ulusal çıkarları arasındaki ihtilafın kapsamını anlatmaya yetersiz kalan bir ifade gibi gözüktü.⁴

⁴ J. G. McDonald, *My Mission in Israel, 1948-1951* (Londra, 1951), s. 181-82.

Bu ihtilaflar -gerçek ulusal çıkarlar arasındaki ihtilaflar, onları yorumlama ve savunma arasındaki ihtilaflar kadar büyük olmasa da- sonraki yıllarda ziyadesiyle belirgin hale geldi. 1951 ve 1952'de İngilizler'in yaşadığı zorluklar doruğa ulaştı; Ürdün'de Kral Abdullah'ın öldürülmesi, İran'daki petrol krizi ve Anglo-Mısır çıkmazı, ardından Mısır'ın Ortadoğu Savunma Paketi için dört güç önerisinin reddetmesi ve kısa bir süre sonra 25 Ocak 1952'de İsmailiye'de beş saatlik bir savaşla sonuçlanan Süveyş Kanalı bölgesindeki İngiltere-Mısır çatışması.

Bu dönemde Amerikan'ın izlediği politika; Büyük Britanya ile yakın bir ilişkinin, Britanya çıkarlarını yakından gözetmenin Amerikan imajını zedeleyeceği ve Amerikan hedeflerine mani olacağı temeline dayandırılmış gözüküyor. Britanya'nın, Asya ve Afrika'daki imparatorluğun dramatik bir şekilde sonlanmasından sonra bile, Asya ve Afrika'nın gözünde sadece eski bir emperyal güç olarak değil, tekrar geri gelmenin yollarını arayan bir şüpheli olduğu öne sürüldü. Buna karşın, Amerika'nın kendisi sömürgecilikten kurtulmuş bir ülkedydi, başarılı bir devrimle Britanya emperyalizmine karşı özgürlüğünü kazanan ilk ülkedydi. Amerika'nın önderlik etmiş olduğu yerde, diğerleri takip ediyordu ve Amerika'ya sempati ve yakınlık ile bağlanacaklardı.

Asya ve Afrika'da ortaya çıkan ulusların, sömürgeciliğe karşı mücadelelerinin prototipi olarak Amerikan Devrimi'ni kabul edeceği ve kendiliğinden Amerikan komutasına katılacağı fikri, hiçbir zaman çok ikna edici bir fikir değildi. Ne de olsa Amerikan Devrimi, sömürgeciliğe karşı kazanılmış bir zafer değil, tam tersi sömürgeciliğin nihai zaferiydi. Sömürgeciler, koloniyi o denli ele geçirdi ve oraya o denli yerleştirdi ki, artık ana ülkenin desteğine ihtiyaç duymadan tek başlarına ayakta kalabilirler. On sekizinci yüzyılın Amerikalı sömürgecilerini bugünün beyaz kolonist topluluklarıyla karşılaştırmak haksız ve yanıltıcı olur. Ancak onları, beyaz kolonistlerin tebaası ile aynı kefiye koymak da absürt olur.

Eğer Amerikan'nın Ortadoğu savunmasındaki müdahalesi, olası bir Sovyet saldırısına karşı çökmekte olan İngiliz savunmasını

destekleme çabası olarak başlasaydı; zamanında birilerinin inandığı gibi, emperyalizm lekesini Britanyalıların bulaştırmasından değil -o zaman Amerikalıları bu lekeden arınmış kabul etmek gerekirdi- çok daha basit bir şekilde Britanya'nın bu görevi devam ettirme gücü olmadığından, zamanla böyle bir politikanın iş görmez ve belki de kendi kendini çürüten bir politika olduğunun farkına varılacaktı;

Amerika Birleşik Devletleri 1950'lerde bu görevi devraldı, sadece kesintili başarılar elde ederek. 1952'de Yunanistan ve Türkiye, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne kabul edildi. Böylece Avrupa ve Akdeniz'i savunan ittifaklar sistemi ile Ortadoğu'da inşa etmeyi umduğu yeni ittifaklar yapısı arasında bir bağlantı kuruldu.

Bu Ortadoğu savunma sistemi, ilk başta sadece doğrudan Sovyet bloğuna Ortadoğu'nun kuzeyinden bitişik olan ülkelerden oluşuyordu yani Yunanistan, Türkiye ve İran. 1955'te Irak hükümeti, Türkiye, Irak ve İran'dan oluşacak Bağdat Paktı isimli yeni bir ittifaka katılmaya ikna edildi. Bu ülkelerin yöneticileri kuzeyden gelen tehdidin fakındaydılar. İngiltere de Bağdat Paktı'nın bir üyesi olmaya devam etti. Ancak Amerika Birleşik Devletleri, kuruluşunda büyük ölçüde rol oynamış olduğu bu ittifakın resmi bir üyesi olmaktan ziyade şimdilik gayri resmi ortağı tercih etti. Her ne kadar Ortadoğu'nun kuzey şeridindeki ülkelerle ittifak yapmak, doğrudan bir Sovyet saldırısını önlemede başarılı olduysa da, Sovyetlerin us-taca kuzey şeridi atlayıp Arap dünyasında güç mevkileri kurmasını engelleyemedi. Bazıları, Sovyetlerin bunu yapmasını elverişli kılan şeyin, bu ittifak olduğunu iddia etti.

Britanya'nın Mısır'dan çekilmesinin son evresi Temmuz 1954'te başladı. Bundan birkaç hafta önce Washington'da, Eisenhower ve Churchill, İngiliz güçlerin yirmi ayda Süveyş Kanalı bölgesinden çekilmesini öngören bir İngiliz-Mısır anlaşmasına varmıştı. Son İngiliz birlikleri aslında 2 Nisan 1955'te geri çekildi. Ortadoğu'daki İngiliz iktidar yapısının yetmiş yıl boyunca kilit taşı olmuş olan büyük Süveyş Kanalı üssünün terk edilmesinin, derhal ve geniş kapsamlı etkileri olacağı açıktı. Herkesin bu anlaşmadan büyük beklentisi vardı. O zamanlar, Batı'yla son Mısır ihtilafının da ortadan

kalkmasıyla, gerçek bir dostluğun ve işbirliğinin sonunda mümkün olduğu umudu yaygın bir şekilde yaşatıldı ve daha da yaygın bir şekilde ifade edildi.

Bu umudu taşıyanlar hızla hayal kırıklığına uğradı. Genel durum, daha iyi olmayı bırakın hızla kötüleşti. Mısır-İsrail sınırı, göreceli bir sükut döneminden sonra, bir kez daha yeni askeri çatışmalara sahne oldu. Mısır'ın Batı ile olan ilişkilerinde beklenen iyileşme, hayata geçemedi. Kendi topraklarının kurtuluşu, Mısırlıların, Arap ve Afrika davası için daha büyük roller üstlenebilmesine olanak sağladı. Batı'nın bir Ortadoğu ittifakı kurup, Mısır'ı katılmaya ikna etme girişimi, Mısır'da artan hasmane tepkilere yol açtı. Bunun sonucunda, 1955'te Çekoslovakya ile silah anlaşması yapıldı. Sovyetler Birliği tek vuruşla, kendisini Ortadoğu'nun kalbinde bir güç ve nüfuz mevkesine oturttu.

Türkiye ve İran'da ise, Amerikan yardımı memnuniyetle karşılandı ve Amerikan önderliği kabul gördü. Bu iki ülke de, eski bir sömürge ülkesi değildi. Onlar için Amerika, eski sömürgecilik karşıtılığının önderi değil, Batı'nın yeni lideri ve dolayısıyla Rusya'dan gelen eski ve tanıdık tehdide karşı doğal bir muhafızdı. Arap ülkelerinde, Rus yayılmacılığına dair tecrübeye yönelik bir farkındalık yoktu. Bu nedenle Amerikalı yahut başka bir Batılı güçten destek istemiyorlardı ya da bunu kabul etme niyetinde değillerdi. Pakta, sadece bir Arap ülkesi girdi; Irak. Beğenilmeyen ve temsil hakkı olmayan, ömrüne sayılı günler kalmış bir rejim bu kararı almıştı. Devrilmesinin sebebinin Batı yanlısı ittifaklar olduğu aşıkardır. Bu rejim devam etseydi ve imtihana tabi tutulsaydı paktın ne denli etkili olacağını, Nuri Said Paşa'nın 1940'larda Almanlarla giriştiği, sonradan öğreneceğimiz gizli işlerin ışığında değerlendirebilirdik.

Bariz askeri avantajları ne olursa olsun, Irak'ı Batı savunma sistemine dahil etme girişimi şimdi büyük bir siyasi hata olarak görülebilir. Bu, diğer Arap topraklarında sert bir husumet uyandırdı ve onların Komünist blok ile doğrudan müzakeresine yol açtı. Cumhurbaşkanı Cemal Abdünnasır'ın Nisan 1955'te Bandung'taki tarafsız konferansa katılımı bu müzakerelerin önünü açtı. Bu,

Abdünnasır'ın Ortadoğu hariç uluslararası ilk siyasi tecrübesiydi. Muazzam bir başlangıçtı.

Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'ya yönelik ilgisi yeni değildi. Daha sonra ele geçirilen Alman belgelerinden anlaşılacağı üzere, Hitler ve Molotov'un Kasım 1940'taki toplantısında Sovyetler; İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nda askeri ve donanma üssü kurma planlarının Almanlar tarafından kabul etmesini istemiş, "Batum ve Bakü'nün güneyinde Basra Körfezi yönündeki bölgenin, Sovyetler Birliği'nin büyük amaçlarının merkezi olduğunun" Almanlar tarafından tanınmasını talep etmişler.⁵

Almanların, Sovyetler'e saldırmasından sonra bu planlar rafa kaldırıldı. Savaşın sonunda, koşullar -kuzeydeki açısından- yerine getirilebilecek gibi görüldüğü için, bu planlar tekrar ortaya çıktı. İran Sovyet işgali altındaydı, Türkiye müzmin tarafsızlığı ile izoleydi ve Sovyetler muzaffer ittifakın bir parçasıydı. Bunların üzerine atılan adımlar başarısız oldu. İran Azerbaycanı'nda kurulan "halk cumhuriyeti" devrildi ve Türk boğazlarında bir üs kurma talebi kararlı bir şekilde reddedildi. Sovyetler, Muhammed Musaddık'la 1953'te yapılan beyhude anlaşma dışında, Ortadoğu meselelerinde hükümet düzeyinde müdahil olmak için bir girişimde bulunmadılar. Fakat kapının arkasında, "kapitalizmin kaçınılmaz çelişkilerinin" Ortadoğu'daki siyasi ve ekonomik yapıyı bozmasını beklediler, böylece Komünizm'in yolunu hazırlamış oluyorlardı. Yeri geldiğinde, bu çelişkilerin işleyişine "rutin yıkıcılık" diyebileceğimiz şey yardımcı oluyordu. Sovyetler Birliği'nin 1955'te Ortadoğu siyasetinde tekrar aktif bir rol üstlenmesi kendi başına şaşırtıcı değildi ya da olmamalıydı. Zamanlama zekiceydi. Arap devletleri, Irak'ın Batı yanlısı bir ittifaka girmesi konusunda bölünmüş ve öfkeliydi. Mısır keskin bir öfke duyuyordu ve büyük Asyalı tarafsızlar toplumunda daha yeni önemli bir girişimde bulunmuştu. Arap-İsrail ilişkileri çoğu zaman

5 ABD Dışişleri Bakanlığı, *Nazi—Sovyet İlişkileri, 1939-41. Alman Dışişleri Bakanlığı'na ait belgeler*, yayına hazırlayan R. J. Sontag ve J. S. Beddie. ABD Dışişleri Bakanlığı yayını 3023 (Washington, D.C., 1948), s. 259, karşılaştırma için s. 244-45, 270.

kötü olmaktan daha fazlaydı ve genel olarak bölgedeki siyasi düşünüyü tahrif etmeye devam etti. Süveyş'teki İngiliz Ortadoğu üssü kapatıldı ve Kıbrıs'a taşındı. Bu hamle de hiddetli bir anlaşmazlık ile sarsıldı. NATO'nun güneydoğusunda dostluk ve iyi niyetin büyük ölçüde bağlı olduğu Türkiye ve Yunanistan'ı bir kez daha karıştırdı.

Sovyet hareketi, *İzvestiya*'nın "durumdaki son kötüleşmeyi" kınayan ve SSCB'nin Ortadoğu ülkeleriyle daha yakın ilişkiler geliştirme niyetini anlatan bir Dışişleri Bakanlığı açıklaması yayınladığı nisan ayında başlamış gibi görünüyor. İlkbahar ve yaz aylarında, birkaç Arap ülkesiyle heyetlerin karşılıklı ziyaretlerini içeren yoğun bir diplomatik faaliyet vardı. Mısır ile Sovyet bloğu arasında bir silah anlaşmasına dair raporları görmezden gelme ve ardından ortadan kaldırma girişimlerinden eylül sonunda vazgeçildi çünkü bu anlaşmanın resmi olarak ilan edildi.

Silah anlaşmasının kendisinden çok daha çarpıcı -aynı zamanda endişe verici- olan Arap dünyasının bunu muazzam bir coşku ile karşılamasıydı. Suriye, Lübnan ve Ürdün meclisleri, Başkan Nasır'ı resmi bir tebrik için hemen bir oylama yaptı ve neredeyse Arap dünyasının tamamı bu haberleri ayakta alkışladı. Nuri Said Paşa bile, Mısırlı lidere bir tebrik ve tasdik mesajı göndermek zorunda olduğunu düşündü.

Ortadoğu'daki bu tepkinin sebebi, Sovyetler'e duyulan özel bir sevgiden yahut komünizmin ve Sovyet gücünün Ortadoğu'da genişlemesini istediklerinden değil, Başkan Nasır'ın Batı'ya attığı tokattan heyecanlı bir şekilde memnurluk duymalarından kaynaklanıyordu. Başkanın tokadı ve Batı'nın buna verdiği yüzü kızarıklık, ajite ve etkisiz tepki; yeni bir arzu ve ruh haline dramatik ve tatminkâr bir ifade kattı: Batı'dan tiksiniş hali ve onu aşağılayıp ona kin duma arzusu. "Batılıların çoğunun," diyor W. Cantwell Smith "modernleşen Arapları avucunun için almış olan nefretin, özellikle de Batı nefretinin ne kadar derin ve şiddetli olduğuna dair bir fikri yoktur."⁶

Savaş sonrası Arap devrimlerinin ilk olan 1952'deki Mısır Devrimi, ilk başlarda ne Sovyet yanlısıydı ne sosyalist bir devrimdi fakat

6 Cantwell Smith, *Islam in Modern History*, s. 159.

zamanla bu iki vafsa da sahip oldu. Irak'ın Batı ittifakına dahil edilmesine duyulan düşmanlık hiç de küçümsenemeyecek düzeyde 1958'deki devrimi kıskırttı ve monarşiyi devirerek güçlü bir Batı-karşıtı rejim kurdu. Bu rejim çok geçmeden Sovyetler Birliği'ne doğru sürüklendi. Ürdün'deki Batı yanlısı monarşi, küçük ama kifayetli bir İngiliz hava gücü sayesinde devrilmekten son anda kurtuldu.

Lübnan'daki, yerel ayrılıkçı hareket ve Batı ittifakı politikası, Arap milliyetçilerinin her zaman canını sıkmıştı. Ulusal ve toplumsal hararet ve şiddetli Batı karşıtı duygular, iç savaşın fitilini ateşledi. Bu, bölgedeki ilk Amerikan askeri müdahalesini beraberinde getirmiş oldu. Amacı -eğer bu amaç sonuçları ışığında değerlendirilebilirse- Amerikan yanlısı bir hükümeti daha az Amerikan yanlısı, böylece daha çok işe yarayacak, bir hükümetle değiştirmekti.

Ortadoğu'nun kuzey şeridindeki ittifak, Irak olmadan İran ve Türkiye esas alınarak kuruldu ve adı Merkezi Antlaşma Örgütü olarak değişti. Aynı zamanda, İsrail devleti ile Amerika arasında yeni bir stratejik ilişki kurulmasına yönelik adımlar atıldı.

İsrail devletinin ilk yıllarında, İsrail'e yönelik Amerikan politikası, genelde dostane ve cana yakındı olsa da, Arapların gözünde düşmana görülmek korkusundan ötürü bir noktada ihtiyatlı ve mesafeliydi. Sovyetler Birliği, İsrail'i resmi olarak ABD'den önce tanıdı ve uydu ülkelerini ona yardımcı olmaları konusunda teşvik etti ve bu İsrail'in 1948'de ilk girdiği savaşta belirleyici etken oldu. O dönemde özel ve yasadışı girişimler, sıkı sıkıya uygulanan resmi ABD silah ambargosuna meydan okuyarak, ABD'den İsrail'e az miktarda silah kaçırıyorlardı. İsrail'e yapılan Amerikan mali ve askeri yardımı oldukça kısıtlıydı ve 1960'ların sonuna ve 70'lerin başına kadar ciddi boyutlara ulaşmadı. İsrail'in 1948'de hayatta kalmasını sağlayan silahlar Çekoslovakya'dan gelmişti. 1967'deki Altı Gün Savaşı'nın göz kamaştırıcı zaferini elde eden uçaklar ve tanklar, esas olarak Fransa'dan gelmişti.

Amerika'nın İsrail ile 1962'de başlayan stratejik ilişkisi, ancak 1967'de kayda değer bir hale geldi. Bu, Arap dünyasında artan Sovyet etkisi ve nüfuzunun, bazen tartışıldığı gibi sebebi değil, bir

sonucuydu. 1970'lerin başında Sovyetler, İngilizlerin bir nesil önce izlediği politikaları tekrarlayacak ve Arap ülkeleriyle ittifak anlaşmaları yapacak kadar kendilerini güçlü hissediyorlardı. Bu anlaşmalarla askeri üsler, donanma üsleri kurabildiler ve neredeyse sınır ötesi statüye sahip kara, deniz ve hava askeri mevcudiyeti bulundurabildiler. Zaman zaman Mısır, Sudan, Suriye, Irak, Güney Yemen, Libya ve Cezayir'in Sovyet yörüngesine girdiği, Sovyet silahları aldığı, Sovyet eğitmenleri kabul ettiği ve BM'de ve diğer uluslararası toplantılarda Sovyet yanlısı bir tutum sergiledikleri görüldü. Tüm bunlar arasında en can alıcı olanı, ülke ekonomileri için bir tür sosyalist bir planlama benimsemişlerdi.

Arap dünyasında, Batı ile işbirliği veya ortaklık yapma politikasına inanan devlet adamları ve hatta hükümetler her zaman vardı. Fakat sadece halk nezdinde yaygın olan hissiyatları göz ardı ederek, aldatarak ve bastırarak bunu yapabilirler ve hayatları pahasına yaptılar da. Öte yandan, Sovyet yardımlarını kabul etmek ne şahsi güvenliği ne de siyasi popülerliği zedeliği için, Batı'ya meyletmekten çok daha az riskliydi. Sovyetler'e ve Batı'ya yönelik çifte standart birçok şeyde görülebilir: Batı yardımlarının sessiz sedasız cebe indirilmesi ama Sovyet yardımlarının herkese yüksek sesle duyurulması, Batı İmparatorluğu kesintisiz bir şekilde son birliklerinin geri çekerken Sovyet hakimiyetinin geniş Müslüman coğrafyada yayılması eleştiri konusu olmuyordu. ABD'nin Vietnam'a müdahil olmasıyla, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a müdahil olmasına verilen tepkilerdeki eşitsizlik ise daha da çarpıcıdır. Amerika'nın, müttefiki Güney Vietnam lehine Kuzey ve Güney arasındaki savaşa dahil olması neredeyse evrensel ve açık bir kınama ile karşılanırken, Sovyetler'in barış halinde olduğu komşusu Afganistan'ı mağlup edip işgal etmesi ve milliyetçi Afgan direnişini gaddar bir şekilde zapt etmesi, birçok Arap ve Müslüman devlet arasında sadece ılımlı bir itiraz ortaya çıkardı ve hatta bazıları arasında destekçi bile buldu. Devamında gelişen bazı iyileşmelere rağmen, Batı'ya karşı yaygın tutum, güvensizlik ve düşmanlık olarak devam etti. Batı ile işbirliği yapmak, hâlâ sonrasında temize çıkartılması gereken daha da önemlisi örtbas

edilmesi gereken bir mevzudur. 1990 ve 1991'deki Basra Körfezi krizi sırasında, Saddam Hüseyin'e karşı Amerika liderliğindeki koalisyona bazı Arap devletleri seve seve katıldı fakat bu ülkelerdeki halk, bu politikaya o denli bir destek vermedi. Birçoğu için, Saddam Hüseyin'in Batı'ya öfkeli bir şekilde meydan okuyuşu, onun Irak ve Kuveyt'teki Araplara karşı giriştiği saldırıları telafi ediyordu. Koalisyon ancak, o dönemde Sovyetler Birliği artık oyunda olmadığı için mümkündü. Dönem dönem Batı, gizlice yahut dar sınırlar içinde kendisiyle işbirliği yapmaya hevesli rejimler buldu ya da satın aldı. Zor olan şey; bu tür bir işbirliğinin her zaman belirsiz olmasıydı. Bu işbirliğine soyunan rejimler ya güvenilir değildi ya da istikrarsızlardı, bazen her iki vasfa da sahipti.

Ortadoğu'daki mevcut sıkıntıları, devletler veya milletler arası bir uyumsuzluk olarak değil, medeniyetler arası bir çarpışma olarak görürsek, bu durumu daha iyi anlayabiliriz. Hristiyan medeniyeti ile İslam medeniyeti arasında, Gibbon'un dediği gibi, "Büyük Tartışma" yedinci yüzyılda İslam'ın ortaya çıkmasından bu yana belli formlarda devam ediyor. Bir buçuk yüzyıldan fazla bir süre İslam, Batı egemenliği altında kaldı. Bu Müslüman halklara tehdit oluşturan bir tahakkümdü. Bu siyasi hegemonya sona erdikten sonra bile, yeniden yapılanmaya yönelik, hem aralarındaki ilişkilerde hem de kendi iç işlerinde muazzam siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel, psikolojik sorunlar oluşturmaya devam ediyor. Özgürleştikten sonra bile, zeki ve duyarlı bir Arap için kendi kültürünün Batı kültürüne boyun eğmeye devam ettiğinin farkına varabilmesi kolay değildi. En zengin kaynağı petroldü. Ancak o da, Batılı cihazlar ve işlemler sayesinde bulundu ve amacı Batı'ya ait buluşların gereksinimlerine hizmet etmektir. En büyük övünç kaynağı yeni ordusuydu. Ancak, Batılı silahlar kullandı, Batı tarzı üniformalar giydi ve Batı tarzı melodilerle uygun adım yürüdü. Fikirleri ve ideolojileri, hatta Batı karşıtı isyanlar bile, nihayetinde Batı düşüncesinden türemiştir. Kendi tarihine ve kendi kültürüne dair sahip olduğu bilgi için bile Batı bilimine çok şey borçluydu. Yazarları, sanatçıları, mimarları,

teknisyenleri ve hatta terzileri, çalışmalarıyla Batı medeniyetinin devam eden üstünlüğüne şahit oldular. Kadim rakibi, bir zamanların talebesi, şimdi ise Müslümanların modeli. Aletler ve giysiler, günlük yaşamının araçları ve olanakları bile, hem nefret ettiği hem de gıpta ettiği, taklit ettiği ama nasiplenemediği yabancı ve baskın bir kültüre yönelik esaretin sembolleriydi. Bu, çok yaralayıcı ve çok aşağılayıcı bir deneyimdi.

Popüler efsanelerin ve imgelerin alacakaranlık dünyasında, Batı tüm kötülüklerin anasıydı. Nasıl ortalama bir Batılı için Ortadoğu'nun dar görüşlü alt grupları önemli değilse, ortalama bir Ortadoğulu için de Batı'nın kiler pek de önemli değildi. Türkiye ve İran gibi müesses egemen devletler ve bazı eski Arap devletleri, ulusal çıkarlara ve akılcı öngörülere dayanan tutarlı dış politikalar geliştirdiler. Ama çoğu zaman Arap hükümetinin izlediği politika, Batı'yı kolektif bir düşman olarak gören etnik ve komünal kolektivizm dalgasının insafına kalmıştır.

Sovyetler bir süreliğine, Amerikalıların başarısız olduğu yerde, kendilerini Araplara genel olarak Batı'dan farklı bir şey olarak sunmayı başardılar. Başardılar çünkü Amerika farklı değildi ama onlar genel olarak farklılardı. Amerika kaçınılmaz olarak Batı'nın bir parçasıydı ve şimdi ise lideri haline gelmişti. Sovyetler Birliği Batı'nın bir parçası değildi, tersine, özellikle ideoloji, ekonomi ve politika, yaşam biçimi ve uluslararası ilişkiler konularında Batı'ya karşıydı. Sırf bu sebepten Sovyetler, tıpkı yarım yüzyıl önce Nazilerin yaptığı gibi, genellikle aynı kişilerden sempati ve destek elde edebildi. Bir zamanlar yüzünü Berlin'e çeviren birçok kişi daha sonra Batı karşıtı gücün yeni kalesi olarak Moskova'ya çevirdi. Sovyet sömürgeciliği Arap topraklarından uzak diyarlarda cereyan ediyordu ve sadece deniz sahasında, liberal ve ticari Batı imparatorluklarını bilen Arap halkı, bütün biçimleriyle buna yabancıydı. Bu sebeple, büyük ölçüde bu gözden kaçtı. Bu tür bir sömürgeciliğin entelektüel olarak anlaşıldığı yerlerde bile, Batı tipi sömürgeciliği şahsen deneyimlemiş insanların üzerinde hiçbir duygusal etkisi olmadı. Türkiye'nin yaşadığı deneyim, verdikleri tepki gibi, farklıydı.

Sovyetler, ABD ile giriştikleri dünya çapındaki rekabette bazı etkileyici başarılarla ulaşmış olmalarına rağmen, Ortadoğu'daki başarıları Üçüncü Dünya'nın diğer birçok yerine göre daha azdı. Ortadoğu'da Vietnam ya da Kamboçya yoktu, Küba ya da Nikaragua yoktu, Angola ya da Mozambik bile yoktu. Ortadoğu'nun kuzey şeridindeki ülkeler, Sovyetlerin önce korkutup sonra onları istikrarsızlaştırma girişimlerine rağmen, baskılara karşı direndi. Daha güneydeki şaşırtıcı Sovyet kazanımlarının bile sınırlı, güvencesiz ve nihayetinde faydasız olduğu ortaya çıktı. Güneydoğu Asya ve Orta Amerika'nın askinde, ABD Deniz Kuvvetleri'nin Lübnan'a yaptığı iki kısa müdahaleden başka Ortadoğu, kendisini saldırı veya yıkıma karşı savunmak için hiçbir Amerikan askerine ihtiyaç duymadı. Nihayet 1990-1991 Körfez Savaşı'nda Amerikan birlikleri müdahale ettiğinde, bunu bir Rus tehdidine karşı değil aksine Rus desteğiyle gerçekleştirdi.

Mısır'da Sovyet ilerleyişindeki sonun başlangıcı, Başkan Enver Sedat'ın fikrini değiştirerek Sovyet askeri personeline ülkeyi terk etmesini emretmesiyle başladı. Daha önce 1971'de Sovyetler ile ittifak anlaşması yapmıştı. Kara sınırından ve bölgesel yakınlıktan yoksun olan Ruslar diğer "müttefiklerinin" itaatsizlik eylemlerinde verdiği yanıtlar gibi -1956'da Macaristan'da, 1968'de Çekoslovakya'da askeri birlikler ve tanklarla yanıt vermesi gibi- bir yanıt veremedi. Bunun yerine, uysalca uzaklaştılar. Bundan sonra Mısır, daha tarafsız bir politika izledi ve Başkan Sedat, İsrail ile barışma zamanının geldiğine karar verdiğinde, barış için adım atarken Amerikan desteği ve Amerikan yardımı peşinden koştu ve bunu elde etti. Bu olayda Sovyetler yardım etmedi ve barış sürecini engelleme girişimleri başarısız oldu. Bu tecrübenin Arap dünyasındaki diğer Sovyet müttefikleri için önemli ve fark edilebilir bir etkisi olmadı. Hâlâ Sovyetler Birliği'ni silah kaynağı olarak görüp ve uluslararası ilişkilerde Sovyet çizgisine ayak uydurmalarına rağmen, yine de bir nebze de olsa ulusal ve bölgesel ilişkilerde biraz daha bağımsız bir tavır benimsediler. Aynı zamanda, bölgede görkemli diplomatik, ekonomik ve kültürel varlığını sürdürebilmiş olan ABD, daha aktif bir siyasi ve stratejik

politika izledi ve birkaç Arap devleti ile bunu sonuca ulaştırabildi.

Arap devletleri ile Batı arasındaki ilişkilerin bu kızışması başka bir gelişmeyle daha da hızlandı; İsrail-Mısır arasındaki barışmsı antlaşmayla neredeyse eş zamanlı gerçekleşen; 1979 İran devrimi. Arap dünyasının muhafazakar rejimleri için bunun barındırdığı bir yıkım ve istila tehdidi iki kat daha büyüktü. Dışarıdaki bir yabancıdan değil bölgedeki bir Müslüman hareketi ve ezilenlere ve yakınanlara muazzam bir hitap gücü vardı.

Batı'nın Arap topraklarındaki etkisi, yol açtığı ekonomik, sosyal ve siyasi yıkımlar ve doğurduğu kültürel gerilimler nedeniyle somut sorunlar yarattı. Bunlar uzun vadede, hoşnutsuzluk ve kızgınlık kaynağı olması açısından çeşitli spesifik siyasi meselelerden çok daha önemliydi. Bununla birlikte, bilhassa bu tarz bir tartışma geleneği olmayan ülkelerde, ne bunları politik bir düzeyde formüle etmek ve tartışmak kolaydı ne de suçu, adlandırılabilir ve tanınabilir faillerin üzerine rahatlıkla atabilmek. Bu nedenle, Batı karşıtı hissiyatın hem odak noktası hem de tezahürü olarak en aşikar olanı yüzeysel siyasi meselelerdi. Bu sorunlardan hangisinin barut hangisinin patlama-bir gerilim nedeni veya onu serbest bırakmanın nispeten zararsız bir yolu- olduğunu söylemek her zaman kolay olmadı. 1950'lerin ve 1960'ların olayları, peşi sıra siyasi yanıltmacaların kabuğu soyuldukça, gerilimin azalmadığını aksine arttığını gösterdi.

Saddam Hüseyin'in 1990 Ağustos'unda Kuveyt'i işgal ve ilhak etmesiyle dünya, Sovyet gücünün sönmesi ve Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana, ilk büyük krizle başbaşıydı. Soğuk Savaş döneminin birçok zorluğuna ve tehlikesine rağmen, her iki süper gücün de katkıda bulunduğu bir tür iki kutuplu bir istikrar vardı. Bir tarafta işbirliğini sürdüren bir kutup, diğeri tarafta müttefiklerine, uydularına ve himayesindekilere bir denetim dayatan kutup. Sovyetler Birliği'nin önceki liderlik rolünü terk etmesiyle bu denetim ortadan kalktı ve çevredeki devletler artık politikalarında ve kenar bölgedeki devletler uygulamalarında herhangi bir ceza korkusundan veya ödül beklentisinden etkilenmedi. Hayatta kalan süper güç olarak

ABD, yeni ekonomik güçler olarak Avrupa ve Japonya ve doğrudan etkilenmiş diğer bölgesel güçler, kendinlerine rehberlik edecek bir tecrübeye sahip olmadan yepyeni bir durumla karşı karşıyaydılar.

Irak'ın barışçıl bir komşu, egemen bir devlet ve Birleşmiş Milletler'in asil bir üyesi tarafından işgal ve ilhakı, hem Birleşmiş Milletleri hem de dünya kamuoyunu dehşet bir ikilemle karşı karşıya bıraktı. Bu mevzu, sadece dünyanın kötü bir şöhrete sahip sorunlu bir bölgesindeki yerel bir tartışma olarak mı ele alınmalıydı, yoksa dünya düzenine ve uluslararası hukuka büyük bir meydan okuma olarak görülmeli ve bununla başa çıkmalı mıydı? Eğer ilki ise bu; Arap çözümü denilen yolla giderilecekti ve dışarıdakiler müdahil olmayarak akıllı çıkacaklardı; eğer ikinci ise, Birleşmiş Milletler müthiş bir seçimle karşı karşıya kalacaktı; ya Saddam Hüseyin'e karşı hamle yapacak ve Kuveyt'in egemenliği geri almasına yardım edecek, ya da gerçekleri kabul edip Saddam'ın yoluna gitmesine izin vereceklerdi. Ortadoğu'da, başka yerlerde olduğu gibi, hatırlayacak kadar yaşlı olanlar ya da tarihten öğrenecek kadar bilge olanlar, daha önce yaşananları hatırlayabilirler: Japonların Mançurya'yı işgali, İtalya'nın Etiyopya'yı işgali, Almanya'nın önce Avusturya'yı ardından Çekoslovakya ele geçirmesi. Bu olaylar doğrudan uluslararası düzenin çökmesine ve İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine yol açtı. Saddam Hüseyin'in oynadığı kumarda muvaffak olmasına izin verilseydi, çoktan önemini kaybetmiş Birleşmiş Milletler, selefi Milletler Cemiyeti'ni hak ettiği kepezelikte takip etmiş olacaktı. Dünya şiddete ve acımasızlığa ait olacaktı ve ya evrensel anarşi ya da üçüncü bir dünya savaşı yolunda ilerleyecekti. Saddam Hüseyin'in gayrinizami silahlar edinme kararlılığı ve bunları kendi halkına karşı bile kullanma konusundaki istekliliğinden ötürü, BM'nin önündeki seçim daha fazla aciliyet kazandı.

Alınan karar, saldırganlığı durdurmak ve mağdurları kurtarmak adına eyleme girişmek yönündeydi;. Saddam Hüseyin'in ve Irak'taki rejiminin başarıları ve başarısızlıkları, Ortadoğu'da meydana gelen iki tane son derece önemli ve ikincisi henüz tam olarak anlaşılamayan değişikliği göstermektedir. Kriz, Sovyet gücünün ve etkisinin

düşüşünü takip etti, bir noktada kısmen bunun sonucuydu. Kriz sonrası ikinci değişiklik birçok yönden ortaya çıkmış oldu: sağ kalan tek süper güç olan ABD'nin rolündeki düşüş.

Yaşayan hafızanın ulaşabildiği yerde ve biraz daha ötesinde, Ortadoğu ülkeleri rakip, daha gelişmiş, dış güçler arasında tartışmaya yarattı. Bir zamanlar, Arap Halifelerin ve Türk Sultanların şanlı günlerinde, Ortadoğulu güçler bilinen dünyada egemen olmak için birbirleriyle yarışmıştı. Ancak o zamanlar artık çoktan geçti ve yüzyıllar boyunca bu ülkeler dış güçlerin gösterdiği ilgiden hem yararlandı hem de ona katlandı. İlki merkantilist Avrupa devletlerinin ticari ve diplomatik rekabetleri, sonra İngiliz, Fransız ve Rus imparatorluklarının ardından Müttefik ve Mihver devletlerinin birbirini izleyen çatışmaları ve en son gerçekleşen ABD-Sovyetler rekabeti. Harp dönemlerinde Ortadoğu bazen bu güçlerin muharebe alanı haline geldi. Hem barışta hem de savaşta, hükümetler ve zaman zaman Ortadoğu halkları dış güçlerin yoğun çabasının hedefi oldu: Böylece kalplerini ve zihinlerini kazanıp iletişime ve bölge kaynaklarına erişebileceklerdi.

Ortadoğulu devlet adamları, kariyerlerinin başından beri -gerçekten de ulusal bağımsızlıklarının başından itibaren- başka türlü bir durum bilmiyorlardı. Dış politikaları, büyük oranda tehditlerden kaçınma ve imkan olursa bu rekabetin fırsatlarından yararlanma ihtiyacına göre şekilleniyordu. Yaptığı iş bu ülkelerle ilgilenmek olan dış güçlerin hizmetlerindeki profesyonel uzmanlar için de aynı şey, daha doğrusu eşdeğeri, geçerliydi. Bütün bunlar şimdi tamamen farklılaşmış bir durumla karşı karşıya gelmişti; ilk defa, ezici bir zenginliğe ve güce sahip ve kendisine meydan okuyacak gerçek bir rakibi olmayan tek bir güç vardı.

ABD'nin, Britanya ve Fransa'nın bölgedeki doğal halefi ve emperyal bir güç olduğu şeklindeki yaygın varsayım bir dizi yanlış anlama doğurdu. Fakat ABD emperyal bir güç değildi ve böyle bir rolde ne çıkarı ne bu role bir arzusu vardı. Ortadoğu'daki gayesi, Soğuk Savaş sırasında Sovyet tesirini, 1990 ve 1991 Körfez krizinde,

megalomanyak bir diktatörün dünya petrol kaynaklarının büyük bir kısmının boğazına yapışmasını ve dünya düzeninin anarşiye geçmesini önlemek için neredeyse tamamen savunma amaçlıydı. Bu amaçlara ulaşıldığı zaman, Amerikan hükümetinin nihayetinde sorumlu olduğu Amerikan halkının, bu bölgeye daha fazla askeri müdahaleyi onaylaması ihtimal dahilinde değildi.

On altıncı yüzyılda Osmanlı'nın Mısır'ı ve Bereketli Hilal'i fet-hetmesiyle ve İran'da yeni bir radikal Şii devletin yükselmesiyle -Hristiyanlık döneminin ilk yüzyıllarında olduğu gibi- Ortado-ğu, biri İran platosunda, diğeri Boğaz'ın kıyısındaki imparatorluk başkentiyle Anadolu platosunda yükselen ve büyüyen iki rakip güç arasında, bir kez daha mücadele konusu oldu. İslam'ın ilerleyişi ve yedinci yüzyıldan itibaren Arap yayılması bu süreci kesintiye uğ-ratmış ve birkaç yüzyıl boyunca Mısır ve Mezopotamya'nın nehir vadisi medeniyetlerini yeniden onarıp daha da uzak antik dönemde olduğu gibi onları Ortadoğu'nun merkezleri haline getirmiştir. Arap istilalarıyla başlayan bu dönem, bozkır halklarının gelmesiyle –önce Türkler, sonra Moğollar– ve kuralları, hasımlıkları eskiye dayanan yeni imparatorluklar kurmasıyla sona erdi.

Bu da, bu kez Avrupa'nın her iki ucundan gelen üçüncü bir işgal ve istila dalgasıyla sona erdi. Avrupalıların egemenliği, getirdikleri değişimin hem süresi hem de kapsamı ve derinliği bakımından ne Arapların ne de Türklerin egemenliğine eşitti. Ancak bu hakimiyet sürdüğü dönemde önemli bir etkiye sahip oldu, bölgenin siyasi ya-pısını yeniden şekillendirdi, özellikle de ekonomik-sosyal yaşamda geniş kapsamlı gelişmeler başlattı. Rakip ve süper güçlerin egemenlik dönemi, yirminci yüzyılın son on yılında bitti. Bu değişikliklerin ne kadar derin ve ne kadar dayanıklı olduğunun yargısına varmak için henüz çok erken.

Bölge tekrar, Osmanlılar-Safeviler veya Bizanslılar-Sasaniler döneminde olduğu gibi bir kez daha Anadolu ve İran toprakların-dan yönetilecek mi? Bu görüşü destekleyecek çok şey var: sayıca üstünlük, siyasi ilerlilik anlamında üstünlük ve petrol dışındaki

MODERN ORTADOĞU NASIL KURULDU?

neredeyse tüm kaynaklara sahip olmada üstünlük. Yoksa, Mısır ve Bereketli Hilal halkları, farklılıklarının üstesinden gelmeyi başarak, potansiyellerini farkına varıp bir kez daha iktidarı ve ihtişamı o antik topraklara getirecek mi? Bugün yeni olan şu ki, yüzyıllardır ilk defa Ortadoğu'daki olayların gidişatı dışarıdan değil, bölgesel güçler tarafından şekillendiriliyor; kendi kurdukları hükümetler tarafından, kendi seçtikleri kurallar ve yaptıkları hamleler tarafından. Karar, nihayetinde kendilerinin kararı.

BİBLİYOGRAFİK NOT

Günümüzde modern Ortadoğu üzerine, bilimsel geçerliliği giderek artan geniş bir literatür var. Modern öncesi tarih için, R. Stephen Humphreys'in *Islamic History: A Framework for Inquiry* (Princeton, 1991, gözden geçirilmiş baskı) paha biçilmez metodolojik ve bibliyografik rehberlik sağlıyor. Daha da modern tarih ile ilgili kıyas götürür bir rehberlik için okuyucunun çeşitli eserlere başvurması gerekir. Yararlı, ayrıntısız ve okunabilir olmasının yanı sıra literatüre yönelik eleştirel bir rehber; M. E. Yapp'a ait iki ciltlik *The Making of the Modern Middle East 1792-1923* (Londra, 1987) ve *The Near East Since the First World War*'da (Londra, 1991) bulunabilir.

Dergilerde ve diğer başka yayınlarda çok sayıda araştırma, özet ve olayların kronolojisi mevcut. Uzun bir süre boyunca açık ara en iyisi Roma'da Istituto per l'Oriente tarafından 1921'den beri yayınlanan ve kültürel ve dini meseleler kadar siyasi, askeri ve ekonomik meseleleri de ele alan İtalyanca dergi *Oriente Moderno*'dur. Olayların ve gelişmelerin yaklaşık bir yıllık analizi *The Middle East Record* (1960-1970) ve sonraki adı ile *The Middle East Contemporary Survey*'de (1976-) verilmektedir. İki Fransızca yayın, *Cahiers de l'Institut de l'Orient Contemporain* (1945-1955) ve *Orient* (1957-1969) ne yazık ki yayını durdurdu.

Quarterly Index Islamicus (Londra), İslami konulardaki güncel kitapların, makalelerin ve makalelerin kapsamlı bir sınıflandırılmış bibliyografyasını sunuyor. Diane Grimwood Jones, Derek Hopwood ve J. D. Pearson'ın yayına hazırladığı *Arab Islamic Bibliography: The Middle East Library Committee's Guide* (Hassocks and Atlantic Highlands, 1977), çok faydalı bilgiler içeriyor. Daha yakın tarihli konularda, George N. Atiyeh'in *The*

Contemporary Middle East, 1948-1973: A Selective and Annotated Bibliography (Boston, 1975) isimli eseri kapsamı geniş bilgiler sunuyor. Bölgeyi odağına almış referans işler arasında, *Encyclopedia of Islam*'dan (2. baskı) ve *Encyclopedia Iranica*'dan söz edilebilir. Her ikisi de modern döneme ait yerler, kişiler ve konular hakkında vesikalara ve kaynakça içeren çok sayıda makaleye yer vermekte.

Modern Ortadoğu tarihinin farklı yönleriyle ilgilenen birkaç faydalı kılavuz var. Bunlar; Jere L. Bachrach'ın *A Middle East Studies Handbook* (2. baskı, Seattle ve Londra, 1984); Robert Mantran'ın *Les Grandes Dates de l'Islam* (Paris, 1990); Magali Morsy'nin *Lexique du monde arabe moderne* (Paris, 1986); Justin McCarthy'nin *The Arab World, Turkey and the Balkans (1878-1914): A Handbook of Historical Statistics* (Boston, 1982); Lawrence Ziring'in *The Middle East: A Political Dictionary* (Santa Barbara, Denver, ve Oxford, 1992); ve William C. Brice'a ait *An Historical Atlas of Islam* (Leiden, 1981). Arap ve Müslüman kişi adlarının yapısı için Annemarie Schimmel'in *Islamic Names* (Edinburgh, 1989) ve Jacqueline Sublet'nin *Le Voile du nom: Essai sur le nom propre arabe* (Paris, 1991) kitaplarına bakılabilir.

Modern Ortadoğu yazılarının önemli bir kısmı artık İngilizce ve Fransızca olarak mevcut -akademik ve ideolojik literatürün yanı sıra Arapça, Farsça, Türkçe ve İbraniceden çevrilmiş kurgu ve şiirler de var. Bu dillerin ilk üçünden temsili bir seçki Kemal H. Karpat'ın *Political and Social Thought in the Contemporary Middle East* (Londra, 1968) isimli kitabında sunulmaktadır.

İNDEKS

1967 savaşı Bkz. Altı Gün Savaşı 126, 178, 18-6, 195

A

- Abbâsiler 20, 137-8, 167
I. Abdullah (Ürdün Kralı) 190
Abdullah Nedim 107
Abdurrahmân Kevâkibî 114
Abdülaziz (Sultan) 113, 138
Abdülaziz ed-Dihlevî (şah) 132
Abdülğanî en-Nâblusî 132
II. Abdülhamid (Sultan) 139
Abdülkâdir el-Cezâirî 134-5, 142
Abdûlmecid (sultan) 65, 138
Aden 46-7, 125, 175
Ayrıca bakınız: Yemen
Afganistan 32, 34, 117-8, 136, 139, 158, 196
Dil 31-3, 117
ve Sovyetler Birliği 136, 158, 196
Afrika 13-5, 19, 22-4, 28, 32, 34, 36, 38-41, 73, 76-7, 81, 90, 106, 115, 120, 134, 136-7, 140, 142, 167, 171, 174, 176, 178, 190, 192
ve İslâm 13, 22
ve İsrail Batı emperyalizmi 178
Ayrıca bakınız: Kuzey Afrika
Ahmed bin Tolun 20
Ahmedilik 141
Akadlar 17
Akif Paşa 134
Alfabeler 18, 21, 33
Ali Abdürrâzık 146
Ali Kemal 143
Ali Suavi 115, 137
Almanya 30, 90, 108-9, 138, 163-5, 172, 174, 188, 201
milliyetçilik 119
ve Afrika 136
ve anti-semitizm 29
ve Birinci Dünya Savaşı 143, 164-5, 172
ve Irak 193
ve İkinci Dünya Savaşı 112, 174, 188
ve İran 165
ve Osmanlı İmparatorluğu 143
ve Rusya İmparatorluğu 146, 163
ve Sovyetler Birliği 112, 193
ve Türkiye 46, 163-4
Ayrıca bakınız Naziler
Altı Gün Savaşı 195
Amerika Birleşik Devletleri 122, 164, 169, 189, 191
ve Irak 183
ve İngiltere 189-90,
ve İran 154-5, 166, 181-3, 189-92, 195
ve İsrail 177-8, 184, 195
ve Körfez Savaşı 199, 203
ve Lübnan 168, 195, 199

ve Mısır 52, 152, 179, 199
 ve Ortadoğu 46, 164, 174, 188, 189-91, 195-202
 ve Rus İmparatorluğu 165
 ve Sedat 152
 ve Suudi Arabistan 170
 ve Türkiye 164-5, 189, 191, 195
 ve Yunanistan 189
 Amerikan Devrimi 190
 Anadolu 19, 25, 64, 104-5, 111, 116, 145, 163, 203
 Hristiyanlık 70
 ve Osmanlı İmparatorluğu 144-5
 Ayrıca bakınız: Türkiye
 Anti-Semitizm 29
 Arabistan 13, 17, 23, 26, 46, 77, 96-8, 114, 123, 126, 132-3, 167, 169-71, 173
 İslami uyanış 132-3
 kölelik 77
 kültür coğrafi özellikler 124-5
 Petrol 173
 ve Batı 46-8, 113, 144
 ve Osmanlı İmparatorluğu 25-6, 77, 169-70
 Ayrıca bakınız: Arap İmparatorluğu
 Arabizm 104, 109, 112-5, 123-7, 133, 169
 Milliyetçilik için bakınız: Arap-İsrail savaşları
 Arafat 185
 Arafat, Yaser 185
 Arap Birliği 123, 127, 174, 188
 Arap İmparatorluğu 24, 36
 Ayrıca bakınız: Arabistan
 Arap Diriliş Partisi 87
 Arap Ülkeleri 31, 72, 120, 124-7, 174, 178, 187, 192, 196
 bağımsızlık için 183-4
 dış ilişkiler için 184-8
 ve Batı 192-4
 ve Filistin 185-8
 ve İsrail 184-5
 ve Rus yayılmacılığı 192
 Ayrıca bakınız: Ortadoğu; tekil ülkeler
 Askeri reform 50

ve Batı'nın etkisi 149-51
 Asya 14-5, 17, 21-3, 25, 33-4, 37-42, 46, 70, 76-7, 81, 83, 87, 90, 99, 107, 111-3, 115, 117-8, 120, 131, 136, 138, 140, 144, 146, 165, 168, 169, 173-4, 179, 190-9
 dil 24, 100
 emperyalizm 81, 174, 190-1
 İslam 22, 117
 sosyalizm 86, 115
 ve Avrupa 41
 ve İsrail 179
 ve Rusya İmparatorluğu 112, 138-9
 Atatürk, Mustafa Kemal 122, 182
 Avrasya 15
 Avrupa 4, 14-5, 21-5, 28-30, 34, 37-45, 48-54, 58, 61, 64-5, 67-8, 70, 73-6, 79, 83, 86-7, 91-2, 95-6, 98-101, 103, 105, 107-110, 115, 119-20, 122, 135-6, 139-40, 142-3, 148, 157, 160-2, 164-5, 171-3, 178, 179-82, 191, 201-3
 askeri uzmanlık 44
 Müslümanlara göre 21-2, 148
 silahları, Avrupa'yı alt etmek için 48-50
 ve İsrail 177-9
 ve Ortadoğu 13-4, 21-2, 38, 134, 181, 202, 204
 ve Osmanlı İmparatorluğu 41-4, 50-1, 162
 ve Türkiye 53, 100, 182
 Yahudiler 28-31, 50, 118-9
 Avrupa Konseyi 182
 Avrupa Topluluğu 182
 Avusturya 29, 162-3, 172, 201
 Azerbaycan 33, 46, 84, 166, 181
 ve İran 117, 181
 ve Rusya 45, 84, 180-1
 ve Sovyetler Birliği 84, 118, 193
 Ayrıca bakınız Transkafkasya

B

Baas Patisi 87-8, 125
 Babilliler 123

- Bağdat Paktı 191
 Bahreyn 170
 Balfour Deklarasyonu 129
 Basra Körfezi 13, 34, 46, 122, 193, 197
 Batı 5, 7, 13-5, 21, 27, 30, 35,-43, 45-50, 52-9, 61, 68, 72-3, 75, 77, 80-2, 89-92, 98, 100-1, 107-8, 119-22, 129-30, 135-6, 140-2, 144-8, 151, 154, 156, 160, 164, 166, 168-9, 173-4, 178, 180, 182-6, 188-9, 191-8, 200
 Arap işbirliği 196, 200
 askeri etkisi 49-53
 ekonomik etkisi 41-3, 45-6, 48-50
 entelektüel ve kültürel etkisi 49-57, 63, 86, 91, 97, 100, 203-4
 Müslüman ziyaretçileri 58, 61, 65-6, 100-2, 139
 Ortadoğu halklarının bakışı 27, 38-9, 43-4, 49-50, 93-4, 161, 195, 196-8
 Ortadoğu'ya bakış 38, 79, 197-8
 tanımı 37-8
 ulus ve vatan 97
 vatanseverlik 99-100, 107
 ve Afrika 142
 ve Birinci Dünya Savaşı 172
 ve Gayrimüslimlerin kurtuluşu 73-5, 78
 ve Irak 49, 183, 191-3, 195-6
 ve İkinci Dünya Savaşı 174
 ve İran 153-5, 164-6, 182-3
 ve İsrail 177-9, 184
 ve Komünizm 90
 ve Lübnan 26-7, 168-9, 195
 ve Ortadoğu 101, 125, 188, 194, 196-8, 200-3
 ve Ortadoğu'da demokrasinin başarısızlığı 81-3
 ve Ortadoğu'da kölelik 74-8
 ve Osmanlı İmparatorluğu 49-51, 100-1
 ve Rus İmparatorluğu 38, 148
 ve Sovyetler Birliği 199
 ve Türkiye 53, 103, 123, 164, 180-1, 195
 yayılmacılığı 38, 198-9
 Ayrıca bkz. İngiltere; Avrupa; Fransa; Amerika Birleşik Devletleri; Batılılaşma
 Batı Avrupa. Bkz. Avrupa
 Batılılaşma 45, 47, 56-7, 74, 101, 142
 ekonomik sonuçları 58
 siyasi sonuçları 56-8
 tercüme hareketi 53-4
 ve medya 54-5
 ve Ortadoğu ile Batı arasındaki eşitsizlik 55-8
 ve Türkiye 34, 47, 73, 82
 Batı Şeria 185-6
 Batlamyus 20
 Bayraktar Mustafa Paşa (Alemdar Mustafa Paşa) 64
 Belçika 68, 88
 Bereketli Hilal 15, 19, 23-4, 26, 123, 171-3, 203-4
 Ayrıca bakınız Ortadoğu; tekil ülkeler
 Berenson, Bernard 89
 Beyrut 21, 28, 88, 105, 113, 125
 Birinci Dünya Savaşı 30, 143, 146, 165, 172, 180
 ve Britanya 143, 164
 ve Almanya 153, 163-4, 172
 ve İran 164, 172
 ve Osmanlı İmparatorluğu 145, 170-2
 ve Rusya imparatorluğu 111, 164, 172
 ve Türkiye 111, 163-4, 180
 ve Ortadoğu'daki Batı güçleri 170-2, 180
 Birleşik Arap Cumhuriyeti 85, 87, 123, 125, 151
 Birleşmiş Milletler 31, 158, 175, 201
 Bizans İmparatorluğu 187
 Arap Fetihleri'nin durdurulması 17, 24, 160
 Britanya 13, 30, 46, 53, 69, 71, 77, 82, 85, 87, 95, 107, 110, 114, 120, 1245, 140, 143, 163-4, 167, 170, 175, 181, 188-9, 190-1, 202
 ve Aden 46-7, 125-6

ve Arabistan 47, 113-4, 143, 170-1
 ve Mısır 45-6, 68-70, 106-7, 109-10,
 129, 136, 139-40, 149, 167, 175,
 189, 191-2, 194
 Yayılmacılığı 40, 169, 190
 ve Birinci Dünya Savaşı 143, 164-5
 ve Hindistan 45, 81-2, 110, 131, 134-
 5, 139, 164-5, 176, 181, 187
 ve İran 45, 51, 164-5, 181, 188
 ve Irak 175
 ve Ürdün 173, 175, 190, 195
 ve Ortadoğu 34, 45, 85, 87-8, 172-7,
 187-91, 195, 203
 ve Osmanlı İmparatorluğu 46, 112,
 172
 ve Filistin 30, 173, 175, 185-7
 ve Rus İmparatorluğu 172
 ve İkinci Dünya Savaşı 165, 187-8
 ve Sosyalizm 86-7, 148
 ve Sovyetler Birliği 189-90
 ve Suriye 19, 71
 ve Türkiye 46, 52, 163, 189
 ve ABD 189-90
 Yeni Osmanlılar 67-8
 Britanya-Rusya Antantı 165
 Browne, W. G. 63
 Butrus b. Bûlus el-Bustânî 105
 Büyük İskender 19, 21, 117

C

Cemal Abdünnasır 20, 123, 149, 192
 ve Baas Partisi 87
 demokrasi üzerine 85-6
 Cemâleddin-i Efgânî 106, 139-40
 Cemal Paşa 144
 Cezayir 32, 72, 82, 106, 129, 134, 147,
 167, 171, 175, 196
 bağımsızlık 81, 175
 ve Fransa 107, 129
 ve Sovyetler Birliği 195-6
 Ayrıca bakınız: Kuzey Afrika
 Cezayirli Ulemalar Cemiyeti 147
 Churchill William 55
 Churchill Winston 87, 177, 191

Cihad 140, 143, 152, 159, 160
 Cumhuriyetçilik 84

Ç

Çekoslovakya 192, 195, 199, 201
 Çin 23, 36, 56, 111, 158

D

Dağıstan 134
 Dârü'l-harp 39, 159
 Dârü'l-İslâm 39, 159, 161
 Demokrasi 80, 82, 85-6
 1990'lı yıllarda Ortadoğu'da algılanışı
 92-3
 Hindistan'da 74
 İsrail'de 73, 82-3
 Lübnan'da 73, 82-3
 Mısır'da 81, 84-6
 Ortadoğu'da 81-5
 Türkiye'de 34, 71-3, 82-3, 120-1
 ve İslamiyet 73-4, 79
 ve Ortadoğu'daki kadınlar 77-8

Derviş Vahdeti 143

Dış politika 159

Ayrıca bakınız her ülkenin kendi baş-
 lığı altında

Dil 105, 117, 127

Arapça 54, 97-9, 112-5, 117, 131,
 166

Avrupa dilleri 223, 31-2, 53-4, 99-
 101, 124-5

Ermeni 32, 105

Farsça 235, 32-33, 39, 54, 98-100,
 117, 131

Hintçe 117

İbranice 22, 30-2

İran'daki 32, 34

Kıpti 223

Kürtçe 32-3

Latince 23-4, 39

Ortadoğu'da ve pan-Arabizm 124-5

Süryanice 23, 40

Türkçe 22-4, 33-4, 53-4, 97-101, 171

Yunanca 22-3, 32, 39, 84, 98-9, 105

Dubayet, Aubert 52

Dufferin, Lord 69

Dürzilik 168-9

E

Ebûbekir Râtib Efendi 51

Ebû Mansûr es-Seâlibi 113

Ebu Naddara (Yakup Sanu) 106

Eisenhower, Dwight D. 191

Ekber Şah 131

Ekrem el-Havrani 87

El-Ezher 86, 141

Emperyalizm 41, 81, 85, 93, 114, 140-1, 144, 190-1

ve feodalizm veya kapitalizm 85

Enver Paşa 144

Ermenistan 34

Ayrıca bakınız Transkafkasya

Es-Sabah Hanedanı 170

Etiyopya 164, 175, 178, 201

F

Faruk (Mısır Kralı) 84

Fas 26, 32, 126, 171, 175, 179

Ayrıca bkz. Kuzey Afrika,
bağımsızlığı 171-2

dil 32-3, 171

Faşizm Ortadoğu'da 157

Fâtımiler 20

I. Faysal 144

Fedâiyyân-ı İslâm 150

Fenikeliler 123

Filistin 28, 30-1, 39, 47, 65, 87, 119-20, 126, 148, 167, 173, 175, 184-8

Araplar 30-1, 175

bağımsızlık 172-3, 167

kuruluşu 29-30, 172

savaşların sonu 125-6, 148, 184-5

ve Arap devletleri 184-7

ve Batı 47, 119-20

ve Britanya 30-1, 172-3, 175, 185, 189

ve İsrail 119, 184-7

ve Mısır 64-5,

ve Ürdün 120, 185

Yahudiler 28, 30-1

Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) 185

Filistinliler 8, 21, 120, 186

Filistin Savaşı 148

Firavunizm 123

FKÖ. Bakınız Filistin Kurtuluş Örgütü

Fransa 44-7, 52-3, 61, 65, 68, 71, 77, 79, 85, 100, 102, 107-8, 139, 156, 160-1, 163, 168, 169, 172-3, 1756, 183, 188, 195, 202

Genç Osmanlılar 67-8

vatanperverlik 98, 100, 107

ve İkinci Dünya Savaşı 169

ve İran 45

ve İsrail 195

ve Kuzey Afrika 41, 77-8

ve Lübnan 27, 168-9, 172, 175

ve Mısır 45, 51-2, 54, 63, 66, 106-7, 175, 177

ve Ortadoğu 45, 47, 85, 88, 161, 168, 172, 175-7, 189, 203

ve Osmanlı İmparatorluğu 52, 161-3

ve Suriye 71, 84, 173, 175

ve Türkiye 46, 52-3, 63, 163

Fransız Devrimi 50, 63-4, 101, 107, 163, 183

etkisi, Ortadoğu üzerinde 52, 63, 162-3

Frenkler 161, 187

G

Gazze Şeridi 185-6

Genç Osmanlılar 51

General Razmara 150

Granville, Lord 69

Gürcistan 34, 45

Ayrıca bakınız Transkafkasya

H

Haçlı Savaşları/Haçlılar 21, 27-9, 36, 39-41, 50, 100, 161, 167

Arapların algısı 27-8, 39-40, 161

esnasında Yahudiler 28

ve Levant sahili 21
 ve Memlükler 166
 Halid El-Bağdadi 132
 Halifelik 36
 Hammurabi 113, 123
 Hasan Canbulat 63
 Hasan el-Benna 148
 Hasan el-Hudaybi 149
 Hazreti Muhammed 19, 35, 39, 113, 146
 Biyografileri 14
 Hazreti Ömer 113, 138
 Heykel, Muhammed Hüseyin 89, 146
 Hicaz 132, 169, 170
 Hindistan 13-4, 21, 23, 25-6, 36, 45, 56,
 74, 79, 82, 87, 110, 114, 117, 131-2,
 134-6, 139-40, 158, 165, 176, 181,
 188
 askeri isyan 135-6
 demokrasi 74
 İslami uyanış 130-2
 İslamiyet 109-10, 117, 135
 kast sistemi 79
 Ortadoğu için kullanılan tabirler 13-4
 sosyalizm 86, 115
 ve Britanya 45, 82, 110, 131, 133-5,
 139, 164-6, 176, 88
 Zerdüştilik 21, 26
 Hititler 20
 Hitler, Adolf 193
 Hocayev, Feyzullah 118
 Hollandalı 40, 42, 131
 Hristiyan Alemi 39
 dini hoşgörü 5
 Hristiyan sınıf sistemi 54
 Ayrıca bakınız: Hristiyanlık
 Hristiyanlık/Hristiyanlar
 ve Arap milliyetçiliği 115
 köktencilik 151
 Hindistan'da 131
 ve uluslararası hukuk 160
 Irak'ta 14
 Maruniler 105, 151, 168, 178
 Osmanlı imparatorluğu 44, 116, 136,
 161

ve Pan-Arabizm 114
 ve kölelik 75
 Suriye'de 32
 Lübnan'da 26-7, 105-6, 151, 168-9,
 178
 Müslümanlar'a göre 26-7, 39
 ve Roma İmparatorluğu 28-9, 97
 dili konuşanlar 30-1
 Kiptilik 21-2, 129
 klasik İslam medeniyetinin katkıları
 ve aldıkları 27-8
 Mısır'da 21, 26, 129
 ve Ortadoğu 14, 22, 25, 49, 203
 Ayrıca bakınız: Hristiyan Alemi
 Humeyni, Ayetullah 122, 153-6, 183
 Huntington, Samuel 71-2
 Hülâgû 138
 Hüsnü Zaim 187

I

İkramov, Akmal 118
 Irak 8, 17-9, 24, 28, 31-2, 34, 72, 84,
 87-8, 99, 117, 122-3, 125-6, 128, 133,
 155-7, 169-70, 172, 173, 175, 178,
 183, 187, 191-3, 195-7, 201
 antik çağ kültürü 123
 askeri reform 50
 Baas partisi 87-8
 bağımsızlık 175
 cumhuriyetçilik 84
 devrim 84
 Dili 23, 33, 97
 İslamiyet 117, 128, 169
 kuruluşu 172
 Kuveyt'in işgali (1990). 72, 126-7,
 187, 196, 200
 Kürtler 32, 123-4, 178
 petrol 15-6, 173
 sosyalizm 196
 ve Almanya 193
 ve Amerika Birleşik Devletleri 183
 ve Bağdat Paktı 191-2
 ve Batı 49, 183, 192, 195
 ve Birinci Dünya Savaşı 172-3

ve FKÖ 185
 ve İngiltere 175
 ve İran 22, 71-2, 122, 126, 156, 183
 ve İsrail 178
 ve Saddam Hüseyin 197
 ve Sovyetler Birliği 191-3
 ve Ürdün 125
 ve Vehhabi 132, 169
 Yahudiler 28-9
 Ayrıca bakınız. Körfez Savaşı

İ

İbn Suud 155
 İhvânü'l-Müslimîn. Bakınız Müslüman
 Kardeşler
 İkinci Dünya Savaşı 47, 77, 84, 91, 112,
 120, 165, 169, 173-6, 180-1, 201
 ve Almanya 112, 174, 188
 ve Batı'nın Ortadoğu'ya müdahalesi
 173-6
 ve Fransa 168
 ve İngiltere 166, 189-90
 ve İran 166
 ve İtalya 174, 188
 ve Ortadoğu'da bağımsızlık 47, 174,
 175
 ve Rusya 148, 165, 181
 ve Sovyetler Birliği 86-7, 92, 112
 ve Türkiye 163, 180
 İngiltere. Bakınız Britanya
 İngiltere-Mısır Antlaşması 191
 İngiltere-Mısır Antlaşması (1936) 175
 İran ve Azerbaycan 193
 anayasal hükümet 62, 71, 112, 142
 antik çağ kültü 122-3
 askeri reformlar 52
 Ayrıca bakınız İslami Devrim
 Batı'da kurulan elçilikleri 50-1
 coğrafi özellikleri 15, 18
 cumhuriyetçilik 63-4
 devrim 34, 71, 87, 99, 153
 dış politika 180-4
 Dil 33, 98-100
 gayrimüslimler 152-3

İslamiyet 23-4, 98, 107, 117-8
 kadınlar 78, 153-4
 Kürtler 32
 modernleşme 48, 182
 pan-İslamizm 150
 petrol 15, 165, 174, 189
 siyasi düzen 57
 şah 152-5, 165
 Şiiler 107, 117-8, 150, 156, 203
 tercüme hareketi 54
 vatanperverlik 107, 117-8, 122-3
 ve ABD 154, 166, 181-3, 189-92, 195
 ve Almanya işgalleri 165
 ve Azerbaycan 117, 181
 ve Bağdat Paktı 191-2
 ve Bahreyn 170
 ve Batı 45, 50, 98, 153-5, 165-6, 182-
 3
 ve Birinci Dünya Savaşı 165, 172
 ve Britanya 164-5, 181, 189
 ve Irak 14, 22, 71-2, 121, 126-7, 157,
 183
 ve İkinci Dünya Savaşı 165
 ve İsrail 178
 ve Osmanlı İmparatorluğu 43, 181
 ve Pers Krallığı (İran) 24, 107, 115
 ve Rusya İmparatorluğu 164-5, 181
 ve Sovyetler Birliği 181-2, 190-3
 Yahudiler 27, 32
 Zerdüşter 21-2, 26
 İskenderiye 19
 İslam/Müslümanlar 8, 16-7, 19, 22-7, 29,
 31-6, 39, 41, 45, 48-9, 57, 63-4, 66-7,
 71-4, 76-9, 84, 86, 96-7, 101-2, 105-7,
 109-13, 117-8, 121-2, 128-36, 140-2,
 144-7, 150-4, 156, 158-61, 163, 166,
 170, 178, 180, 182-3, 197, 203
 Batı müdahalesine verilen tepkiler 129-
 30, 135-6, 138, 142
 bir inanç olarak 139, 159
 bir medeniyet olarak 35, 139
 bir topluluk olarak 138, 159
 dil ve edebiyat 23
 dünya görüşü 39, 159-60

Fars 23-4
 Gelişimi 14, 22-3, 198, 203-4
 gerileyişi ve zayıflığı 130
 Hristiyanlara göre 39
 istilalar 14, 16
 Ortadoğu dışında 22
 Ortadoğu tarihi bilgisi 21-2
 sanatsal estetik 35-6
 ve Batı 36, 198
 ve demokrasi 73-4, 79
 ve eşitlikçilik 73, 74-8
 ve gayrimüslimler 74-5, 78-9, 130, 153
 ve kadınlar 153-4
 ve kimlik 22, 35-6, 57, 97, 104, 117, 128
 ve Ortadoğu'nun tanımı 35
 Ayrıca bkz. Dârü'l-islam; Dârü'l-harp
 Ayrıca bkz. İslam: gayrimüslimler
 Ayrıca bkz. İslami köktencilik
 İslam devrimi (1979) 48, 156, 182, 183
 açtığı yeni kalıplar 155-6
 ve Amerika Birleşik Devletleri 166
 ve Batı ilişkileri 166, 200
 ve İran 71-2, 121, 155-6, 165
 Ayrıca bkz. İslami köktencilik
 İslami köktencilik 78, 148
 İslam Konferansı 71, 158
 Ayrıca bkz. İslam İşbirliği Teşkilatı
 İslam Konferansı Örgütü 158
 İslam Selamet Cephesi (Cezayir) 72
 İsmail Paşa (Mısır Hidivi) 68, 102
 İspanya 39, 108, 112, 160, 164
 İsrail 8-9, 20, 31, 34, 73, 82, 120-3, 153-4, 177-9, 184-7, 189, 192-3, 195, 199, 200
 Batılılaşma 82
 coğrafi özellikleri 18-9
 demokrasi 73, 83
 dış politika 177-9
 dil 31-2
 kimlik 120
 kuruluşu (1948) 73, 186
 ve 1967 savaşı 184-6

ve Amerika Birleşik Devletleri 178-9, 185, 195
 ve Arap devletleri 184-5, 194
 ve Avrupa 177-9
 ve Batı 178-9, 185
 ve Filistin 119, 185-7
 ve Fransa 195
 ve Lübnan 178, 186
 ve Mısır 153, 179, 185, 191
 ve Sina yarımadası 175, 178
 ve Sovyetler Birliği 178-9, 185, 195-6
 Ayrıca bkz. Arap-İsrail savaşları
 İstanbul 34, 37, 44-5, 50, 52-4, 61, 64-8, 99, 104, 110, 115-6, 133, 137-8, 143-5, 161-4, 171, 189, 193
 İsveç 37, 162-3
 İsviçre 37, 107
 İşçi Partisi (Birleşik Krallık) 86-7
 İtalya 51, 77, 97, 108, 115, 138, 172, 174-5, 188, 201
 Eriyopya işgali 139, 161
 faşist faaliyetler 164
 ve Birinci Dünya Savaşı 173
 ve İkinci Dünya Savaşı 174, 187
 ve Libya 142
 ve Lübnan 168
 İtilaf Devletleri 92
 İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti 143

J

Japonya 56, 70, 201
 Jön Türkler 52, 70, 143-4
 ve Türkiye'de anayasal yönetim 71
 ve Türkçülük 92

K

Kadınlar 78
 Kadirilik (Kadiriyye) 134
 Kafkasya 25, 31-2, 34, 45, 99, 118
 Kafkasyalılar 107
 Kahire 25, 34, 52, 66, 69, 81, 90, 99, 113, 116, 124, 141, 149, 166-7
 Kapitalizm 85, 88-9, 193
 Karlofça Antlaşması 161

- Katar 170
 Katoliklik 131
 Kavalalı Mehmed Ali Paşa 51, 89, 166, 167
 kurduğu şura 61
 ve Mısır dış politikası 52, 166-7
 Kavmiyet 116
 Kayserya 19
 Kayyum Nasırı 135
 Kemalizm/Kemalistler 33
 Kenanlılar 17
 Kıptiler 21-3, 129
 Kırım 44, 46, 53, 101-3, 134, 137
 Kırım Savaşı (1854-56) 46, 53, 101-3
 Kiroş 19
 Komünizm 90-1, 144, 193
 Arap Dünyasında 91-2, 193-4
 Başarısızlığı 91, 157
 ve ABD dış politikası 188
 ve Batı 91, 148
 ve İslami dayanışma 141, 144
 ve Türkiye 163, 188
 Konstantinopolis 19, 160
 Konstanty Borzçekki (Mustafa Celâleddin Paşa) 109
 Köktencilik. Bakınız İslami köktencilik
 Kölelik 65, 74-8, 80, 134, 155
 Körfez Savaşı 56, 126, 199
 Araplar arası savaş olarak 126, 186
 Ortadoğu'ya göre 196
 ve ABD 198, 202
 ve dünya düzeni 200-2
 ve Sovyetler Birliği 196, 198
 Ayrıca bakınız Kuveyt ve Irak
 Kudüs 19, 21, 28-9, 175, 179, 185-6
 Kur'an 35, 64, 67, 98, 131, 153, 154, 162-3, 182-3
 Kutsal Savaş. Bakınız cihad
 Kuveyt 72, 123, 170, 175, 187, 197, 200, 201
 Bağımsızlık 170, 175
 ve Irak 72, 127-8, 189, 196, 200-1
 Ayrıca bkz. Körfez Savaşı
 Kuzey Afrika 15, 19, 23-4, 28, 32, 36, 39, 41, 73, 106, 115, 134, 171, 176
 Ayrıca bkz. Afrika; tekil Kuzey Afrika ülkeleri
 Kuzey Amerika 37, 41, 127
 Ayrıca bkz. Amerika Birleşik Devletleri
 Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) 191
 Küçük Kaynarca Antlaşması 137
 Kürtler 32, 123, 178

 L
 Laiklik 74
 Lawrence, T. E. 79, 206
 Levant 19-21, 34, 45
 Liberal vatanseverlik 27
 Libya 32, 77, 84, 125, 142, 145, 171, 196
 ve Mısır 125
 ve Osmanlı İmparatorluğu 77, 142, 172
 Liman von Sanders, Otto 144
 Lozan Konferansı 164
 Lübnan 20, 26-7, 34, 63, 71-3, 82, 84, 87, 98, 105, 123, 126, 128, 151, 168-9, 173, 175, 178-9, 187, 194-5, 199
 ayrı kuruluşu 168-9, 174
 bağımsızlık 173-5
 Batılılaşma 27, 82
 coğrafi özelliği 19-21
 Dürzi 168-9
 Hristiyanlık 27-8, 105-6, 151, 168-9, 179
 hükümet 71-3, 83
 iç savaşlar 27, 71, 83, 195
 İslam 98, 168-9
 kimlik 128
 kültür ve tarihi 123, 126
 Maruniler 168, 178
 Mısır-Sovyet silah anlaşmasına tepki 194
 Milliyetçilik 168, 195,
 pan-Arabizm 168-9
 vatanperverlik 105
 ve Amerika Birleşik Devletleri 169, 195, 199
 ve Batı 27, 168-9, 194

ve Fransa 27, 168-9, 174, 175-6
ve İsrail 179, 187
ve Osmanlı İmparatorluğu 26-7

M

Macaristan 29, 108, 161, 199
Mahan, Alfred Thayer 13
II. Mahmud (Sultan) 51, 138
Makkabiler 21
Maniheizm 25
Ma'noğlu Fahreddin 168
Mao Zedong 89
Martel Charles 160
Maskat 170
McDonald, James G. 11, 189
McGhee, George G. 189
Mehdi 142, 147
Mehmet Akif 110, 116, 145
Memlûkler 20
Menderes, Adnan 151
Mısır 145, 18-21, 23, 26, 34, 45, 47-8, 51-2, 54, 58, 63-4, 66-70, 72, 82, 84, 88-90, 99, 101-2, 104-7, 110, 112-5, 120, 122-3, 125-6, 129, 132-3, 136-40, 142, 148, 150, 152, 166-9, 171, 175, 177, 179, 184-5, 190-4, 196, 199, 200, 203-4
adı, terk edilişi 115, 123
anayasal hükümet 67-70, 72, 112-3
askeri reformlar 52-3
bağımsızlığı 81, 175
coğrafi karakteristikleri 16, 18
demokrasi 80, 84-6
devrim 70
dış politikası 165-8
dil 23, 98
ekonomisi 18-9
emperyalizmi 123
Hristiyanlık 21, 26, 129
İslamiyet 106-7, 112, 140, 169
kültürü ve tarihi 96, 123-5
milliyetçilik 70, 112, 114-5
Müslüman dünyada güç merkezi oluşu 19, 165, 204
Müslüman Kardeşler 148-9

Naziler 90

On sekizinci yüzyılda Arapça öğrenimi 132-3
sosyalizm 87-90, 194-5
Türk erkisi 25-6
vatanperverlik 100-2, 106-7, 113-4
ve ABD 53, 152, 178, 199
ve Batı 52, 57-8, 192
ve Birleşik Arap Cumhuriyeti 123, 125
ve Britanya 106-7, 109-10, 139, 149, 167, 175, 189, 191-2, 194
ve Çekoslovakya 192
ve Filistin 65, 166
ve Fransa 45, 52-4, 64
ve Gazze Şeridi 185
ve İsrail 178, 184, 192, 199-200
ve Libya 125
ve Ortadoğu 14, 21
ve Osmanlı İmparatorluğu 101, 106
ve Pan-İslamizm 136
ve Sovyetler Birliği 192, 194-7, 199
ve Sudan 125, 141
ve Suriye 19-20, 106-107
ve Yeni Osmanlılar 136
Yahudiler 129
Milletler Cemiyeti 30, 175, 201
Milliyetçilik 95, 116
Arap 27, 30, 87, 107, 113-4, 123, 168
Asya'da 86, 118
Avrupa'ya ait 28-9, 97-8, 109-10, 115, 129, 138, 157
etnik 115, 123-4
İran'da 117
komünal 27
Kürt 31
Lübnan'da 168, 195
Mısır'a ait 70, 92-3, 111, 113-5, 129
olaylara dini yaklaşımla karşılaştırıldı-ğında 130
Ortadoğu'da 108-9
Osmanlı İmparatorluğu'nda 46, 109-10, 115-6, 145
Türk 109-10
ve Batı 27, 148, 174

ve ekonomik ve sosyal radikalizm 92-3
 ve emperyalizm 92-3, 174-5
 Yahudi 30, 118-20
 Ayrıca bkz. Siyonizm
 Mişel, Eflak 87
 Moğollar 17, 203
 Morali Esseyit Ali Efendi 100-1
 Moritanya 34, 77, 142
 Morolar 40
 Muhammed Abduh 141-2, 146
 Muhammed Abdullah Hasan (Deli Hasan) 142
 Muhammed b. Abdülvehhâb 132-3
 Muhammed İkbâl 59
 Muhammed Murtazâ ez-Zebidi 132
 Muhammed Mustafa Mâülayneyn 142
 Murad Buhârî 131
 Musa, Salama 86
 Mustafa Celaleddin Paşa. Bakınız Konsantany Borzçeki
 Mustafa Fazıl Paşa 68
 Mustafa Kamil 70
 Mustafa Sami 101
 Müslüman Kardeşler 9, 113, 148-51
 Müttefik Devletler 145
 ve Anadolu 145

N

Nakkaş Selim 106
 Nakşibendilik 131-2, 134, 142, 145, 151
 dini canlanma ile bağlantılı 131, 134, 140, 151
 Namık Kemal 103-5, 115-6, 136-7
 Namier, L. B. 108
 Napolyon Bonapart 45, 177
 Mısır'ı işgali 45, 177
 III. Napolyon 102
 NATO. Bkz. Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
 Naziler 86, 90, 120
 Batı'ya karşı alternatif olarak 89, 147-8
 ve Yahudiler 30, 119
 Nukraşi Paşa 149
 Nuri Said Paşa 192, 194

O

OIC. Bkz. İslam Konferansı Örgütü
 Ortadoğu 7-8, 13-19, 21-3, 25-8, 31-6, 38, 40-6, 49-50, 52-58, 62, 67, 69, 71, 73-74, 77, 79-84, 86-7, 89, 91-3, 96-100, 107-9, 116, 118, 122, 127, 130-2, 134, 142, 147-8, 152, 156-9, 164, 166-7, 169, 172-4, 176-7, 180-1, 187-95, 197-9, 201-6
 anayasacılık 63, 74, 81-2, 147
 bağımsızlık 168, 172-3, 177
 coğrafi özellikler 13-5, 17, 19-20, 23-5
 devletler ve halklar arasındaki ilişkiler 98-100, 160, 203
 dış politikası 158, 202
 dilleri. Bkz. Dil
 din.22, 25-6, 35, 92
 ekonomi 173-4
 istilalar 16-21, 23-5, 117-8, 147, 202-3
 kalkınmada kültürel etki 17-8
 siyasi orokrasisi 62-3, 66-7, 79-0
 stratejik ithalatı 173-5
 Ayrıca bkz. Arap ülkeleri; tekil ülkeler
 Ayrıca bkz. Hristiyanlık/Hristiyanlar; İslâm; Yahudilik/Yahudiler
 Ayrıca bkz. Petrol
 Ayrıca bkz. tekil ülkelerin dış politikası
 Ortadoğu Tedarik Merkezi 174, 188
 I. Osman (Osman Gazi) 138
 Osmanlı İmparatorluğu 4, 14, 17, 26, 30, 43-4, 46-7, 50-1, 64, 77, 79, 97, 103, 105, 107, 111-2, 114-5, 124-5, 131, 133-4, 136, 161-2, 164, 167, 168, 170-3, 177, 180
 anayasal hükümet 64-5, 67-8, 135
 askeri reform 48, 52
 devrim 111, 132-3, 143
 dış politikası ve Fransa 161-7
 dil 33, 99-100
 din 24
 gerileyiş ve mağlubiyet 44-7, 113, 168, 171-3, 179-80
 Hristiyanlara karşı zaferler 44

Hıristiyanlık 66, 116, 136, 162,
köle ticareti ortadan kaldırılışı 77
milliyetçilik 46, 110-1, 115
pan-İslamizm 135-40, 143
pan-Slavizm 115
vatanperverlik 100-7
ve Almanya istilası 143
ve Anadolu 144-5
ve Arabistan 25, 169
ve Avrupa 41-4, 50, 162
ve Avusturya 162-3
ve Batı 49-51
ve Bereketli Hilal 172
ve Birinci Dünya Savaşı 145, 172-3
ve Fars İmparatorluğu 180-1
ve İngiltere 46, 112
ve İran 43
ve İslam 24-5, 79, 97, 103, 107, 109,
131, 135-8
ve İspanya 170-1
ve İsveç 162-3
ve Kahire 69
ve Kuzey Afrika 24, 171-2
ve Libya 77, 141, 172
ve Lübnan 26-7, 125
ve Mısır 102, 106, 137-8, 167, 171,
ve Prusya 162
ve Rus İmparatorluğu 135-8
ve Türkiye 25, 112, 177
ve Vehhabiler 17, 162
ve Yahudiler 27-8
Ayrıca bkz. Türkiye
Osmanlı Sosyalist Fırkası 86

Ö

Özbek Cumhuriyeti 118

P

Pakistan 74, 84, 121
Pan-Arabizm 109, 112-3, 123-5, 127,
169
gerileyişi 124-7
Lübnan 168-9
ve antik çağ kültü 123

ve dil 124
ve Filistinliler 126
ve petrolün keşfi 127
Pan-İranizm 118
Pan-İslamizm 136, 144
Mısır 114
Osmanlı İmparatorluğu 135-41
ve Komünizm 143-4
ve Sovyetler Birliği 118
Ayrıca bkz. Müslüman Kardeşler
Pan-Slavizm 110, 114
Pan-Türkizm 110
Pehlevi hanedanı 165
Pers. Bakınız İran
Petrol 16, 49, 173
ve Körfez Savaşı 203
Irak 14
Kuveyt 170
ve pan-Arabizm 126
ve bağımsızlık 172-3
Ortadoğu'da keşfinin etkisi 15, 58
Polonya 108
Portekiz 131
Prusya 68, 115, 127, 138, 162-3, 183

R

Reşid Ali Geylani 87
Reşid Ruzâ 114, 146
Rıza Şah 165
Rifâa et-Tahtâvî 66, 101-2
Roma İmparatorluğu 31, 97
ve Hıristiyanlık 27, 97
Yahudilere tutum 27
Rumeli 64
Rus İmparatorluğu 7, 110, 135, 144,
165, 180, 181
cumhuriyetçilik 84
devrimler 33, 84, 86, 112, 118, 157,
163
İslam 144
Komünizm 157
pan-Slavizm 115
pan-Türkizm 110-1, 115
Transkafkasya 45

ve Afganistan 136
 ve Almanya 148, 163
 ve Batı 53, 111, 148, 163, 172
 ve Birinci Dünya Savaşı 111, 164, 172
 ve Buhara 136, 138
 ve Dağıstan 134
 ve İkinci Dünya Savaşı 148, 172, 181
 ve İran 164, 181
 ve İsveç 162
 ve Japonya 70-1, 145
 ve Kırım 44, 134
 ve Ortadoğu 40, 187, 203
 ve Osmanlı İmparatorluğu 135-6, 162-3
 ve Semerkant 136, 138
 ve Tatarlar 134-6
 ve Türkiye 53, 11, 163, 180
 Yahudiler 29-30
 yayımlılık 40, 43-6, 139, 192
 Ayrıca bkz. Sovyetler Birliği
 Rus-Japon Savaşı 70

S

Saddam Hüseyin 49, 187, 197, 200-1
 Sadık Rıfat Paşa 66
 Said Paşa 102, 192, 194
 Sadullah Paşa 61
 Safevi, Nevvab 43, 150
 Safeviler 20, 203
 Said Halim Paşa 145
 Samiler 17, 19-20, 23, 79, 123
 Sardinya 138
 Sasaniler 203
 Sedat, Enver 152-3, 179, 199
 Selahaddin Eyyubi 32, 49, 113
 Seleflik 142, 149
 I. Selim 137-8, 167
 III. Selim 51, 63
 Senusilik 142, 145
 Seyyid Ahmed Birilvi 134-5, 139-42
 Sırplar 114
 Sirhindi, Ahmed (İmâm-ı Rabbânî) 131
 Siyonizm 29, 114, 118-9, 121
 gelişmesi 119

tanımı 29
 ve Arap milliyetçiliği 115
 ve Yahudi milliyetçiliği 118
 Smith, W. Canrwell 11, 149-50, 194
 Soğuk Savaş 7, 37, 148, 164, 177, 179-80, 187, 200, 203
 sona erışı 92, 164, 177-80
 Arap Sosyalist Partisi 87
 Arap Sosyalist Diriliş Partisi 87
 Bakınız: Baas Partisi
 Sosyalizm 87
 Avrupa 87, 148, 157
 Güneydoğu Asya'da 87, 115
 Hindistan'da 86, 115
 Mısır'da 85, 87-9, 167, 193-4
 Ortadoğu'da 86-9
 Bilimsel. Bkz. Komünizm
 Sovyetler Birliği 7, 33, 38, 84, 86, 90, 92, 112, 118, 158, 166, 177-8, 180-1, 187, 192-3, 195-200
 Batı karşı çıkışı 199
 Batılı 38
 dağılma 33, 90, 122, 118, 186
 Müslüman 158
 ve Afganistan 136, 158, 196
 ve Almanya 112, 193
 ve Britanya 189
 ve Cezayir 195-6
 ve Çekoslovakya 199
 ve FKÖ 187
 ve Irak 189-90, 194-7
 ve İkinci Dünya Savaşı 85-6, 112
 ve İran 181-2, 189-90, 193
 ve İsrail 177-8, 184-5, 195-6
 ve Körfez Savaşı 196-7, 199
 ve Libya 195-6
 ve Macaristan 199
 ve Mısır 192, 194-6, 199
 ve Ortadoğu 33-5, 90-1, 165, 189-96, 197-202
 ve Sudan 195-6
 ve Suriye 195-6
 ve Türkiye 118, 163, 179, 188-91
 ve Yemen 195-6

ve Yunanistan 188-9
yayılmacılık 199
Ayrıca bkz. Rus İmparatorluğu
Sömürgeleştirme. Bakınız Emperyalizm
Stalin, Joseph 89, 144
Sudan 34, 47, 84, 98, 125, 142, 167,
175, 178, 196
bağımsızlık 175
cumhuriyetçilik 84
köktencilik 97
sosyalizm 195
ve Batı 46-7
ve Mısır 125-6, 142
ve Sovyetler Birliği 195-7
Sufizm
Sultangaliyev 144
Suriye 17, 20-1, 26, 31, 34, 65, 71, 84,
87-8, 90, 99, 105, 114, 123, 125, 146,
166-7, 169-70, 173, 175, 184-5, 187,
194, 196
1967 Savaşı 185-6
anayasal hükümet 64
Arap milliyetçiliği 115
Baas partisi 87
bağımsızlığı 172-5
Cumhuriyetçilik 84
Devrim 87, 187
dil 97
İslam 168-9
işgali 16, 18
kuruluşu 172
Mısır-Sovyet silah anlaşmasına repki
194
Naziler 90
Sosyalizm 87, 195
Türk etkisi 25
vatanperverlik 105-6
ve Batı 194
ve Birinci Dünya Savaşı 172
ve Birleşik Arap Cumhuriyeti 87, 123,
125-6
ve Britanya 20, 71
ve Filistin 186-7
ve Fransa 71-2, 84, 172-5

ve İsrail 184-5
ve Mısır 20, 64, 106-7
ve Sovyetler Birliği 195-6
ve Vehhabiler 170
Ayrıca bkz. Arap devletleri
Ayrıca bkz. Birleşik Arap Cumhuriyeti
Suud Ailesi 169
Suudi Arabistan 77
Sünniler 117, 133, 137, 139, 168-9
Süryaniler 23, 40
Süveyş Kanalı 175, 190-1
İngiliz tahliyesi 190, 194

Ş

Şah Veliyullah 131-2
Şamil 134-5, 142, 147
Şânîzâde Mehmed Arâullah Efendi 162
Şarki Anadolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti
145
Şehircilik
Şeriat 143
Şeytan 182
Şiilik 156
Azerbaycan'da 117
Irak'ta 117
İran'da 107, 117-8
Lübnan'da 99, 169
Şinasi 101
Şibli Şumeyl 86

T

Tacüddin Sambali (şeyh) 131
Taha Hüseyin 146
Tahrân 99, 157
Tatar 23, 110, 135-6, 144
Tercüme hareketi 54
Terörizm 186
Tezakir-i Cevdet 138
Timur 17
Transkafkasya 25, 31, 34
ve Rus İmparatorluğu 45, 112, 181
Ayrıca bkz. Ermenistan; Azerbaycan;
Gürcistan

Trans-Ürdün (Mavera-i Ürdün) 173, 175, 186
 Truman, Harry S. 164, 189
 Tunus 32, 67-9, 84, 136, 171, 175
 Ayrıca bkz. Kuzey Afrika
 anayasal hükümet 67-68
 Türkiye 15, 20, 25, 31, 33-4, 43, 46-7, 51-2, 54, 63, 65, 69-71, 73, 75, 82, 84, 97, 99, 101, 103-4, 109-12, 116, 118, 121-2, 130-1, 139-40, 144, 150, 163-4, 166, 172, 177-82, 184, 189, 191-5, 198
 bağımsızlık 180
 Batılılaşma 34, 47, 73, 83
 coğrafi özellikleri 15, 20
 demokrasi 34, 71-3
 devrim 110-2, 150
 dış politika 163-5, 172, 177-8, 180-2
 dil 23-5, 33, 98-9
 din 25, 32, 76, 130, 150-1
 hükümet 71-2
 işgal 37-9
 laiklik 33, 150-1
 vatanseverlik 100, 121-2
 ve Almanya 46, 112, 163-4
 ve Amerika Birleşik Devletleri 164, 189, 192, 194
 ve Avrupa 53, 99-100, 182
 ve Bağdat Pakı 191-2
 ve Batı 53, 101, 123, 164, 180-1, 194-5
 ve Birinci Dünya Savaşı 111, 163-4, 180
 ve Fransa 46, 53, 163
 ve İkinci Dünya Savaşı 163, 180
 ve İngiltere 46, 53, 180
 ve İsrail 179
 ve Komünizm 163, 188
 ve Kuzey Afrika 171
 ve Osmanlı İmparatorluğu 25, 43, 112, 178
 ve Rus imparatorluğu 53, 111, 163, 180
 ve Soğuk Savaş 180-1
 ve Sovyetler Birliği 118, 163, 180, 189-93

ve Yunanistan 122, 144, 186-7
 Türkçülük. Bkz. Milliyetçilik: Türk
 Ayrıca bkz. Osmanlı İmparatorluğu

U

Ulema 77, 147
 Osmanlı İmparatorluğu'nda 51, 55, 62, 80, 144-5, 170, 162
 Ulusal Parti (Mısır) 106
 Ulusal Sosyalist Alman İşçi Partisi. Bkz. Naziler
 Umman 122, 170, 186
 Urabi Paşa 69

Ü

Ürdün 20, 34, 72, 87, 120, 125, 173, 175, 185-6, 190, 1945
 Ayrıca bkz. Arap devletleri
 anayasal hükümet 71-2
 Baas partisi 87
 coğrafi özellikleri 20-1
 ve Filistin 120, 186
 ve Irak 126,
 ve İngiltere 175, 188, 194-95

V

Vatan 101, 103, 105, 115
 Vatanseverlik 95, 99, 101
 algı 99
 Avrupa kökenli 98-9
 Batı kavramı olarak 96-9, 107
 İran'da 107, 117, 123-6
 İsrail'de 123
 Lübnan'daki Hristiyan Araplar 105-6
 Mısır'da 102-5, 106-7, 113-4
 Osmanlı'da 101-3, 106-7, 144
 Suriye'de 105
 Türkiye'de 102, 121-2
 ve medyada 103
 Vehhabiler 17, 134
 Vietnam 196, 199
 Viyana 44, 51, 66, 161

MODERN ORTADOĞU NASIL KURULDU?

Y

Yahudilik/Yahudiler 22, 28-31, 50, 114, 119, 186
Avrupa'da 28-30, 50, 118-9
katkıları 21
konuştukları diller 30-1, 118-9
Mısır'da 123
milliyetçilik 30, 118-20
Müslümanlara göre 39
tarihi, Ortadoğu'da 27-9
ve Filistin 175
ve İsrail 177
ve kimlik 120
ve kölelik 74-5
ve Türkler 24
Yayılmacılık. Bakınız Emperyalizm
Yemen 77, 84, 125-6, 169, 175, 196
ve İngiltere 46-7, 125

ve Sovyetler Birliği 195-6

Yunanistan 98, 187, 189, 191, 194
katkıları, Ortadoğu'ya 19, 21
kimlik 21-2
milliyetçilik 106, 114
Müslümanlara göre 39
ve ABD 189
ve Anadolu 144
ve Britanya 189
ve Komünizm 189
ve Sovyetler Birliği 189-90
ve Türkiye 167, 144, 187-8
Yusuf Agah Efendi 162

Z

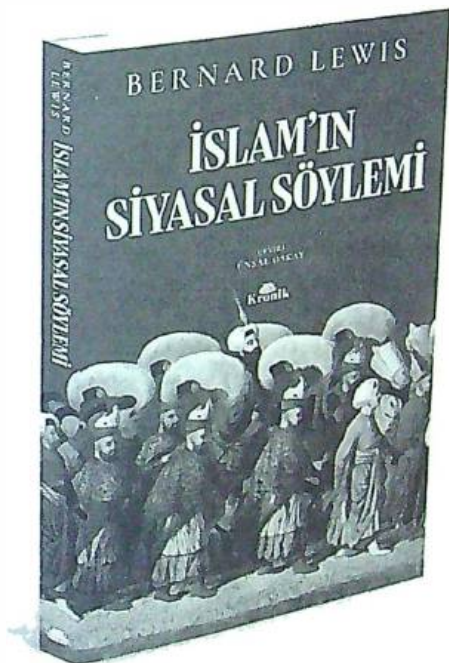
Zerdüştlük/Zerdüştler 16, 21-2, 26
Zirvatorok Antlaşması 161
Ziya Gökalp 111

İslam'ın Siyasal Söylemi

BERNARD LEWIS

ÇEVİRİ: ÜNSAL OSKAY

İslam'ın Siyasal Söylemi İslam siyaset dilinin tarih içerisindeki serencamını kısa ve öz biçimde sunuyor. Bernard Lewis bu kitabında sadece iyi bir tarihçi olduğunu değil, aynı zamanda ele aldığı konuyu ayrıntılara boğmadan aktarabilen mahir bir yazar olduğunu da gösteriyor.

BERNARD LEWIS

MODERN ORTADOĞU NASIL KURULDU?

Yüzyıllardır Ortadoğuda meskûn bulunan halklar yirminci yüzyılda nasıl devlet sahibi oldular? Sınırlar nelere göre çizildi? Batılıların bu devletlerin kurulması ve yürütülmesindeki rolleri nelerdi? Ortadoğulular Batı menşeli düşüncelere nasıl tepki verdiler ve bunları kendi yaşamlarında nasıl kullanıma soktular? Dış müdahalelere nasıl karşılık verdiler? Kendi içlerindeki çekişmeler nelere mâl oldu? Kısacası, modern Ortadoğu nasıl kuruldu? Uzman tarihçi Bernard Lewis bu ve daha birçok sorunun cevabını veriyor.

Ortadoğudaki devletler, manda kuvvetlerinin resmen çekilişıyla, artık bugün kendi başlarına kalmıştır. Yüzyıllardır bu devletlerin kurulması ve yürütülmesindeki rolleri dışarıdan değil, bölgesel güçler tarafından, kendi kurdukları hükümetlerce, kendi seçtikleri kurallar ve yaptıkları hamlelerle şekillendiriliyor. Bugün ve ileride ne yapacaklarını kendileri belirleyecekler. Bunu geçmişten hareketle mi yapacaklar yoksa çağdaşlarına bakarak mı?

Türkeye ilk kez kazandırılan bu çalışmada Bernard Lewis, günümüz Ortadoğusunun kuruluşunun ve şekillenişinin izini sürüyor. Lewis, Batı'nın Ortadoğu halkı için geçmişte ve günümüzde ne anlama geldiğini, Batı'nın müdahalesini, etkisini ve egemenliğini incelikli biçimde gösteriyor. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının sonrasında bölgede İngiliz ve Fransız manda yönetimlerinin kurulmasından yeni devletlerin ortaya çıkışına, bölgede İsrail varlığının tesis edilmesinden bunun karşısında diğer Arap topluluklarının rahatsızlığına, İran Devrimi'nden Körfez Savaşı'na kadar modern Ortadoğu tarihinin dönüm noktalarını ustalıkla tahlil ediyor. Ortadoğudaki siyasi ve entelektüel hareketleri sosyalizm, liberalizm, milliyetçilik ve İslamcılık gibi söylemler çerçevesinden değerlendirerek bugünkü yapının temellerini açığa çıkarıyor.

Lewis, *Modern Ortadoğu Nasıl Kuruldu?*'de Ortadoğunun modern tarihini, süreci şekillendiren aktörleri ve eylemleri, geçmişe bakan taraflarını ve geleceğe dönük yüzlerini kısa ve özlü bir şekilde açıklayıp çözümlüyor. Bu kitap, bölgenin tarihini anlamak isteyenler için mutlaka okunması gereken bir kaynak.

Kronik

kronikkitap.com   kronikkitap

ISBN: 978-625-6431-76-6

9 786258 431766